

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**

На правах рукопису

Мага Ірина Миколаївна

УДК 94:930.25 (477)“19”(043.3)

**Віктор Олександрович Романовський –
історик та архівіст**

***Спеціальність 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни***

**Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

**Науковий керівник
КАЛАКУРА Ярослав Степанович,
доктор історичних наук, професор**

Київ – 2003

З М І С Т

Перелік умовних скорочень.....	3–4
Вступ.....	5–10
Розділ 1 СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛА	
ДОСЛІДЖЕННЯ	11– 46
1.1. Історіографія проблеми	11– 26
1.2. Джерельна база дослідження	26– 46
Розділ 2 ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-АРХІВОЗНАВЧИХ	
ПОГЛЯДІВ В.О. РОМАНОВСЬКОГО.....	47– 75
2.1. Основні віхи життя і діяльності.....	47– 67
2.2. Становлення В.О. Романовського як історика та архівіста...	67–75
Розділ 3 ДІЯЛЬНІСТЬ В.О. РОМАНОВСЬКОГО	
В АРХІВНІЙ ГАЛУЗІ.....	76–130
3.1. Науково-організаційна робота в КЦАДА.....	76 – 92
3.2. Наукові дослід В.О. Романовського з архівістики.....	92– 114
3.3. В.О. Романовський – автор першого навчального посібника з архівознавства.....	114–130
Розділ 4 ВНЕСОК В.О. РОМАНОВСЬКОГО	
В ІСТОРИЧНУ НАУКУ	131–184
4.1. Праці В.О. Романовського з історії України.....	131–141
4.2. Джерелознавчі дослідження вченого.....	142–154
4.3. Історіографічні студії В.О. Романовського.....	154–169
4.4. В.О. Романовський як історик друкарства, декабристознавства, краєзнавства	169–184
Висновки	185–190
Джерела та література	191–232
Додатки.....	233–249

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АДА	– Архів давніх актів при університеті Св. Володимира
АД	– часопис “Архивное дело”
АК	– Археографічна Комісія
АН	– Академія Наук
АС	– часопис “Архівна справа”
АЮЗР	– Архів Юго–Западной России
БВ	– часопис “Бібліологічні вісті”
ВВЖК	– Вищі вечірні жіночі курси в Києві, засновані А.В. Жекуліною
ВІНО	– Вищий інститут народної освіти ім. М. Драгоманова
ВУАН	– Всеукраїнська Академія Наук
ВУКС	– Всеукраїнський Комітет сприяння вченим
ВУКОПМИС	– Всеукраїнський Комітет охорони пам’яток мистецтва та старовини
ВУЦВК	– Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ГАУ (Главарх)	– Головне архівне управління
ДА м. Києва	– Державний архів м. Києва
ДАКО	– Державний архів Київської області
ДАСК	– Державний архів Ставропольського краю
ІТНЛ	– Історичне товариство Нестора-літописця
ІР НБУВ	– Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
КАІ	– Київський Археологічний інститут
КВЖК	– Київські вищі жіночі курси
ЕІУ	– Енциклопедія історії України
ЕУ	– Енциклопедія українознавства
КОЦД (КЦД)	– міфічна організація “Київський обласний центр дій”

КЦАДА	– Київський центральний архів давніх актів
НКДБ	– Народний Комісаріат державної безпеки
НКВС	– Народний Комісаріат внутрішніх справ
Облвно	– Обласний відділ народної освіти
Раднарком	– Рада Народних Комісарів
РЕІУ	– Радянська енциклопедія історії України
РКВУЗ	– Рада Комісарів вищих учбових закладів
РРФСР	– Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СДПІ	– Ставропольський державний педагогічний інститут
СДУ	– Ставропольський державний університет
СК	– газета “Социалистическая Караганда”
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
УАН	– Українська академія наук
УСРР	– Українська Соціалістична Радянська Республіка
УРЕ	– Українська радянська енциклопедія
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦАУ УСРР (Укрцентрархів)	– Центральне архівне управління УСРР
УІЖ	– Український історичний журнал
УНІК	– Український Науковий Інститут Книгознавства
ЦДАВО України	– Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	– Центральний державний архів громадських об’єднань України
ЦДАМЛМ України	– Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

ВСТУП

Сучасний розвиток української історичної науки характеризується відродженням національних традицій, підвалини яких були закладені на рубежі XIX – XX ст., застосуванням нових підходів і методів до вивчення актуальних проблем історії, дослідженням становлення та розвитку архівної справи в Україні. Національна історія, історіографія, архівістика та джерелознавство, методики їх студіювання та проблематика досліджень за роки незалежності України зазнали значних позитивних зрушень. Злам тоталітаризму, демократизація суспільства, утвердження свободи наукових пошуків дозволили правдиво й об'єктивно відтворювати історію українського народу та видатних її діячів на основі залучення широкого кола достовірних джерел, подолання стереотипів партійно-класового підходу до їх вивчення та використання.

Провідним фактором впливу на рівень української історичної науки, розвиток архівістики та інших спеціальних галузей історичних знань став фактор особистісний. Тенденції посилення впливу персонального чинника характерні для всього XX ст. Закономірно, що одним із пріоритетних напрямів досліджень сучасної історіографії є вивчення творчого доробку провідних вчених-істориків, архівістів, джерелознавців, археографів, історіографів, особливо тих, чиє життя й творчість пов'язані з Україною, а їх імена замовчувалися. Студіювання наукових біографій і спадщини вчених, що самовіддано та натхненно працювали на ниві науки, звільнення оцінки їх наукового доробку від ідеологічних нашарувань радянської доби – справа необхідна та актуальна.

Серед цих імен одне з чільних місць посідає Віктор Олександрович Романовський (1890 – 1971) – видатний діяч архівної справи в Україні, фундатор навчальної літератури з історії, теорії та практики архівістики, відомий історик, археограф, джерелознавець, історіограф та педагог. Його

наукова і практична діяльність, багатий творчий доробок залишаються недостатньо вивченими.

Актуальність даної дисертації зумовлена:

— відсутністю спеціального дослідження про життя й діяльність В.О. Романовського, потребою створення повної та об'єктивної наукової біографії вченого;

— необхідністю виявлення впливу та внеску В.О. Романовського в процес становлення української архівістики в 20 – 30 рр. ХХ ст.;

— завданнями ліквідації спотворень і фальсифікацій особи В.О. Романовського, однобічних тенденційних оцінок його наукового доробку та діяльності;

— віднайденням та залученням до наукового обігу невідомого досі комплексу джерел, зокрема, з колишніх спецховищ архівів та бібліотек України та тих, що зберігаються за її межами;

З огляду на актуальність та недостатнє висвітлення теми, комплексне дослідження наукової діяльності та творчої спадщини В.О. Романовського має важливе наукове й практичне значення в контексті відродження української історіографії й становлення національних традицій сучасного архівознавства.

Обрана тема дисертаційної роботи розроблялася за планом наукових досліджень кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та у рамках плану наукової теми Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського “Історико-археографічні та архівознавчі дослідження в Україні у ХІХ – ХХ ст.”(93.2.7.22).

Об'єктом дослідження виступає історико-архівознавчий доробок В.О. Романовського, комплекс історичних та історіографічних джерел, пов'язаних із дослідженням життя та діяльності вченого, його особистим внеском у розроблення проблем історії України, організації архівної справи.

Предметом дослідження є процес формування і становлення В.О. Романовського як історика та архівіста, еволюція його наукових поглядів у контексті загальних тенденцій розвитку української історіографії та архівознавства.

Хронологічні межі дисертації визначені двома рівнями: перший зумовлений роками життя В.О. Романовського (1890 – 1971) та його діяльності як в Україні, так і поза її межами, зокрема, в Караганді та Ставрополі, а другий пов'язаний з хронологічними рамками формування джерельної та історіографічної бази дослідження (80-і рр. XIX ст. – початок XXI ст.).

Мета дисертаційного дослідження полягає у комплексному системному вивченні та реконструкції життєвого шляху В.О.Романовського, аналізі його наукового доробку, осмисленні наукових пріоритетів, ідей та концепцій історика-архівіста, оцінці місця та ролі вченого в розвитку архівознавства та новітньої історіографії.

В процесі реалізації поставленої мети вирішувались такі завдання:

– проаналізувати стан дослідження проблеми, синтезувати рівень її науково-теоретичного осмислення, визначити інформаційний потенціал і достовірність джерельного комплексу;

– ретроспективно відтворити життєвий і науковий шлях В.О. Романовського як історика та архівіста, висвітлити формування та становлення його історико-архівознавчих поглядів, обґрунтувати періодизацію життя та діяльності вченого, укласти повну наукову бібліографію праць, звільнити образ науковця від застарілих й упереджених підходів та ідеологічних стереотипів;

— дослідити наукову, педагогічну та організаційну діяльність ученого, зокрема в архівній галузі, визначити його внесок у становлення українського архівознавства та розвиток історичних знань, проаналізувати

архівістичний доробок, виокремивши пріоритетні напрями досліджень наукової творчості історика;

— систематизувати за проблемами наукові студії вченого, зосередивши головну увагу на працях В.О. Романовського з соціально-економічної історії України доби Гетьманщини, джерелознавчих та історіографічних розвідках, дослідях з проблем друкарства, декабристознавства, краєзнавства; з'ясувати його теоретико-методологічні підходи до вивчення та опрацювання джерел, відтворення історичних подій, обґрунтування історичних концепцій.

Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, науковості, об'єктивності і всебічності, загальнонаукові та спеціальні методи пізнання. В основу дослідження покладено історичний та проблемно-хронологічний методи, а також критичного аналізу та синтезу, логічний, порівняльний і ретроспективний методи, які дозволили комплексно здійснити реконструкцію наукової біографії В.О. Романовського, укласти бібліографію його праць, визначити пріоритетні напрями практичної діяльності вченого. В дисертації застосовані методи історичного джерелознавства: наукової евристики, класифікації і критики джерел, їх ідентифікації, що допомогло виявити та залучити до наукового обігу важливі архівні та опубліковані документи, здійснити аналіз їх відкритої й латентної, потенційної та актуалізованої інформації, провести атрибуцію джерел.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше в українській історіографії життєвий шлях, наукова діяльність та архівістичний доробок В.О. Романовського розглядаються комплексно. До наукового обігу залучено велику кількість нових джерел, у тому числі й неопублікованих, виявлених в архівах України та Російської Федерації, що дозволило достовірно реконструювати невідомі досі сторінки життя вченого та ретроспективно відтворити його наукову біографію. В дисертації визначено пріоритетні напрями досліджень В.О. Романовського, оцінено його

персональний внесок у науку як історика та архівіста, проаналізовано та систематизовано творчу спадщину, укладено бібліографію наукових праць ученого.

Теоретичне та практичне значення дослідження зумовлене тим, що одержані й викладені в ньому результати й положення збагачують знання з історіографії соціально-економічної історії України доби Гетьманщини, історії архівної справи, реконструюють генезис української архівістики, розкривають її специфічні ознаки та особливості, теоретичні засади та характерні тенденції розвитку, персоніфікують внесок В.О. Романовського в історичну науку та її спеціальні галузі.

Матеріали дисертації можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історіографії, архівознавства, археографії та джерелознавства; укладанні біографічних та бібліографічних довідників; дослідженні біографістики, декабристознавства, історичного краєзнавства, історії друкарства, бібліографії тощо. У навчально-педагогічній роботі результати дослідження можна використати при підготовці навчальних посібників, лекційних та спеціальних курсів з архівознавства, археографії, джерелознавства.

Особистий внесок здобувача. Викладені положення та висновки належать дисертантові одноосібно і зводяться до здійсненого вперше в українській історіографії комплексного дослідження життя і діяльності В.О. Романовського як історика та архівіста.

Апробація роботи. Основні положення дослідження апробовані на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, архівознавчих та джерелознавчих читаннях, у доповідях на засіданнях кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Результати та висновки роботи доповідалися на: “Перших джерелознавчих читаннях” (К., 1998), “Архівознавчих читаннях” (К., 1999), всеукраїнській науковій конференції

“Архів і особа” (К., 1999) та міжнародній науковій конференції “Львівському Апостолу – 425” (К., 1999), “Третіх джерелознавчих читаннях” (К., 2000), “Четвертих джерелознавчих читаннях”(К., 2001).

Основний зміст дисертаційного дослідження відображено у восьми наукових публікаціях загальним обсягом 3,5 друк. арк. у фахових виданнях, затверджених переліками ВАК України.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 4-х розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (41 с., 437 позицій), 7 додатків на 16 с. Обсяг тексту дисертації 190 с.

Р О З Д І Л 1

Стан наукової розробки та джерела дослідження

1.1. Історіографія проблеми.

У науковій історичній та архівознавчій літературі діяльність В.О.Романовського як історика, архівіста, джерелознавця, археографа, історіографа та педагога висвітлена лише частково. Наявні короткі довідково-інформаційні статті енциклопедичних видань, окремі наукові студії віддзеркалюють деякі аспекти життя і діяльності вченого. Сучасні дослідники, які займаються історіографією, вивченням історії розвитку архівної справи в Україні, теоретичних та практичних проблем архівознавства, камеральною та едиційною археографією, висвітлили лише окремі напрями діяльності В.О. Романовського, засвідчивши внесок ученого в розвиток цих спеціальних галузей історичної науки. Варто також зауважити, що увагу українських дослідників здебільшого привертала архівна й археографічна діяльність ученого, натомість в Росії пріоритетним напрямом є висвітлення педагогічної діяльності В.О. Романовського у Ставропольському педагогічному інституті (нині Ставропольський університет). Саме ці аспекти творчого доробку науковця представлено найбільшою кількістю публікацій. Поза увагою істориків залишилися наукові праці В.О. Романовського, в яких висвітлюються соціально-економічні питання історії України кінця XVII ст., проблеми історіографії, джерелознавства, краєзнаєзнавства, декабристознавства тощо.

Виходячи з мети та завдань нашого дисертаційного дослідження, вважаємо за доцільне опублікований доробок про наукову діяльність В.О. Романовського та його творчість проаналізувати за хронологічною ознакою на основі існуючої періодизації розвитку української історіографії. Кожна група праць розглядається за проблемно-хронологічним принципом.

Історіографія дослідження творчого доробку В.О. Романовського започаткована 1924 р. – першою опублікованою рецензією¹ на його працю² та продовжується до наших днів. Встановлений нами початковий рубіж досліджень можна відсунути на п'ять років назад, якщо прийняти до уваги коротку замітку В. Модзалевського³, в якій опосередковано згадується і праця рецензійного характеру В.О. Романовського⁴. На думку В. Модзалевського, це була надзвичайно докладна та змістовна рецензія, що містила серйозні та вагомні зауваження.

Опрацювання всієї літератури з проблеми дозволило умовно визначити *три* основні періоди: *перший* – охоплює період 1920-х – першу половину 1930-х рр., коли на зміну політиці українізації було розпочато репресії та ідеологічний наступ на історичну науку та архівістику. *Другий період* пов'язаний з працями про В.О. Романовського середини 1930-х – другої половини 1980-х. Він включає праці *двох підгруп*: це доробок про вченого, підготовлений за його життя, та дослідження, що вийшли після смерті В.О. Романовського. *Третій період* представлений працями дослідників 1990-х – початку 2000-х рр., написаних в пострадянських умовах.

Географія публікацій про В.О.Романовського охоплює Україну та Росію. Загальна незначна кількість публікацій – близько 40, з урахуванням праць, у яких діяльність вченого та його внесок в історичну науку висвітлюються в контексті інших проблем, засвідчуються в інформаційних повідомленнях, пояснюється упередженими підходами до історика та його творчості в радянські часи.

¹ Огієнко І. Рец.: Бібліологічні вісті. Часопис присвячений питанням бібліографії, видавництва та друкарства. Київ, 1924 р. Ч.1–3:350 років українського друку 1574–1924. Ст.176+(6)⁸⁰//Стара Україна. – Львів, 1924. . – Кн. XII. – С. 192–193.

² Романовський В.О. Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст.// БВ. – К., 1924. – Ч.1–3. – С. 68–74.

³ Модзалевський В. Лист до редакції // Наше минуле. – К., 1919. – Ч.1–2. – С. 233.

⁴ Романовський В. Рец. На Максимович Г.А. “Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767г.”// Наше минуле. – К., 1918. – Ч.3. – С.160–167; *Його ж.* Новий досвід по історії України XVIII віку. – К.: Печатня Видавничого товариства “Друкарь”, 1919. – С.161 – 167. (Окр. відб.).

Праці першого періоду представлені науковими розвідками двох напрямів: ідеологічно заангажованими та ті, в яких наукові здобутки вченого висвітлювалися без політичного контексту, з позицій об'єктивної оцінки внеску в історичну науку та фіксації його участі в організаційній та практичній діяльності наукових установ, з'їздів, семінарів, курсів тощо. За видовою ознакою ці праці представлені книгами, статтями, текстами лекцій.

Лише через десять років після публікації першої наукової праці В.О. Романовського¹ в історичній літературі появилася стаття, в якій давався досить ґрунтовний аналіз та оцінка наукового доробку вченого, зокрема, його внесок у дослідження історії українського друкарства. І. Огієнко² в контексті рецензії на часопис “Бібліологічні вісті” за 1924 рік детально проаналізував опубліковану в ньому статтю В.О. Романовського “Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст.”³. Зауваження рецензента були враховані В.О. Романовським при підготовці наступної праці про друкаря й видавця українських стародруків Івана Федорова (Федоровича)⁴, проте, з приводу окремих застережень він вступив у полеміку та дозволив собі не погодитися з думкою І. Огієнка. Зокрема, В.О. Романовський стверджував, що І. Федорович переїхав до Львова “зо всіма верстатми своїми”⁵ не з Заблудова, як вважав рецензент, а з Острога. Для підтвердження власної позиції вчений вмістив у розвідці знайдений ним у Київському центральному архіві давніх актів (далі КЦАДА) оригінальну грамоту єпископа Гедеона Балабана про

¹ Романовский В. Хозяйства монастырских крестьян Любецкой сотни в 1767г. // Окр. відб.– Б. д. – С. 81–98.

² Огієнко І. Рец.: Бібліологічні вісті. Часопис присвячений питанням бібліографії, видавництва та друкарства. Київ, 1924 р. Ч.1–3: 350 років українського друку 1574–1924. Ст.176+(6). 8⁰. // Стара Україна.– Львів.–1924.– Кн.ХІІ.–С.192–193.

³ Романовський В.О. Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст.// БВ.– К.,1924.– Ч.1–3.– С.68–74.

⁴ Романовський В. Друкар Іван Федорович: життя його та діяльність.– К.,1925.– 55с. Ця ж праця // Труды Українського наукового інституту книгознавства.– Т.1.– Українська книга XVI–XVII – XVIII ст.ст.– К.:ДВУ,1926.– С.1–55.

⁵ Огієнко І. Іван Федорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Життя і діяльність // Стара Україна.– Львів, 1924.–Кн.ІІ–V.– С.26.

купівлю львівської друкарні І. Федоровича за 1585 р.¹, на основі однієї із редакцій якої І. Огієнко робив свої висновки.

Високо оцінив внесок В.О. Романовського у справу вивчення історії друкарства і книговидавництва в Україні ще один його сучасник – М. Кошарнівський². Автор особливо підкреслив значення опублікованого В.О.Романовським документа про папірню біля села Новий Стан на Волині за 1574 р.³, що дозволило йому зробити висновок про те, що ця папірня існувала на Волині у 1574 – 1583 рр.⁴

Вихід праць В.О. Романовського пошукового характеру викликав позитивний резонанс серед історичної та архівознавчої громадськості. Маємо на увазі, насамперед, підручник “Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах”⁵. Ще за життя вченого він неодноразово оцінювався в періодиці. Йдеться, зокрема, про ґрунтовну рецензію П. Клименка⁶. На шпальтах фахового часопису “Архивное дело” було опубліковано дві статті, присвячених “Нарисам з архівознавства”. Перша носила характер позитивного відгуку⁷, а друга – ґрунтовна рецензія І. Голубцова, в якій головна увага зосереджувалась на теоретичних питаннях архівознавства, порушених В.О. Романовським у підручнику⁸.

¹ Романовський В.О. Друкар Іван Федорович: життя його та діяльність, С. 48–49

² Кошарнівський М. З історії старої паперової промисловості на Чернігівщині // БВ.– К., 1930. – № 3 (24). – С.12 –?

³ Романовський В. О. До історії папірництва на Україні// БВ.– К, 1926. – № 2.– С. 74–75.

⁴ Кошарнівський М. Вказ. праця. – С.12.

⁵ Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х.: Видання ЦАУ УСРР, 1927.–170 с.

⁶ Клименко П. Рец.: Нариси з архівознавства. Харків, 1927// Записки історично-філологічного відділу. – Кн. XVI.– 1928.– С. 312–313.

⁷ Отзывы о книгах. Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Видання Центральн. Архівн. Управління УСРР.–Х., 1927.–168+1 стр. // АД.– 1928. – Вып. XIII.– С. 119–120.

⁸ Голубцов И. Рец.: Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Видання Центральн. Архівн. Управління УСРР.– Х., 1927.–168+1стр.–Х., 1927.–170 с. //АД. – 1928. – Вып. III (XVI).–С. 97–101.

Позитивні відгуки на перший український посібник дав В. Веретенников. Так, у ґрунтовній та об'ємній розвідці з бібліографії архівної справи¹ він підкреслив, що ця праця є поодиноким спробою самостійного вивчення історії архівної справи в Україні. Згодом, у лекції з архівознавства, підготовленій для слухачів Всеукраїнського інституту підвищення кваліфікації педагогів, подаючи короткий історіографічний огляд праць з теоретичних проблем архівознавства, вчений позитивно оцінив внесок В.О. Романовського в розробку теоретичних проблем архівознавства, посилаючись на “Нариси з архівознавства”².

В 1929 р. за безпосередньою участю В.О. Романовського вийшла збірка “Центральний архів стародавніх актів у Києві”³, де йому належить п'ять із десяти уміщених у ній статей. Вони також не залишилися поза увагою архівістів⁴. У ґрунтовній рецензії І. Голубцова найбільше уваги було приділено вступній статті В.О. Романовського та його методиці складання путівників по архівах. Рецензент відзначив, що не дивлячись на низку перешкод, які стояли перед укладачами збірки, працівники КЦАДА вперше представили новий і цінний досвід вирішення завдань щодо орієнтації майбутніх дослідників у матеріалах архіву.

В рецензії М. Петровського високу позитивну оцінку здобула праця В.О. Романовського “До історії Бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського”⁵. В загальній рецензії на неї та ще на дві праці інших дослідників, у яких також висвітлювалися питання стану фінансів в

¹ Веретенников В. Екскурси з бібліографії архівної справи // АС. – Х., 1927. – Кн. 4. – С. 105.

² Веретенников В. Архівознавство. Лекція І. – Харків, Одеса: Державне Видавництво “Радянська школа”, 1931. – С. 2

³ Романовський В.О. Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К.: Видання ЦАУ УСРР, 1929. – VIII+223 с.

⁴ Голубцов І. Рец.: Центральний архів стародавніх актів у Києві. Збірник . статтів за ред. В.О. Романовського. Центральне Архівне Управління УСРР. Археографічна Комісія. Архівознавча Секція. Серія III. Вип. I .Київ, 1929р. Стор. VIII+223.Ц.2крб.//АД. – 1929. – Вып. II (19). – С. 123–129.

⁵ Романовський В. До історії Бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського// Ювілейн. Зб. на пошану акад. Д.І.Багалія. – К., 1927. – С. 779–785.

Гетьманщині, він відзначив, що студія В.О. Романовського написана за архівними матеріалами та зробила помітний вклад в історіографію вивчення українських фінансів¹.

Не залишився непоміченим сучасниками й історіографічний доробок В.О. Романовського про автора “Літопису Самовидця”. Об’ємна стаття “Хто був “Самовидець”?”² разом з працями М. Петровського, О.Оглоблина та М.Андрусяка, що також мали за мету встановити автора “Літопису”, лягли в основу критичного огляду А. Єршова³. Рецензент вказав на ґрунтовні знання історіографії проблеми та виклав погляди авторів праць на окремі питання. І якщо всі вони в тому числі і А. Єршов (окрім М. Андрусяка, на думку якого “Самовидець” це Іван Биховець), однаково вважали за автора Літопису – Романа Ракушку–Романовського, то в окремих деталях їх погляди розходилися. Так, він вважав хибною думку В.О. Романовського про те, що автор Літопису не був людиною духовного стану і протиставив йому твердження О. Оглоблина та М. Петровського, які доводили, що “Самовидець” мав зв’язки з церковними колами та був близький до них.

Окреме місце у цій групі посідає праця О. Оглоблина “Буржуазна історична школа Довнар-Запольського. (До генези блоку російського

¹ *Петровський М.* Рец.: В.Руднев. Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I//Наук. Зб. Історичної Сеції УАН за 1925 р. – К., 1926. – С.137–166; Барвінський В. До питання про індукту та ефекту в Гетьманщині//Наук.Записки Наук.–Дослід. Катедри Історії Української Культури.– 1927. – № 6.– С. 779–785; Романовський В. До історії Бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Ювілейн. Зб. на пошану акад. Д.І. Багалія. – К., 1927. – С.779–785 // Україна. – 1929. – Кн. 34. – С. 138–139.

² *Романовський В.* Хто був “Самовидець?” // Україна.–1925. – Кн. 5 (14). – С. 60–73.

³ *Єршов А. В.* Рец.: Романовський, Хто був “Самовидець?”; М. Петровський До питання про певність відомостей Літопису Самовидця й про автора літопису(Романа Ракушку–Романовського) // Записки Ніженського Інституту Народної освіти. – 1926. – Кн. 6. – С. 1–80; Проф. О. Оглоблін. До питання про автора Літопису Самовидця.// Записки Історично–Філологічного відділу УАН. – 1926.–Кн.VII –VIII. – С. 181–196; М.Андрусак До питання про авторство Літопису Самовидця//Записки Наукового Товариства ім.Шевченка.–1928. –Т. CXLIX. – С. 189–1946 // Україна. – 1929. – № 12. – С.142–145.

великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії)»¹. Незважаючи на певну тенденційність та ідеологічно заангажовану оцінку наукової та практичної діяльності В.О. Романовського як історика та архівіста, ця праця була водночас суттєвим доповненням джерельної бази вивчення творчої спадщини вченого, оскільки містила багато цінної та важливої інформації з утрачених архівних джерел, а також праць, що на сьогодні є раритетом. Окрім цього, автор вперше в українській історіографії підійшов комплексно до висвітлення наукового доробку та діяльності В.О. Романовського, враховуючи різноманітні напрями його творчості/діяльності.

Отже, не дивлячись на те, що «київський» період творчої праці В.О. Романовського охоплював 20 років і був найбільш продуктивним, історіографія його вивчення залишилась доволі обмеженою. В числі праць переважали рецензії та відгуки, здебільшого непрямі. Єдина праця О.П. Оглоблина, в якій робилася спроба в цілому оцінити науковий доробок В.О. Романовського, виявилася доволі упередженою в ставленні до нього як в особистому плані, так і в підході до його творчості в цілому.

Загалом, прижиттєві праці щодо внеску В.О. Романовського в історичну науку або подають аналіз та оцінку його доробку, або містять відомості біографічного характеру в період з 1940 по 1971р.р. поодинокі. Нами виявлено лише одну рецензію О. Захарова² на монографію «Перепись населения 1666г.: её организация и критическая оценка»³. Серед праць історіографічного циклу назовемо працю В. Дядиченка, Ф. Лося та В. Сарбея⁴,

¹ Оглоблін О.П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського.(До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії). – С.213–221. (Окр. відб.)

² Захаров В.О. Рец.: В.А.Романовский. Перепись населения 1666 г.: её организация и критическая оценка.–Ставрополь, 1967.// УІЖ.– 1968.– № 9. – С. 145–146.

³ Романовський В.О. Перепись населения 1666 г.: её организация и критическая оценка. – Ставрополь, 1967. – 125 с.

⁴ Дядиченко В.А., Лось Ф.Є, Сарбей В.Г. Развитие исторической науки в Украинской РСР.– К.: Наук. думка, 1970. – С. 12–13.

в якій дослідники відзначили монографію В.О. Романовського “Нариси з архівознавства”, зредаговані та підготовлені ним до друку “Переписні книги 1666 року”, видані Археографічною комісією ВУАН. До числа довідково-інформативних належать: повідомлення до ювілейних дат В.О. Романовського – 65-річчя та 70-річчя з дня народження вченого¹, а також некрологи².

Не відзначається значною кількістю публікацій і наступний історіографічний період. У 1972 – 1973 р.р. з’явилися лише дві статті довідкового та інформативного характеру про В.О. Романовського в РЕІУ³ та в багатотомній “Історії міст і сіл України”⁴. Загальне упереджене ставлення до вченого та його колег, з якими він працював у 1920-х – на початку 1930-х рр., як до представників буржуазних теорій “техніцизму” та “об’єктивного документалізму” обмежувало можливості радянських істориків об’єктивно оцінити наукову діяльність В.О. Романовського, його внесок в історію архівної науки та практики. Зокрема, в монографії з історії архівного будівництва в Україні О. Мітюков⁵, з одного боку, вказує на методологічні недоліки “Нарисів з архівознавства”, а з іншого називає їх вихід важливою подією в історії архівної справи та зараховує до найпомітніших праць, виданих Укрцентрархівом в 1920-х рр., разом зі збіркою “Центральний архів Стародавніх актів в м. Києві”⁶. Водночас, присвятивши кілька сторінок книги організації та діяльності КЦАДА⁷, автор жодного разу не згадав прізвища

¹ 70-річчя В.О.Романовського // Науково-інформаційний бюлетень Архівного Управління УРСР.–1960. – № 1 (39). – С. 90; *Шацький П.О.* Ювілей В.О. Романовського // УІЖ. – 1965.– № 3. – С. 159.

² Віктор Олександрович Романовський. Некролог // УІЖ.. – 1971. – № 4. – С. 154; Віктор Олександрович Романовський. Некролог //Ставропольская правда. – 1971. – 17 февраля.

³ Романовський Віктор Олександрович //РЕІУ. – 1972. – Т.4. – С. 10.

⁴ Романовський Віктор Олександрович // Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К, 1973. – С. 223.

⁵ Мітюков О. Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973). – К.: Наук. думка, 1975. – 271 с.

⁶ Там само, С. 7, 85.

⁷ Там само, С. 50–51, 87.

його завідувача – В.О. Романовського, не відзначив його організаційної та практичної роботи ні як керівника архіву, ні як організатора проведення архівних курсів, ні як учасника створення нової централізованої архівної системи в Україні на початку 1920-х рр.. Враховуючи тенденції розвитку історичної науки в радянський період, такий стан справ є цілком зрозумілим, адже, по-перше, В.О. Романовський, не дивлячись на те, що здобув науковий ступінь доктора наук, займав посаду професора та завідував кафедрою, мав за плечима “націоналістичне минуле”, роки політичного ув’язнення і заслання. По-друге, незважаючи на те, що праця у Ставрополі, була фактичною депортацією, вчений продовжував досліджувати економічні проблеми з історії України періоду Гетьманщини (непопулярної теми в ті роки, якщо додати, що історик ніколи не займався притяганням фактів до пануючих на той час історичних концепцій). Такий стан справ відповідно впливав на імідж ученого і, звичайно, не додавав би балів будь-кому, хто наважився б вивчати доробок “непопулярного” науковця. І все ж, варто зазначити, що на фоні певного вакууму навколо особи В.О. Романовського, нами виявлені окремі посилання на його праці з історії друкарства¹ та історії України², в тому числі й рукопис докторської дисертації³. В цілому, позиція більшості радянських істориків стосовно постаті В.О. Романовського та його праць не виходили за межі пануючих на той час ідеологічних догм⁴.

¹ *Ісаєвич Я.* Першодрукар Іван Федорович і виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вища школа, 1975. – С. 50–51; *Немировский Е.Л.* Начало книгопечатания на Украине. – М.: Изд-во “Книга”. – 1974. – С. 182, 199.

² *Историография истории Украинской ССР/ И.С. Хмель (отв. ред), Н.Н. Варварцев (зам. отв. ред.), А.В.Лихолат и др. – К.: Наукова Думка, 1986. – С. 108, 128; Швидько А.К.* Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая пол. XVII – первая пол. XVIII в.) – Днепропетровск, ДГУ, 1981. – С. 34 – 37 та ін.

³ *Кафенгауз Б.Б.* Экономические связи Украины и России в конце XVII – начале XVIII столетия // Воссоединение Украины с Россией (1654–1954).Сборник статей. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 422; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVI початку XVIIIст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С.77, 81.

⁴ *Историография истории Украинской ССР/ И.С. Хмель (отв. ред), Н.Н. Варварцев (зам. отв. ред.), А.В.Лихолат и др. – К.: Наукова Думка, 1986. – С. 4.*

Переломним у ставленні радянської історичної науки до спадщини вченого можна назвати 1989 р. Перебудова, гласність, нове політичне мислення, відновлення реабілітації жертв політичних репресій 1930 – 40-х і початку 1950-х років – все це знайшло безпосереднє віддзеркалення у нових тенденціях розвитку історичної науки. Поверталися несправедливо забуті імена багатьох науковців, в тому числі й істориків, архівістів. Стали перевидаватися праці замовчуваних авторів, зокрема і В.О. Романовського¹. Особливо цей процес посилювався після здобуття Україною суверенітету.

Відновлення державної незалежності України започаткували *третій період* історіографії проблеми, який характеризується не тільки більшою кількістю публікацій, постановкою нових проблем, але й науковою об'єктивністю, свободою творчості. Саме в 1990-х рр. світ побачили численні публікації, присвячені життю і творчості В.О. Романовського. Їх можна систематизувати та поділити на декілька груп. До *першої* з них ми віднесли статті науково-довідкового характеру, опубліковані в енциклопедіях², довідниках³, збірниках наукових праць та документів⁴. Найбільш змістовною з них є стаття І. Бутича, в якій, не дивлячись на стислість викладу і обмеженість її обсягу, зумовлених особливостями довідника, досить повно

¹ Романовський В. Куліш і його праці по історії України /Передмова Ф.Шевченка // Книжник. – 1990. – №4. – С.18– 21.

² Романовський Віктор // ЕУ. Словникова частина. – Львів,1998. – Т.7. – С.2565; Вербя І. Романовський Віктор Олександрович // Довідник з історії України (А-Я): Посібн. для серед. загальноосв.навч.закл./ за заг. ред.І Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001.– С. 667.

³ Библиографический указатель литературы к знаменитым и памятным датам по Ставропольскому Краю на 1990 год./ Ставропольская государственная краевая научная библиотека им. М.Ю. Лермонтова. Информационно-библиографический отдел.– Ставрополь, 1990.–С.14; Мага І.М., Шморгун П.М. Романовський Віктор Олександрович //Джерелознавство історії України. Довідник.–К.,1998.–С.196–197; Бутич І.Л. Романовський Віктор Олександрович // Українські Архівісти: Біобліографічний довідник. // Упор.: О.М. Коваль,І.Б. Матяш, В.С .Шандра:ВЗ–х вип. – Випуск перший (ХІХст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 286–289.

⁴ Ковальчук Г.І. Співробітники УНІК – жертви політичних репресій //Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Випуск 2 / Редкол.: О.С. Онищенко та ін. – К.: НБУВ, 1999. – С. 90–91; АЛМАМАТЕР: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції: 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 Кн./ Упоряд. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський. – Кн.1: Університет Св. Володимира між двома революціями. – К.: Прайм, 2000. – С. 278.

висвітлена багатогранна діяльність та науковий доробок В.О. Романовського. Натомість укладачі бібліографічного покажчика літератури до знаменних дат Ставропольського краю в біографічній та науковій довідці про В.О. Романовського обмежилися лише інформативним повідомленням про період перебування вченого в Ставрополі. Іншою вадою цього видання є й те, що з хронологічно обмеженого періоду творчості історика у покажчику значиться лише 7 праць. Окремі неточності в біографії В.О. Романовського нами виявлені в довідковій статті І. Верби. Зокрема це стосується його інформації щодо зняття з історика судимості за контрреволюційну діяльність у. 1958 р. Насправді ж, В.О. Романовського було реабілітовано лише помертню, в 1989 р.¹

До *другої підгрупи* праць належать спеціальні дослідження, присвячені В.О. Романовському. Це праці: І. Бутича “Віктор Романовський – історик-архівіст”², Л. Савенок “Український історик і археограф Віктор Романовський”³ та кілька статей автора дисертації⁴. У працях І.Бутича та Л. Савенок (обидві розвідки підготовлені до 150-річчя діяльності Київської Археографічної Комісії) досліджується творчий доробок В.О. Романовського, хоч і в загальних рисах та здебільшого крізь призму його археографічних, архівознавчих та джерелознавчих розробок “київського” періоду творчості та діяльності. Автори праць виявили деяку самотність у підходах до

¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 66855, Т.1, арк. 145–145зв.

² Бутич І.Л. Віктор Романовський – історик-архівіст // Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К., 1997. – Вип. 30. – С. 323–333.

³ Савенок Л.А. Український історик і археограф Віктор Романовський // Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К., 1997. – Вип. 30. – С. 334–449.

⁴ Мага І.М. Діяльність В.О. Романовського в галузі архівної справи та архівознавства (1921–1931рр.) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т.3. – С. 135–137; *Ії ж.* В.О.Романовський на чолі Київського центрального архіву давніх актів // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник / Редкол.: Р.Я. Пиріг (відп.ред.) та ін. – Вип.І: Архів і особа. – К., 1999. – С.90–100; *Ії ж.* В.О. Романовський – фундатор навчальних посібників з архівознавства // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник / Редкол.: Р.Я. Пиріг (відп.ред.) та ін. – Вип.ІІ: Архівознавчі читання. – К., 2000. – С.164–172; *Ії ж.* Внесок В.О. Романовського в дослідження історії друкарства в Україні // Наукові праці НБУВ. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 157–163.

постановки питань та їх розв'язання. Праці І. Бутича притаманна виваженість щодо оцінки еволюції історичних поглядів В.О. Романовського, що, очевидно, пояснюється й особистим знайомством з ученим.

До *третьої групи* віднесені праці: О. Богдашиної “Маловідомі сторінки життя та творчості В.О. Романовського (1890 – 1971 рр.)”¹ та дві розвідки Г. Казьмирчука, одна з яких має вигляд обширної статті², а друга вийшла окремою брошурою³ “Віктор Олександрович Романовський: сучасний стан та перспективи наукової біографії історика”. В цілому розвідка О. Богдашиної побудована на ряді маловідомих на час публікації праці фактах з непростой біографії та творчості ученого. Безперечною заслугою є те, що вона вперше залучила до наукового обігу матеріали судово-слідчих справ В.О. Романовського, які зберігаються в ЦДАГО України. Водночас багато питань залишилися поза увагою дослідниці, особливо ті, що стосуються аналізу творчості історика-архівіста. Позитивною стороною статті є те, що в ній досить велика увага приділяється еволюції історичних поглядів В.О. Романовського. Дисертант вважає, що вчений пройшов шлях від загальноросійської великодержавної історичної концепції через українофільство до загально прийнятої в радянській історіографії проросійської історичної концепції⁴. Таке твердження є доволі аморфним, оскільки воно відображає загальну еволюцію розвитку радянської історичної науки в Україні. Заради справедливості слід було б вказати, що В.О. Романовський протягом усіх періодів творчості найменше вдавався до

¹ Богдашина О.М. Маловідомі сторінки життя та творчості В.О. Романовського (1890 – 1971 р.р.) // Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. – 1994. – Вип. 1. – С. 23–33.

² Казьмирчук Г. Д. Віктор Олександрович Романовський: сучасний стан та перспективи наукової біографії історика. // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 165-річчю університету. – Гуманітарні науки. – Ч.1. – К.: Видавничий центр “Київський університет”. – 1999. – С.51–58.

³ Казьмирчук Г.Д. Віктор Олександрович Романовський: життя та праця вченого. – К.: Наук.світ, 2000. – 38с.

⁴ Богдашина О. М. Вказ. праця. – С.31–32.

кон'юнктури, займаючись розробкою питань історії, теорії і практики з архівознавства та археографії, вивченням економічної історії України періоду Гетьманщини. До того ж праця в РРСФР не означала, що він неминуче проводив у своїх працях проросійську історичну концепцію. Вчений дуже обережно обминав будь-які політично спрямовані питання і ніколи не займався притяганням фактів в “прокрустове ложе” заданих комуністичною партією схем.

Г. Казьмирчук у історико-біографічній статті розглянув наукову біографію вченого з аналізом частини його історичних та історіографічних праць. Автор досить детально зупинився на одній із ранніх праць В.О. Романовського “Друкар Іван Федоров: життя його та діяльність”. Ці сюжети подані значно ширше у брошурі Г. Казьмирчука, у першому розділі якої подається біографія В.О. Романовського переважно київського періоду творчості (С. 9–17).; у другому – аналізується історіографічна спадщина вченого 1920 – 1930 рр. (С. 18–27), а в третьому – розглянуті дослідження історика 1940 – 1970 рр. (С. 28–32). Використавши судово-слідчі матеріали ф.263 ЦДАГО України та ф.16 ДА м.Києва, автор виклав найважливіші етапи педагогічної діяльності В.О. Романовського у київський період. Історик не ставив за мету проаналізувати 15-ти літню архівну діяльність вченого (наукову, архівно-технічну, організаційну), а тому ці питання залишилися поза увагою. Є деяка невідповідність назви та змісту третього розділу “Зросійщена тематика досліджень”. Автор пише, що В.О. Романовський вимушений був розкривати історичне минуле України XVII – початку XVIII через призму російського контексту, критикуючи погляди українських буржуазних націоналістів¹. На нашу думку це не “зросійщена тематика”, а швидше дотримання прийнятих тоді ідеологічних штампів і кліше. І все ж

¹ *Казьмирчук Г.Д.* Віктор Олександрович Романовський: життя та праця вченого. – К.: Наук.світ, 2000. – С.28.

праця Г. Казьмирчука найбільш повно і ґрунтовно висвітлює діяльність В.О. Романовського як історика та історіографа.

Окремої уваги заслуговують статті та брошура В. Захарова¹, які носять дещо мемуарний характер. Для української історіографії вони мають значення в тому сенсі, що висвітлюють деякі маловідомі факти з життя та діяльності В.О. Романовського, зокрема, витоки його родоводу та особистого життя.

Окремо від інших праць цього періоду стоїть стаття В. Митрофаненко та О. Суислової². Написана за ініціативи С. Шмідта, вона носить інформативний огляд частини джерельної бази вивчення життєпису вченого та вперше вводить до наукового обігу окремі групи джерел з особового фонду В.О. Романовського. Зважаючи на обмеженість джерельної бази цього огляду, дисертантка суттєво розширила її у статті “Особовий архівний фонд В.О. Романовського”³, в якій акцентується увага на документах фондоутворювача (біографічних, творчих тощо), особливо на тих, що безпосередньо стосуються досліджень В.О. Романовського з історії України, а також спеціальних галузей історичної науки, зокрема історіографії, архівознавства та археографії. Нами вперше в історичній літературі

¹ *Захаров В.* Виктор Александрович Романовский (1890–1971) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смолія: У 2 ч./ Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко, Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2000. – Ч.1. – С.418–440; *Його ж.* Виктор Александрович Романовский (1890–1971). К 110-ти летию со дня рождения // Сборник русского исторического общества. – №2 (150). – М.: Русская панорама, 2000. – С.258–266; *Його ж.* Романовский Виктор Александрович (1890–1971) // Российские исследователи Кавказа. История, археология, этнография. – Вып.21. – Москва-Армавир, 2000. – 11 с.; *Його ж.* К вопросу о так называемых царских останках // Время империи. Светский иллюстрированный журнал. – 1998. – Второе полугодие. – С.9 – 10.

² *Митрофаненко В.В., Суислова Е.С.* Фонд В.А. Романовского В Государственном Архиве Ставропольского края // Археографический ежегодник. За 1991 г. – М., 1994. – С. 227–230.

³ *Мага І.М.* Особовий архівний фонд фонду В.О. Романовського // Проблеми архівознавства і джерелознавства: Зб. наук.праць до 90-річчя від дня народження проф. В.І.Стрельського. – К., 2001. – С. 92–112.

здійснено огляд неопублікованої докторської дисертації вченого та багатьох інших рукописних праць і підготовчих матеріалів, що зберігаються в архіві.

Аналіз новітніх публікацій з проблем історіографії, архівознавства, археографії періоду 1920 – початку 1930 рр. дає підстави для висновку про те, що рідко хто з сучасних дослідників обминає постать В.О. Романовського. Типовою ознакою сучасних архівістичних досліджень є майже обов'язкове посилення на його праці. Високу оцінку теоретичних розробок В.О. Романовського з археографії дали Г. Боряк, О. Журба С. Кіржаєв, Г. Папакін¹ та ін. Вагомий внесок В.О. Романовського у розвиток української архівістики, її історії, теорії й практики відзначають Я. Калакура, І. Матяш, В. Страшко² та ін. В багатьох сучасних дослідженнях історіографічного характеру також часто фігурує В.О. Романовський, зокрема, у працях Г. Казьмирчука, С. Михальченка, А. Найдено та ін.³

Отже, комплексного дослідження життєвого та творчого шляху В.О. Романовського ще не підготовлено, не складено й повної його наукової бібліографії праць. Автори двох недавно виданих в Україні та Росії брошур

¹ Папакін Г.В. Розробка теоретичних питань української археографії в діяльності ЦАУ УРСР (1929–1930) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1996. – Т.1. – С.53–61; Боряк Г.В. Розвиток камерально-археографічної традиції в Україні у XIX – XXст. (з історії складання описів до книг судово-адміністративних установ XV – XVIIIст.) // Спеціальні галузі історичної науки: Зб.на пошану М.Я.Варшавчика. – К.,1999. – С.70, 72–74; Кіржаєв С.М. З історії праці Археографічної комісії ВУАН щодо створення правил видання документів // Український археографічний щорічник. – 1993. – Вип.2. – С.27; Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. – К.: Наук. думка,1993. – С.18–19, 24, 27.

² Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Я.С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К.,1998. – С.4.; Матяш І.Б. Віктор Романовський – автор першого навчального підручника з архівознавства // Особа в українській архівістиці: Біограф. Нариси. – К., 2001. – С. 178–198; Її жс. Віктор Романовський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2002. – Вип.12: Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. – К., 2003. – С. 508–525 та ін.; Страшко В. Описання актових книг у ЦДІАК України // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19–20 листопада 1996 р.): у 2-ч./ Упорядники В.П. Ляхоцький, І.Б. Матяш, – К., 1997. – Ч.1. – С.16.

³ Казьмирчук Г.Д.. Історіографічна спадщина В.О. Романовського (1920–1930) // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К., 2000. – Вип. 49. – С.5–9; Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, В.М. Довнар-Запольский). – М.: Прометей-Брянск: Изд-во БГПУ, 1997. – С.4, 13, 141, 142, 154, 159; Найдено А.В. Ученые-историки В.А. Романовский, Т.М. Минаева, П.А. Шацкий на историческо-филологическом факультете СГПИ в 40–60 гг. XX в. // Интеллигенция Северного Кавказа в истории России. Материалы межрегиональной научной конференции (10–11 апреля 1998г.). – Ч.2. – Ставрополь,1998. – С.119–123.

Г. Казьмирчук та В. Захаров залишили поза увагою ряд важливих сторін наукової біографії історика, деяких суттєвих напрямів його наукових пошуків, оскільки не ставили перед собою завдання з'ясувати внесок ученого в архівістику, джерелознавство, історіографію, дослідження економічних питань з історії України.

Таким чином, аналіз історіографії життя і діяльності В.О. Романовського дає підстави зробити висновок, що багато сторін його біографії, науково–дослідної та організаційної роботи на ниві української історії, джерелознавства, архівознавства, археографії ще не дістали достатнього висвітлення в науковій та науково-популярній літературі. Особливо це стосується замовчуваних, або спотворених у радянській історіографії інтерпретації поглядів ученого на теоретико-методологічні засади історичного дослідження економічної історії України козацько-гетьманської доби, українського друкарства. Залишаються на узбіччі наукових дискурсів з'ясування ролі та місця В.О. Романовського в опрацюванні наукових принципів української архівістики та археографії, значення його доробку для сучасного архівознавства. Все це й висуває дослідження життєвого шляху, наукової і практичної діяльності В.О. Романовського на ниві українського архівознавства й археографії в число актуальних і пріоритетних завдань історико-архівознавчої науки та історіографії.

1.2. Джерельна база дослідження.

Об'єктивне дослідження життєвого шляху і наукового доробку визначного історика, архівіста, археографа, джерелознавця, історіографа та педагога Віктора Олександровича Романовського, з'ясування його особистого внеску в розбудову архівної справи в Україні, у розвиток українського архівознавства, археографії, джерелознавства та історії

історичної науки можливе лише за умови наукового використання всієї сукупності історичних джерел.

Джерельна база вивчення життя та творчості В.О. Романовського представлена майже усіма різновидами писемних джерел, які поділяються на архівні (неопубліковані) та опубліковані. Документальні матеріали розпорошені по багатьох архівосховищах України та Росії. Чільне місце посідає особовий фонд ученого, який знаходиться на постійному зберіганні в Державному архіві Ставропольського краю Російської Федерації (ДАСК, ф. Р – 6007, оп.1, спр. 1 – 641). Представлені у ньому матеріали охоплюють період з 1890 по 1971 р. і є надзвичайно вагомими щодо інформативної насиченості документів, їх значимості та чисельності.

Документи, що репрезентують різноманітні напрями діяльності вченого та окремі сторінки його складного життєвого шляху, відклалися у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) – ф. 14 (Головне Архівне Управління при Раді Міністрів УРСР), ф. 166 (Народний комісаріат освіти УРСР), ф. 331(Уповноважений Комісії сприяння вченим Ради Народних Комісарів СРСР при Ради Народних Комісарів УРСР (Всеукраїнський комітет сприяння вченим)), ф. 3561(особовий фонд Олександра Петровича Оглоблина), ф. 3806 (особовий фонд Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко); Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) – ф. 263 (Колекція позасудових справ реабілітованих); Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМ України) – ф. 10 (Гудзій Микола Каленикович – російський та український радянський літературознавець), ф. 28 (Зеров Микола Костянтинович – український поет, перекладач, вчений-літературознавець), ф. 256 (Ткаченко Микола Михайлович – український історик і літературознавець), ф. 279 (Сенченко Іван Юхимович – український письменник), ф. 542 (Василенко Микола Прокопович – український правознавець); Державного архіву

м. Києва (ДА м. Києва) – ф. 16 (Київський державний університет), ф. 244 (Київські вищі жіночі курси), ф. Р-346 (Вищий інститут народної освіти); Державного архіву Київської області (ДАКО) – ф. 1187 (Київський Археологічний інститут); Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ) – ф. І (Літературні матеріали), ф. Х (Архів Всеукраїнської Академія Наук), ф. XII (особовий фонд В.Л. Модзалевського), ф. XXIX (особовий фонд В.Ю. Данилевича), ф. 47 (Український науковий інститут книгознавства), ф. 113 (особовий фонд М.М. Ткаченка), ф. 251 (видавниче товариство “Друкар”).

Окрему групу джерел складають опубліковані документи та матеріали, зокрема, з історії Київського університету Св. Володимира, діяльності Академічних установ, наукових інституцій, з якими протягом творчого життя співпрацював В.О. Романовський. У збірці “Едиційна археографія в Україні у XIX – XX ст.”¹ видруковані як окремі документи, так і плани та проекти, у своїй більшості нездійснених видань Археографічних Комісій ВУАН та ЦАУ УСРР. В.О. Романовський ініціював видання та брав безпосередню участь у підготовці до друку багатьох історичних пам’яток². Оприлюднені розроблені ученим загальні правила археографічного опрацювання документальних текстів з найдавніших часів (грамоти XIV – XVст.ст.) до кінця XVIII ст.³ та правила для копіювання оригіналу книги Остерського магістрату 1625 – 1687 рр.⁴ Інформація щодо затвердження В.О. Романовського на посаді помічника архіваріуса в КЦАДА⁵, згодом, його керівництва Київським центральним архівом давніх актів та співпраці з установами ВУАН (ІТНЛ, Археографічна, Історико-географічна та Історико-біографічна Комісії), Українським науковим інститутом книгознавства (далі УНІК), міститься в

¹ Едиційна археографія в Україні у XIX – XX ст.: Плани, проекти, програми видань. – Випуск 1. – К, 1993. – 230 с.

² Там само. – С. 67, 74, 83, 86, 91, 101–104, 108, 112, 121.

³ Там само. – С. 170–176.

⁴ Там само. – С. 163–164.

⁵ Київський центральний архів давніх актів 1852 – 1943. Збірник документів у двох томах. – Т.1. – 1852 – 1921. – К., 2002. – С. 388.

збірнику документів і матеріалів “Історія Національної Академії Наук України. 1918 – 1923”¹, “Історія Національної Академії Наук України. 1923 – 1928”² та в “хроніках” фахових часописів: “Наше минуле”³ та “Бібліологічні вісті”⁴. Спогадами В.О. Романовського про навчання в Київському університеті Св. Володимира та його викладачів, уміщених у недавно виданому збірнику документів та матеріалів “ALMAMATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції: 1917 – 1920”⁵, його укладачі започаткували публікацію невідомої архівної спадщини вченого.

Комплекс джерел про життя та діяльність ученого можна умовно систематизувати за такими групами: 1) біографічні матеріали; 2) документи, що відклалися в результаті службової діяльності; 3) наукові й творчі праці та підготовчі матеріали до них; 4) епістолярії; 5) зображальні матеріали; 6) рукописи та друковані праці інших осіб. Зупинимося докладніше на характеристиці цих груп.

До *першої групи* матеріалів відносяться документи (оригінали та копії), що відтворені у вигляді автографів та машинописів. У межах цієї групи умовно виділяються *дві підгрупи*: до першої входять документи, що репрезентують біографію В.О. Романовського (від дня народження до смерті), а до другої – матеріали, що містять відомості про членів сім’ї і родини вченого та стосунки з ними. Серед матеріалів *першої підгрупи* –

¹ Історія Національної Академії Наук України 1918 – 1923. Документи і матеріали. – К.: Наук. Думка, Н БУВ, 1993. – С. 226, 299, 552.

² Історія Національної Академії Наук України 19224 –1928. Документи та матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – С. 126, 724.

³ Інституції та товариства. Українська Академія наук (січень-квітень) 1919 р. // Наше минуле. – 1919. – № 1–2. – С. 167, 170–171, 172.

⁴ Святкування ювілею // БВ. – 1924. – Ч.І–ІІІ. – С. 174; Хроніка // Там само.– 1923. – Ч.4. – С. 81; Святкування 350-літнього ювілею українського друку // Там само. – 1925. – Ч.1–2 (8–9). – 133; Хроніка // БВ.– С.155.

⁵ ALMAMATER: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції: 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 Кн./ Упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. – Кн.1: Університет Св. Володимира між двома Революціями. – К.: Прайм, 2000. – С. 279–286.

свідоцтво про народження В.О. Романовського¹, атестат (копія) про закінчення Глухівської гімназії²; студентська залікова книжка³, посвідчення спеціаліста з російської історії з оцінками про курсові іспити⁴, диплом першого ступеня про закінчення історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира⁵; свідоцтво про нагородження золотою медаллю за першу наукову працю “Экономический быт Черниговского полка в XVII – XVIII ст.”⁶; рекомендаційний лист М. Довнар-Запольського щодо зарахування В.О. Романовського професорським стипендіатом по кафедрі російської історії⁷; документи про зарахування до університету для підготовки до професорського звання⁸; послужний список помічника архіваріуса⁹; складання магістерських іспитів¹⁰; особова книжка військовозобов'язаного¹¹; численні автобіографії¹²; власноручно заповнені особові листки¹³. Чільне місце в цій підгрупі джерел посідають матеріали, зосереджені у трьох судово-слідчих справах В.О. Романовського, це, зокрема, постанови про арешти¹⁴, протоколи допитів із свідченнями вченого¹⁵, вирок про покарання¹⁶; характеристики¹⁷, подання щодо зняття

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 477.

² ДАСК, ф. Р 6007, оп. 1, спр 479.

³ ДА м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 9078, арк. 5–23.

⁴ Там само. – Арк. 2–2зв.

⁵ ДАСК, ф. Р-6007, оп1, спр.483

⁶ ДА м. Києва, ф. 16, оп. 469, спр. 371, арк. 7; ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 482, арк.1

⁷ ДА м. Києва, ф. 16, оп. 353, спр. 97, арк.5.

⁸ Там само. – Арк. 1, 9, 25, 25^а, 25^д, 25^е; там само. – Оп. 469, спр. 395, арк.1, 4зв.; оп. 479, спр. 89, 1зв., 8, 9; там само. – Спр. 188, арк. 2, 8 .

⁹ Там само. – Оп. 479, спр. 25, арк. 8зв.–9.

¹⁰ ДАСК, ф. Р-6007, оп1, спр. 486.

¹¹ Там само. – Спр. 488.

¹² ІР НБУВ, ф. Х, спр. 6349; ДАСК, ф. Р-6007, оп.1, спр.1, 478; ЦДАГО України, ф. 263, спр. 66855, Т.1, арк. 87–87зв.; 94–94зв.; 116–117зв.

¹³ ДАСК, ф. Р-6007, оп.1, спр. 501; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 254, арк.258; там само. – Оп. 1-л, спр. 19, арк. 37.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 64454, арк. 1; спр. 66855, Т.1, арк. 1–2.

¹⁵ Там само. – Спр. 64454, арк.2–14, 15–22зв., 23–26, 27–29, 30–33, 34–36, 37–40зв., арк. 52–56зв.

¹⁶ Там само. – Спр. 66855, Т.1, арк. 74–77.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 66855, Т.1, арк. 95, 98.

судимості¹; постанова про реабілітацію² тощо. Деякі документи слідчих справ дублюють матеріали, що відклалися в інших архівосховищах. Це пояснюється тим, що вчений неодноразово подавав заяви щодо зняття з нього судимості, прикладаючи автобіографію, копію диплому про закінчення університету, документи про захист кандидатської³ та докторської дисертацій⁴ тощо.

У процесі вивчення життєвого шляху В.О. Романовського постала проблема з установленням точної дати народження вченого. Так, Радянська енциклопедія історії України (РЕІУ) наводить дату народження 18 січня 1890 р.⁵ Ряд сучасних дослідників життєпису та наукового доробку В.О. Романовського, його внеску в розвиток історичної науки, дотримується інших поглядів на визначення цієї дати. Зокрема, О. Богдашина та Г. Казьмирчук називають 4 січня 1890 р.⁶ І. Бутич у своїх розвідках слідом за РЕІУ наводить також дату народження вченого 18 січня 1890 р.⁷ Такої ж думки й упорядники збірника документів та спогадів “ALMAMATER: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції: 1917 – 1920”⁸. А от Л. Савенок, посилаючись на дані Санкт-Петербурзького

¹ ЦДАГО України, ф.263, Там само. – Спр.66855, Т.1, арк.85–85зв.; спр.66855, Т.2, арк.2; ДАСК, ф.Р-6007, оп1, спр.485

² Там само. – Ф. 263, спр. 66855, Т.1, арк. 145–145зв.

³ Там само. – Спр. 66855, Т.2, арк. 7; ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 496.

⁴ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 497, 498, 502.

⁵ Романовський Віктор Олександрович // РЕІУ. – 1972. – Т.4. – С.10.

⁶ *Богдашина О. М.* Маловідомі сторінки життя та творчості В.О. Романовського (1890 – 1971 р.р.) // Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. – 1994. – Вип. 1. – С.23; *Казьмирчук Г. Д.* Віктор Олександрович Романовський: сучасний стан та перспективи наукової біографії історика // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 165-річчю університету. – Гуманітарні науки. – Ч.1. – К.: видавничий центр “Київський університет”, 1999. – С.52.

⁷ *Бутич І.Л.* Віктор Романовський – історик-архівіст // Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К., 1997. – Вип. 30. – С. 323; *Його ж.* Романовський Віктор Олександрович // Українські Архівісти: Біобліографічний довідник // Упор.: О.М. Коваль, І.Б. Матяш, В.С.Шандра: У 3-х вип. – Випуск перший (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С.286.

⁸ ALMAMATER: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції: 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 Кн./ Упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. – Кн.1: Університет Св. Володимира між двома Революціями.– К.: Прайм, 2000.– С.278

відділення архіву Російської Академії Наук, називає 14 січня¹ 1890 р. Для остаточного вирішення цього питання визначальне значення має, на наш погляд, відповідне свідоцтво, датоване 1909 р., у якому зафіксовано, що В.О. Романовський народився 4 січня 1890 р., а 14 січня того ж року був похрещений. Після переводу дат на новий стиль, а саме: додаючи до кожної як для XIX ст. по 12 діб, можна визначити, що це будуть відповідно 16 та 26 січня. Отже, на підставі виявленого нами документа, інші визначені дати народження В.О. Романовського, які нині існують в історичній літературі окрім 16 січня або 4 за ст.ст. 1890 р., можна вважати неточними.

Численні автобіографії, укладені вченим у різні періоди життєдіяльності, мають унікальне джерельне значення, оскільки містять відомості не тільки, власне, біографічного характеру, вони також дають можливість ретроспективно відтворити важливі сторони службової діяльності науковця й педагога, а також скласти повну бібліографію його праць та встановити криптоніми, якими В.О. Романовський часто користувався на початку своєї наукової кар'єри².

Залишаються невідомими мотиви виникнення окремих документів, зокрема, заповіту, складеного В.О. Романовським у 28-річному віці в присутності М. Зерова, В. Базилевича та П. Карпинського (брат дружини вченого)³. Можна гіпотетично припустити, що факт існування цього документа пов'язаний з політичними подіями в Україні кінця 1918 р., коли на зміну правління гетьмана П. Скоропадського до влади прийшла Директорія, а оскільки за Гетьманату В.О. Романовський “три місяці працював завідуючим бюро друку в Міністерстві праці”⁴, тож, в контексті

¹Савенок Л.А. Український історик і археограф Віктор Романовський // Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К., 1997. – Вип. 30. – С. 334.

² ІР НБУВ, ф. Х, спр. 6349.

³ ДАСК, ф. Р-6007, оп.1, спр. 484.

⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 66855, Т.1, арк.9зв.

звільнення всіх призначених за Гетьманату чиновників, він готувався до найгіршого. До нетрадиційних документів біографічного циклу відноситься студентська угода, побутового характеру, іронічна за змістом, між В. Романовським, М. Зеровим та П. Горецьким, яка написана українською, латинською та російською мовами¹. Водночас “Неодмінна постанова” розширює уявлення про приватне життя тогочасного студентства.

До другої підгрупи біографічних джерел віднесено ті матеріали, що відображають службову діяльність батька В.О. Романовськог – Олександра Йосиповича, висвітлюють факти з біографії дружини вченого – Олени Павлівни та її родини, сина Олександра, інших родичів: матері, брата, сестер. Серед них: виписка з алфавіту на писаря старшого розряду 19 піхотного Костромського полку Олександра Романовського, складена 19 жовтня 1883р.² За видовою ознакою документ є копією з копії і датується 1900 р. Атестат про закінчення О.П. Карпинською (дівоче прізвище дружини В.О. Романовського) Київської Міністерської жіночої гімназії Св. Княгині Ольги (1910 р.)³; формулярний список про службу Київського міського лікаря, колезького радника Павла Миколайовича Карпинського (батька О.П. Романовської)⁴; копія довідки від 15 квітня 1944 р. про нагородження сина Олександра медаллю “За відвагу”, орденом “Червона зірка”⁵ та ін.

Тісно переплітаються з документами біографічного характеру ті джерельні матеріали, які засвідчують службову діяльність В.О. Романовського в Києві, Караганді та Ставрополі. Вони складають окрему групу джерел⁶. Надзвичайно цінним щодо своєї інформативності є “трудова список”⁷ київського періоду творчості, в якому зафіксовані академічні установи, наукові інституції та навчальні заклади, в яких

¹ ДАСК, ф. Р 6007, оп. 1, спр. 480.

² Там само. – Спр. 591, арк. 3зв.

³ Там само. – Спр. 586^a, арк. 11–11зв.

⁴ Там само. – Спр. 592.

⁵ Там само. – Спр. 585^a, арк. 1–1зв.; ЦДАГО України, ф. 263, спр. 66855, Т. 1, арк. 89.

⁶ ДАСК, ф. Р 6007, оп. 1, спр. 445, 501, 502.

⁷ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 66855, Т. 1, арк. 92 зв. – 93 зв., 90–91 зв.

В.О. Романовський працював протягом 1914 – 1934 рр. А саме: Центральний архів давніх актів (КЦАДА) на посадах помічника та завідувача, в Археографічній, Історико-біографічній Комісіях та в Соціально-економічному відділі ВУАН, Археографічній Комісії ЦАУ, Вищих Жіночих Курсах (КВЖК), Педагогічних Курсах, Київському Археологічному інституті(КАІ), Київському університеті, Вищому інституті народної освіти (ВІНО), Архівних курсах в Харкові (1923 та 1926 р.р.) та на кафедрі історії української культури Харківського інституту народної освіти, Науково-дослідному інституті зерна та продуктів його переробки.

Інші матеріали архівосховищ Києва та Ставрополя містять відомості “трудового списку” та доповнюють його даними про обрання В.О. Романовського в 1916 р. дійсним членом Саратовської вченої архівної комісії¹, працю в Київському університеті², співробітництво з Історико-географічною Комісією³ та Комісією з Історії західно-руського права⁴ ВУАН, комісією з Історії книги УНІК⁵; Історичним товариством Нестора-Літописця⁶, секцією історії народного господарства при Російській асоціації науково-дослідних інститутів в РСФСР (РАНІОН) у Москві тощо⁷. Завдячуючи документам ДА м. Києва (ф. 244) вдалося уточнити цей перелік. Зокрема, серед матеріалів фонду Київських Вищих Жіночих Курсів (КВЖК) не було виявлено документів, які б підтверджували участь В.О. Романовського в педагогічній діяльності. Натомість, протоколи засідань за 1913 – 1920 рр., історико-літературного (згодом історико-філологічного) факультету Вищих вечірніх жіночих курсів, заснованих А. Жекуліною (КВВЖК), які

¹ ДАСК, ф.Р-6007, спр.471, арк.1

² ДА м.Києва, ф. 16, оп. 353, спр. 97, арк.1,2,5,9,10; оп.465, спр.4837, арк.35; оп.465, спр.4838, арк.54; оп.469, спр.395, арк.4зв.; оп.479, спр.25, арк. 6–9; оп. 479, спр.89, арк.1–13в., 2зв., 7, 8; оп. 479, спр. 188, арк. 2, 8.

³ ІР НБУВ, ф.І, спр.11614,11615,11625,11864.

⁴ ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.261, арк.52.

⁵ ІР НБУВ, ф.47, спр.61 арк.2.

⁶ Історія Академії Наук України 1924 –1928.Документи та матеріали.– К.: НБУВ,1998.– С.126.

⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 465, арк. 19; спр. 663, арк. 19.

зберігаються у цьому ж фонді свідчать про те, що в 1916 р.¹ В.О. Романовського було запрошено читати на цих Курсах історіографію та вести з 1917р практичні заняття з історії Росії. Протягом наступних років існування Курсів – до моменту їх трансформації у Вищі педагогічні курси для осіб обох статей (1919 р.)², В.О. Романовський читав лекції з історії України та продовжував вести практичні заняття з “російської історії”. Після відкриття українського відділення на історико-філологічному факультеті тепер уже Педагогічних Курсів, у результаті таємного голосування, В.О. Романовського було одноголосно обрано викладачем історії Росії цього відділення³.

Доповнюють відомості про педагогічну діяльність науковця, зокрема, київського періоду, документи ДАКО та ЦДАВО України, які висвітлюють участь В.О. Романовського в роботі КАІ на посаді викладача історії України⁴, а згодом і архівознавства⁵, організації та підготовці Курсів архівістів, що проводилися в 1923 рр.⁶

Карагандинський та ставропольський періоди діяльності В.О. Романовського засвідчують документи про працю вченого на посаді завідуючого навчального відділу Карагандинського облвно (1940 р.)⁷, а згодом у Карагандинському вчительському інституті⁸ та Ставропольському державному педагогічному інституті⁹, затвердження його на посадах доцента та професора¹⁰, призначення на посаді завідувача кафедри історії СРСР

¹ ДА м.Києва, ф. 244, оп. 17, спр. 320^a; арк.11зв.

² Там само. – Арк.23.

³ Там само. – Арк.36зв.

⁴ ДАКО, ф.1187, спр.12, арк.17, 28; спр.9, арк.33зв.; спр.26, арк.7.

⁵ Там само. – Спр.9, арк.17, 20; спр.26, арк.3зв., 7.

⁶ Там само. – Спр.26, арк., 4 ; ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.107, арк.. 1–102.

⁷ ЦДАГО України, ф.263, спр.66855, Т.1, арк.97.

⁸ ДАСК, ф. Р-6007, оп.1, спр. 493, арк.1; спр.572, арк.1.

⁹ ДАСК, ф. Р-6007, оп.1, спр. 502, арк.26.

¹⁰ ДАСК, ф. Р-6007, оп.1, спр. 502, арк. 10 –13, 52.

Ставропольського педагогічного інституту (1955 р.)¹. Цінні відомості можна почерпнути з педагогічного навантаження, розкладу занять за окремі роки².

Серед документів заслуговують уваги матеріали службового листування, які становлять окрему та досить чисельну підгрупу джерел, що хронологічно охоплюють всі три періоди творчої діяльності В.О. Романовського. Серед цієї підгрупи авторка опрацювала матеріали наукових організацій та установ України: ВУАН, ЦАУ УРСР, Інституту історії АН УРСР, Української академії мистецтв, УНІКу³, що мають пряме чи опосередковане відношення до В.О. Романовського.

У числі документів, які засвідчують активну участь ученого в роботі Археографічних комісій ВУАН та ЦАУ УСРР, проаналізовано рукопис відповіді В.О. Романовського на запитання АК ЦАУ УСРР щодо проекту правил видання документальних текстів другої половини XVIII – XIX ст.ст.⁴ В матеріалах особового архівного фонду зберігається і сам Проект тимчасових правил видання документів канцелярського походження другої половини XVIII та XIX ст.ст.⁵ з характерними, для В.О. Романовського, помітками.

Надзвичайно важливу інформацію щодо участі науковця в роботі АК ВУАН як штатного наукового співробітника, його намірів зайняти вакансію керівника (ученого секретаря) комісії почерпнуто з листа В.О. Романовського до голови АК ВУАН – М. Грушевського. У ньому В.О. Романовський висловив кілька пропозицій щодо вирішення нагальних тогочасних проблем, що стояли перед АК: організація праці та реальна участь у її роботі окремих співробітників, плани діяльності самої Археографічної комісії та контролю за його виконанням зі сторони “керівничого” Комісією, а також реорганізація бібліотечного фонду при АК⁶.

¹ Там само. – Спр.502, арк. 52.

² ДАСК, ф. Р-6007, оп.1, спр. 529, 540.

³ Там само. – Спр. 414, 475, 418, 423, 424.

⁴ Там само. – Спр. 272, арк.1–1зв.; ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.1206, арк. 4– 4зв.

⁵ Там само. – Спр. 80.

⁶ Там само. – Спр.272,арк. 2–7; ЦДАВО України, ф.3561, оп.2, спр. 2, арк. 5–10.

У матеріалах особового фонду вченого зберігаються тези “Проспекту видання джерел до історії селянської революції 1648 р.” (автограф)¹ та проект правил видання архівних матеріалів АК ВУАН (машинопис)². Методом співставлення вдалося встановити, що обидва документи розроблялися після 1932 р. На це прямо вказують зафіксовані в них ідеологічні постулати типу: “тільки буржуазна наука вважає можливим, видаючи наукові документи, обмежуватися нібито самим техніцизмом, за яким на ділі провадяться потрібні їй історичні концепції і теорії”³, затверджені на II-му з’їзді архівістів України.

З приводу написання та публікацій своїх статей В.О. Романовський листувався з видавничим товариством “Друкар”, головною редакцією Української Радянської Енциклопедії, із редакціями часописів: “Архівна справа”, “Народна творчість та етнографія”, “Радянська Україна”, “Український історичний журнал”⁴.

Важливе значення для розуміння загальної атмосфери наукового життя на початку 1930-х рр. та причин “кінця” кар’єри В.О. Романовського має виявлений нами лист, написаний ученим до редакції “Радянського архіву”⁵ відразу після того, як на II-му з’їзді архівістів України його наукова діяльність була “піддана критиці” і почала зводитися нанівець. Зокрема, з листа випливає, що для того, щоб “приклеїти” вченому клеймо націоналіста, достатньо було згадати, що ним із нагоди 60-річчя від дня народження та до 40-річчя наукової діяльності М. Грушевського була написана стаття в якій висвітлювався один із фактів наукової біографії ювіляра⁶.

Листи В.О. Романовського до Народного комісара освіти РРФСР з проханням дати дозвіл на зміну місця праці у Карагандинському

¹ ДАСК, ф.Р-6007, оп. 1, спр. 157.

² Там само. – Спр. 85, арк.1–4.

³ ДАСК, ф.Р-6007, оп. 1, спр. 85, арк. 1.

⁴ Там само. – Спр. 428, 425, 431, 436, 438, 439; ІР НБУВ, ф. 251, спр. 19.

⁵ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 294.

⁶ Романовський В.О. Сторінка з недавнього минулого // Ювілейний збірник на пошану акад. М.С. Грушевського. – Т. 1. – К., 1928. – С.428–430.

вчительському інституті на інше, де б він зміг закінчити своє дисертаційне дослідження й здобути науковий ступінь¹, Міністра вищої освіти СРСР з приводу затримки присвоєння йому наукового ступеня доктора історичних наук² засвідчують тернисте сходження історика до наукового олімпу та визнання його як ученого взагалі.

Третю групу джерел становлять наукові та творчі праці В.О. Романовського. За видовою ознакою, а також проблематикою досліджень вони є надзвичайно різноманітними. За способом відтворення ці джерела можна поділити на рукописні, машинописні, гранки та вирізки з газет; за цілісністю: закінчені, без початку (чи закінчення) та фрагменти. В цілому, всі праці історика розподіляються на дві категорії, до першої відносяться ті, що опубліковані, до другої, ті, що залишаються в рукописах.

За проблематикою досліджень науковий доробок В.О. Романовського виокремлюється за такими напрямками: історія України; історія Росії (здебільшого – це праці з історії Ставрополя та Північного Кавказу); історіографія; джерелознавство, архівознавство та археографія; бібліографія; педагогіка; мемуаристика. Праці мають вигляд дисертації, статей, текстів лекцій, різноманітних відзивів, рецензій, анотацій, тез доповідей на наукових конференціях, засіданнях Комісій ВУАН, наукових планів роботи в Комісіях, лекційних, фрагментів та начерків робіт, звітів, розробок правил публікації документів, проекту положення про КЦАДА, архівних виписок, конспектів праць інших авторів тощо. Мова праць – українська та російська.

Особливу джерельну цінність мають рукописи докторської дисертації “Очерки по истории государственного хозяйства Украины в XVII веке”³ та підручника з архівознавства “Основи та практика архівного діла”⁴. Дисертація “Очерки по истории государственного хозяйства Украины в XVII веке” являє собою машинопис із характерними авторськими помітками

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр.313, арк.2.

² Там само. – Спр. 309, арк.1.

³ Там само. – Спр. 48, арк. 1–605.

⁴ ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, спр. 215, арк. 1–192.

(605 с.), та зберігається в особовому фонді вченого у ДАСКу (ф. Р-6007). Епіграфом до неї вчений взяв відомі слова сучасника Руїни XVIIст. І. Галятовського. І це природньо, оскільки досліджувана В.О. Романовським проблема перегукується з подіями, що в українській історичній науці пов'язані з періодом Руїни. Власне життя вченого та його наукова кар'єра також були сповнені безліччю перешкод. Слова про те, що книга І. Галятовського “такого часу робилася в котрий більш єсьмо утікали і на смерть, нежेलі на книгу тую поглядали”¹ сповнені особливого драматизму та надзвичайно трагічні, водночас вони мають значення для розуміння того, як “робилася” дисертація В.О. Романовського. Адже працювати над нею він почав ще юнаком, а от захистити зміг лише в 1948 р², коли йому було 58 років.

Праця написана на основі виданих В.О. Романовським ще в 1933 р. “Переписних книг 1666 р.”³, багатьох інших по крупинах зібраних наративних джерел з архівів Києва, Москви, Полтави, С.-Петербурга, Чернігова та Харкова, до того ж уперше залучених ученим до наукового обігу. У дисертації вперше в історичній літературі на основі статистичних підрахунків аналізується рівень економічного розвитку українських міст та сіл Лівобережжя в кінці XVII ст.

Історія України, зокрема соціально-економічні питання устрою Гетьманщини, залишалися у колі інтересів ученого протягом всього життя. Підтвердженням цього є численні матеріали тез доповідей, із якими В.О. Романовський виступав на симпозіумах з аграрної історії та наукових конференціях в 1950 – 1960-х рр., лекції, статті та рецензії⁴.

Для дослідження київського періоду життєдіяльності В.О. Романовського, його наукової та практичної праці в галузі архівістики, камеральної та едиційної археографії надзвичайно важливе значення мають

¹ Там само. – Спр. 48, арк. 1зв.

² ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 497, арк.5.

³ Романовський В.О. Переписні книги 1666р. – К.: ДБУ, 1933. – 430 с.

⁴ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1. – Спр.11, 18, 24, 25, 60.

праці, в яких досліджуються окремі питання цих спеціальних галузей історичної науки. Теоретичні й практичні питання з архівознавства та археографії вчений виклав у першому підручнику з архівознавства, що вийшов в Україні¹, збірці “Центральний архів стародавніх актів в м. Києві”², а також, у більш ніж в 15 публікаціях, розміщених у фахових часописах України. Непересічне значення має не тільки опублікована архівознавча спадщина вченого, але й виявлений нами рукопис опублікованих “Нарисів з архівознавства”, що дозволяє дізнатися про еволюцію його назви, структури, змісту тощо. Привертає увагу ще одна неопублікована стаття науковця, підготовлена за матеріалами повідомлення польського дослідника К. Качмарчика, – “Діяльність німецької окупаційної влади в Польщі в галузі архівній”³, яка свідчить про те, що В.О. Романовський ґрунтовно вивчав та цікавився історією, розвитком та організацією архівної справи не тільки в Україні, але й за кордоном. До того ж, ця невеличка розвідка є вагомим підтвердженням його ґрунтового знання зарубіжної архівознавчої літератури та іноземних мов, зокрема, польської. Найбільш вірогідно, що над статтею В.О. Романовський працював з метою її подальшої публікації в часописі “Архівна справа”.

Джерелознавчий та історіографічний інтерес становлять праці В.О. Романовського, присвячені проблемам декабристознавства. До цієї теми вчений звертався ще в київський період творчості⁴. В особовому фонді ДАСКу зберігаються дві праці з цієї тематики, що досі залишаються маловідомими українським історикам через те, що одна з них опублікована у Карагандинській газеті, а друга у малотиражній збірці праць історико-філологічного факультету Ставропольського педагогічного інституту.

¹ Романовський В.О. Нариси з архівознавства. Історія архівної на Україні та принципи впорядкування в арзівах. – Х.: Видання ЦАУ УССР, 1927. – 170 с.

² Романовський В.О. Центральний архів стародавніх актів в м. Києві. – 1929. – 223 с.

³ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 81.

⁴ Романовський В.О. Причини невдачі в 1825 році // Декабристи на Україні. Зб. Праць для дослідів громадських течій на Україні. За ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – К., 1926. – С.11–17.

Першою, за хронологічною ознакою, є газетна стаття науково-популярного характеру “Декабристы. К 120-летию со дня восстания”(1945 р.)¹. Друга розвідка – “Солдаты-декабристы на Кавказе” (1957 р.)², яка носить суто пошуковий характер. У ній, на основі аналізу опублікованих джерел та результатів вивчення історіографії проблеми, висвітлюються взаємовідносини між декабристами-дворянами та декабристами-солдатами Північного та Південного товариств, а також подальша доля останніх³.

Особливе місце в джерельній базі творчості В.О. Романовського є його праці історіографічного циклу, які виокремлюються за такими напрямками досліджень: історія України (здебільшого присвячених видатним історичним постатям) та історія науки в Ставропольському інституті⁴. До першої підгрупи відноситься аналіз праць П. Куліша з історії України⁵, Д. Багалія з історії Слобожанщини та давньої Гетьманщини⁶, статті з нагоди вшанування пам’яті В. Антоновича та В. Модзалевського⁷ та ін.

Цю групу джерел доповнюють такі специфічні пам’ятки як план роботи студентського гуртка, яким керував В.О. Романовський⁸, список дисертацій, при захисті яких він виступав офіційним опонентом та написав відзиви⁹, список наукової літератури, складений ученим і рекомендований аспірантам для підготовки до складання кандидатських мінімумів. Для написання наукової біографії та створення повного бібліографічного покажчика праць В.О. Романовського незаміним джерелом є складені ним

¹ ДАСК, ф.Р-6007, оп. 1, спр. 147,арк. 1.

² Там само. – Спр. 119.

³ Праця опублікована. Див.: *Романовский В.А. Солдаты-декабристы на Кавказе* // Сборник трудов историко-филологического факультета Ставропольского государственного педагогического института под ред. доц. А.В. Попова. – Ставрополь, 1958. – Вып. 13. – С. 15–37.

⁴ ДАСК, ф.Р-6007, оп. 1, спр. 113, 100.

⁵ *Романовський В. Куліш і його праці по історії України* // Книгар. – 1919. – Ч.27. – Стб. 1801–1808 (перевидана, див.:Книжник. – 1990. – №4. – С. 18–21, передмова Ф.Шевченка)

⁶ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 165.

⁷ Там само. – Спр. 136, 138.

⁸ Там само. – Спр.548

⁹ Там само. – Спр.160.

списки власних наукових робіт¹. Привертає увагу авторський список опублікованих праць київського періоду життєдіяльності². До їх числа належить й та, що підписана псевдонімом *Vigilaus*³ (опублікована в часописі “Бібліологічні вісті”⁴). З цього ж списку можна дізнатися й про те, що статті В.О. Романовського, опубліковані в “Київ.[ський] земськ.[ій] газеті”, були підписані псевдонімом П.[ан] Малиновський. Тепер, коли окремі числа цього видання втрачені або збереглися лише частково, одержана інформація неодмінно знадобиться в роботі над опрацюванням та укладанням бібліографічного покажчика змісту тижневика та для розкриття псевдонімів і криптонімів його дописувачів.

Четверту групу джерел складає численна епістолярна спадщина В.О. Романовського. Вона здебільшого представлена в особовому архівному фонді вченого ДАСК та меншою кількістю у фондах ІР НБУВ та ЦДАМЛМ України. Хронологічно документи епістолярного характеру репрезентують київський, карагандинський та ставропольський періоди життя та наукової діяльності вченого. Епістолярні джерела можна поділити умовно на дві підгрупи: листи й телеграми В.О. Романовського та листи до нього встановлених і невстановлених адресатів та адресантів.

У роботі з *першою підгрупою* особливе місце відводилось аналізу листів київського та карагандинського періодів творчості, зокрема, до: В. Данилевича⁵ В. Модзалевського⁶, Д. Багалія⁷, Н. Полонської-Василенко¹. В

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 148, арк. 7, 27; спр. 159; ЦДАГО України, ф. 263, спр. 66855, Т. 1, арк. 115–115зв.; спр. 66855, Т. 2, арк. 14 – 18.

² ДАСК, ф. Р – 6007, оп. 1, спр. 148, арк. 27.

³ В сучасній історичній науці цей псевдонім приписується Д. Колоніусу (див.: Бібліологічні вісті (1923–1930): систематичний анотований покажчик змісту / Національна парламентська бібліотека України; укладач Г.І. Ковальчук; наук. ред. С.І. Білокінь. – К., 1996. – С. 152; *І.Б. Матяш*. Журнал “Бібліологічні вісті” як джерело вивчення історії архівної справи // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Випуск 2 / Редкол.: О.С.Онищенко та ін. – К.: НБУВ, 1999. – С. 46.

⁴ *Vigilaus*. Архівні курси в Харкові // БВ. – 1926. – № 3. – С. 91–92.

⁵ ІР НБУВ, ф. ХХІХ, спр. 1315, 1316.

⁶ Там само, ф. ХІІ, спр. 850, арк. 2.

⁷ Там само, ф. І, спр. 25860, 46187, 46188 – 46191, 46192–46193, 46194–46195, 46196, 46197.

12 листах до Д. Багалія написаних протягом 1922 – 1930 рр., висвітлюються причини, пов'язані з затримкою публікації “Нарисів з архівознавства”², відкриваються лаштунки на перебіг подій в АК ВУАН в останню третину 1920-х рр., викриваються мотиви, що спонукали В.О. Романовського виставити свою кандидатуру на конкурс і у подальшому зайняти посаду секретаря АК ВУАН тощо. Більшість листів В.О. Романовського до Д. Багалія по суті вперше опрацьовані дисертантом і вводяться до наукового обігу.

Два листи до В. Данилевича написані ще в студентські роки, один лист-записка до В. Модзалевського (1919 р.). Два листи до Н. Полонської-Василенко³ та один лист до М. Гудзії⁴, надіслані вже з Караганди, дають підстави стверджувати, що у В.О. Романовського з ними були не тільки спільні наукові та фахові інтереси, але й міжособисті, дружні стосунки.

В числі адресатів В.О. Романовського в карагандинський період діяльності значиться і Й. Сталін⁵. До останнього вчений змушений був звертатися з проханням про зняття судимості та надання можливості повернутися до праці в одну з центральних Академічних установ і зокрема, до архівної та археографічної діяльності. Однак зворотної реакції на ці прохання встановити не вдалося.

Серед адресатів та адресантів ставропольського періоду творчості науковця окремо виділяються листи до й від колег-науковців істориків з України. Зокрема, це: І. Бойко, І. Бутич, А. Введенський, М. Гудзій, В. Дядиченко, О. Компан, В. Маркіна, С. Маслов, Ю. Меженко, Л. Проценко,

¹ ЦДАМЛМ України, ф.542, оп.1, спр.235.

² Романовський В.О. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х.: ЦАУ, 1927. – 170 с.

³ ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 235, арк. 1–2.

⁴ Там само, ф. 10, оп. 1, спр. 140, арк.1–2.

⁵ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 66855, Т.1, арк. 114–114зв.

М. Рубач, П. Смирнов, М. Ткаченко¹. Багатьох з них учений знав ще по київському періоду творчої діяльності.

Цікавими є листи до і від знаних істориків у Росії серед яких: О. Пронштейн, І.Фроянов, Л.Черепнін, С.Шмідт² та ін. Загалом епістолярна спадщина вченого у фондах архівів налічує понад 200 одиниць зберігання, її опрацювання дозволило розширити джерельну базу вивчення службової та наукової діяльності В.О. Романовського, доповнити відомості біографічного характеру, зробити ряд уточнень.

До *п'ятої групи* віднесені зображальні джерела, що відклалися в ДАСК'у та ЦДАВО України. В 14 ф. ЦДАВО України зберігається колективна фотографія учасників І-го Всеукраїнського з'їзду архівних працівників України³, серед зображених на них є і В.О. Романовський. Загальна кількість фотографій в особовому фонді В.О. Романовського відносно невелика. Вони організовані в 10 справах і представлені у вигляді фотографій, негативів та фотознімків-копій з фотографій, зроблених раніше. Усі знімки фонду за хронологією відносяться до часів перебування вченого в Караганді та Ставрополі. Це 2 фотографії вченого з дружиною: перша – за 1945 р., друга – датована приблизно кінцем 1950-х – першою половиною 1960-х рр.); В.О. Романовський серед викладачів Карагандинського вчительського інституту; фотопортрет вченого датований приблизно кінцем 1950-х – початком 1960-х рр.; аматорське фото із сином Олександром⁴. Зображальні матеріали наочно доповнюють групу джерел службового та біографічного характеру.

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп.1, спр. 193, 326; 195, 327; 198; 205; ЦДАМЛМ України, ф. 10, оп. 1, спр. 140, арк. 2–3, 4–4зв.; ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, 213, 338; ЦДАМЛМ України, ф. 279, оп. 4, спр. 246, арк. 1, 2; ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, 225, 362, 363, 226, 374, 238, 379, 381, 246; ІР НБУВ, ф. 113, спр. 32, арк. 1; ЦДАМЛМ України, ф. 256, оп. 1, спр. 53, арк. 1–6; (Посилання подаються у відповідності згадування прізвищ у тексті).

² ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 373; 248, 251, 396 (Посилання подаються у відповідності згадування прізвищ у тексті).

³ ЦДАВО України, ф.14, оп. 1, спр. 254, арк. 349.

⁴ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 577, 575, 576, 578 (номери справ подаються у відповідності до тексту).

Шосту групу джерел утворюють документи і праці інших авторів та осіб, що стосуються В.О. Романовського. В їх числі виділяються: відзиви та рецензії на праці історика, зокрема, відзив П. Смирнова як офіційного опонента¹ на науковий доробок В.О. Романовського, написаний в 1946 р., з нагоди захисту вченим кандидатської дисертації². На наш погляд, він містить досить влучний вислів щодо оцінки творчої діяльності В.О. Романовського, якого названо “наполовину архивистом, наполовину историком с экономическим уклоном”³. Відзначимо також відзив С.О. Чекменьова на працю “Откупа на Украине во второй половине 17 века” (1964 р.)⁴, П. Шацького та С. Чекменьова на “Перепись населения Левобережной Украины 1666г., её организация и критическая оценка”(1965р.)⁵, а також зауваження за 1931 та 1932 рр. на передмову до “Переписних книг 1666р.”⁶.

Серед доробку інших авторів, що зберігається в особовому фонді В.О. Романовського, особливої уваги заслуговують автографи ранніх поезій та сонетів М. Зерова⁷. Не дивлячись на те, що у своїх автобіографіях за 1924 та 1926 рр. М. Зеров ні словом не обмовився про дружні стосунки з В.О. Романовським, наявність серед творчих документів останнього сонетів М. Зерова “Партеніт”, “Куліш”, “Київ навесні ввечері” доводять, що поет не поривав дружніх стосунків з давнім товаришем і наприкінці 1920-х рр.. З другого боку, вони представляють інтерес для дослідників творчості українського поета, перекладача та літературознавця, оскільки дозволяють ознайомитися з усіма існуючими редакціями сонетів та поезій М. Зерова. Також, заслуговує на увагу рукопис праці Є. Сташевського “История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVII – первой

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 496, арк. 2.

² Там само. – Спр. 566.

³ Там само. – Спр. 566, арк. 8.

⁴ Там само. – Спр. 568.

⁵ Там само. – Спр. 569.

⁶ Там само. – Спр. 413, 570; ІР НБУВ, ф. Х, спр. 8158, арк. 24.

⁷ ДАСК, ф. Р- 6007, оп. 1, спр. 596.

половине XIX в.”¹ Опублікувати її стало можливим лише після смерті автора. Заради того, щоб вона якомога скоріше побачила світ², В.О. Романовський скоротив обсяг монографії, відредагував її та відмовився від редакторського гонорару³. Варто, також, виділити документ приватно-побутового характеру В.М. Базилевича за 1921 р.⁴, з яким вчений потоваришував ще в період навчання в університеті, а згодом тісно співпрацював в багатьох наукових інституціях м. Києва.

Окрему групу складають судово-слідчі справи, зокрема, свідчення окремих осіб (С. Назимова-Некрасова, Г. Бахметьєва-Білоцерківського та ін.) щодо участі В.О. Романовського в діяльності масонської ложі, його причетності до сфабрикованої органами НКВС організації “Київський обласний центр дій”(КОЦД), тощо⁵.

Отже, виявлена і опрацьована джерельна база є достатньою для здійснення комплексного наукового дослідження життя і діяльності В.О. Романовського як історика, архівіста археографа, джерелознавця. В дисертації використано велику кількість архівних матеріалів, які залучені до наукового обігу вперше. Водночас слід зазначити, що евристична робота щодо подальшого збагачення джерельної бази дослідження життя і творчості В.О. Романовського має продовжуватись.

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 75; 549–551.

² *Сташевский Е.Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1968. – С.3–6.

³ ДАСК, ф. Р- 6007, оп. 1, спр. 292, арк. 2.

⁴ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 641, арк. 1.

⁵ ЦДАГО України, ф.263, спр.64454, арк.46–51; спр.66855, арк.17, 39–45,120–121.

Р О З Д І Л 2

Формування історико-архівознавчих поглядів В.О. Романовського

Становлення В.О. Романовського як історика та архівіста припадає на період навчання в Київському університеті св. Володимира та тісно пов'язане з представниками київської школи документалістів і, зокрема, досвідченим педагогом, науковцем і лектором М. Довнар-Запольським. Історичний світогляд В.О. Романовського формувався під впливом родинних та місцевих традицій, громадського оточення в гімназійні та студентські роки, які сприяли становленню майбутнього історика, обрання ним фахового інструментарію та методики наукової праці. Саме духовні та культурні традиції, успадковані від перших вчителів – батька та матері, стали тим підґрунтям, на якому сформувались його історичні та архівознавчі погляди, відбулося усвідомлення цінності історичних джерел та їх ваги в осмисленні минувшини України. За своїми історіософськими та методологічними поглядами він тяжів до тогочасної прогресивної соціально-економічної течії позитивістів, які разом з представниками народницького та державницького напрямів обдарували українську історіографію таким яскравими особистостями як В. Антонович, М. Грушевський, В. Липинський, І. Крип'якевич, Д. Багалій, М. Слабченко.

2.1. Основні віхи життя і діяльності.

Віктор Олександрович Романовський народився 16 січня (4 за ст.ст.) 1890 р. в м. Глухові на Сумщині (колишня Чернігівська губернія). У свідоцтві про народження майбутнього вченого зазначається: "...в метрической книгѣ, хранящейся въ архивѣ Черниговской Духовной Консистеріи города Глухова, Рождество-Богородичной церкви за тысяча восемьсотъ девяностый (1890) годъ подъ № 8-м, записано такъ: родился Генваря четвёртого дня, а крещёнъ четырнадцатого дня Викторъ, родители

его запасный старший писарь унтеръ офицерскаго званія Александръ Іосифовъ Романовскій, римско-католическаго исповѣданія и законная жена его Анна Петрова дочь православного исповѣданія...”¹. Віктор був другою дитиною в неможливій сім’ї Романовських, де зростали ще дві сестри – Юлія (1887 р.н.) і Зінаїда (1899 р.н.) та молодший брат Володимир² (за іншими даними – Владислав³) (1894 р.н.).

Зупинимося докладніше на родоводі В.О. Романовського. На основі виписки із алфавіту на старшого писаря 19-го піхотного Костромського полку Олександра Йосиповича Романовського (1853 р.н.) – батька вченого – достовірно відомо, що родом він із Віленської губернії Лідського повіту Лебідської волості, походив із селян і був римо-католицького віросповідання⁴. В 1883 р., після звільнення з армійської служби в запас, він оселився в м. Глухові та працював в місцевій канцелярії Земської Управи на посаді помічника бухгалтера. Скрутне матеріальне становище сім’ї Олександра Йосиповича Романовського, змусило останнього залишитися в Глухові, оскільки трьох десятин землі, що належали його батьку, звичайно, було замало, щоб прогодувати ще й сім’ю його брата – Дементія Йосиповича Романовського⁵ та сестру (ім’я невідоме). В Глухівській Земській Управі він пропрацював по 1927 р. Помер батько В.О. Романовського в 1931 р.⁶

Російський дослідник В. Захаров, якого без перебільшення можна назвати духовним учнем В.О. Романовського, вірогідно переказуючи слова самого вчителя, у своїх працях зазначає, що В.О. Романовський походив зі шляхетського роду. Його пращур після Грюнвальдської битви отримав від польського короля Владислава II – Ягайла спадкове дворянство і невеличке село з кількома кріпосними (якого позбавилися вже в XVI ст.), тоді ж,

¹ ДАСК, ф.Р-6007, оп.1, спр.477, арк.1

² Там само. – Спр.591, арк.1зв.; ЦДАГО України, ф. 263, спр. 64454, арк. 1^азв.; спр. 66855, Т.1, арк. 8.

³ ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 4540, арк. 40.

⁴ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 451.

⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр.66855, Т.1, арк.8.

⁶ Там само. –Спр. 66855, Т.1, арк.87.

стверджує автор, було затверджено і герб Романовських¹. Можна припустити, що, скрутне матеріальне становище змусило шляхтича – батька В.О. Романовського, піти на військову службу, водночас, ніяких документальних свідчень, які б підтверджували чи спростовували цю думку не виявлено. В післяреволюційний період доводити своє шляхетське походження було небезпечно, оскільки, в усіх галузях народного господарства, науки та культури віддавалася перевага представникам робітничо-селянського походження. Враховуючи на подальші життєві перепити В.О. Романовського, а саме, зв'язок з кадетами, масонами, співпрацю з гетьманською владою тощо, неодноразові арешти та врешті п'ятирічне засудження за контрреволюційну діяльність, скупість ґрунтовних документально зафіксованих відомостей про походження родоводу Романовських цілком виправдана.

Про матір вченого – Ганну Петрівну (1863 р.н.) відомо тільки те, що походила вона з родини церковного службовця православного віросповідання. Все життя вона провела у Глухові. Залишається невідомим її точний рік смерті. Лише на підставі уривчастих відомостей, почерпнутих з анкет, які заповнював В.О. Романовський під час неодноразових арештів можна зробити висновок, що померла вона між 26 січня 1931 р. та 26 квітня 1935 р.²

Батьки робили все можливе, щоб їх діти здобули освіту. Молодший брат В.О. Романовського – Володимир (Владислав), водночас, цілком вірогідно, що наслідуючи католицькі традиції міг мати і подвійне ім'я) також

¹ Захаров В. Виктор Александрович Романовский(1890–1971). К 110–летию со дня рождения //Сборник русского исторического общества. – №2(150). – М.: Русская панорама,2000. – С.258; Його ж. Виктор Александрович Романовский (1890–1971)// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число5] /Історіографічні дослідження в Україні [Вип.10]: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А.Смоля: У 2 ч./ Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко, Ю.А. Пінчук.– К.: НАН України. Ін-т історії України, 2000. – Ч.1. – С.418 ; Його ж. Романовский Виктор Александрович (1890–1971) // Российские исследователи Кавказа. История, археология, этнография. – Вып. 21. – Москва-Армавир, 2000. – С.3.

² ЦДАГО України, ф. 263, спр. 64454, арк. 1^азв.; спр.66855, Т.1, арк. 4^а.

навчався в університеті Св. Володимира. Серед матеріалів фонду Київського університету (ДА м.Києва) зберігається посвідчення видане в січні 1916 р. Глухівською Земською Управою на ім'я помічника бухгалтера О.Й. Романовського з відомостями про те, що останній на підставі низького доходу – 57 руб. за місяць та 684 руб. за рік звертався до ректора університету з проханням звільнити сина Владислава від плати за навчання¹. Вже у розпал Першої світової війни він був призваний на військову службу в царську армію та пропав без вісти в кінці 1916 р. під час бойових дій на Румунському фронті².

Протягом всього життя найбільш тісні стосунки В.О. Романовський підтримував з молодшою сестрою – Зінаїдою, яка залишилася з батьками в Глухові, де й учителювала³.

В 1900 р. Віктор Романовський вступив до восьмирічної Глухівської гімназії⁴. Джерельна база для ретроспективи його років навчання у гімназії – скупа. Окрім окремих уривчастих власних споминів вченого про гімназистські роки, нами виявлено деякі архівні матеріали, які проливають світло на коло приятелів В.О. Романовського. Збереглися два віршовані листи М. Зерова до В. Романовського, написані в 1908 р.⁵. Цей факт прямо вказує на особисте знайомство, яке розпочалося ще задовго до їх вступу до Імператорського університету Св. Володимира.

Багато років потому В.О. Романовський неодноразово вказував на скрутне матеріальне становище багатодітної сім'ї та наголошував, що батько ніколи б не зміг дати йому освіти, якби не допомога місцевого земства⁶. Глухівське земство субсидуючи місцеву гімназію, звільняло від сплати за

¹ ДА м.Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 4540, арк. 40.

² ЦДАГО України, ф. 263, спр. 66855, Т.1, арк. 8–9.

³ Там само. – Спр. 66855, Т.1, арк. 4^а.

⁴ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 479, арк. 1.

⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 24–24зв.

⁶ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 64454, арк. 2

навчання дітей своїх працівників. Земство підтримувало своїх земляків і надалі, надаючи допомогу студентам. До того ж студенти університету Св. Володимира, за умови сумлінного ставлення до навчання, в разі фінансової неспроможності останніх, після відповідного клопотання перед ректором звільнювалися від плати за науку. Так, В.О. Романовський платив за навчання тільки два роки (чотири семестри), а з п'ятого, рішенням Попечителя Київського учбового округу, звільнювався від такої плати¹. Успішне навчання в університеті, сумлінна праця у науковому гуртку М. Довнар-Запольського посприяла тому, що останній у 1914 р. звернувся з проханням до історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира з такими словами: "Честь имею обратить внимание факультет на окончившего курс В.А. Романовского. Г[осподин]. Романовский на продолжении 4 лет упорно занимался русской историей, принимал деятельное участие в практических занятиях у меня и у пр. доц. Данилевича, им напечатана статья "Хозяйства Любечской сотни на монастырских землях в 1767 г."², написано сочинение на тему "Чернигорвский полк" по Румянцевской описи, удостоенное золотой медали..."³. Так, враховуючи зазначені поважним професором заслуги В.О. Романовського, рішенням Попечителя Київського учбового округу за № 27332/4095 від 28 червня (ст.ст.) 1914 р. його було залишено при університеті для підготовки до професорської діяльності на кафедрі російської історії терміном на 2 роки, але без стипендії⁴. Це спонукало молодого науковця до пошуків роботи. З 23 листопада (ст.ст.) того ж року він був затверджений на посаді помічника ученого-архівіста Київського центрального архіву для давніх актових книг при Університеті

¹ ДА м.Києва, ф.16, оп.464, спр. 9078, арк. 6–15.

² Романовский В. Хозяйства монастырских крестьян Любечкой сотни в 1767г. // Окр. відб. – С.81–98.

³ ДА м.Києва, ф. 16, оп. 353, спр. 97, арк. 5.

⁴ Там само. – Оп.363, спр.97, арк.1; оп.479, спр.25, арк.8зв.–9.

Св. Володимира¹. В цій установі В.О. Романовський працював до середини червня 1918 р., отримуючи за свою роботу скромну платню (навіть якщо не брати до уваги те, що на той час він вже мав сім'ю) 1200 рублів на рік².

В роки Першої світової війни вчений разом з викладачами та службовцями університету перебував в евакуації в Саратові. В 1916 р. його було зараховано до числа почесних членів Саратовської губернської вченої архівної комісії³. Так, паралельно з науково-дослідницькою роботою як історика, розпочалася діяльність В.О. Романовського і на терені архівістики.

Після повернення з евакуації молодий учений багато часу віддавав науково-пошуковій, дослідницькій та викладацькій роботі, займався громадсько-політичною діяльністю. Він відвідував засідання гуртка “Молодої Академії”, що існував при Київському університеті. В 1915 р., за власними свідченнями, вступив до партії кадетів та перебував в її лавах до 1917 р.⁴ Революційні події 1917 р. супроводжувались пожвавленням політичного життя в Україні, активізацією суспільного життя. Серед матеріалів судово-слідчих справ В.О. Романовського нами виявлена інформація про те, що в 1917 р. науковець значився в числі кандидатів у міську Думу від партії “Народна свобода” по Київській губернії⁵. свідчення, що в період з 1916 по 1930-ті(?) рр. В.О. Романовський, як і багато інших викладачів університету, був причетний до масонської ложі. Він, разом з Ю. Вагнером, П. Смирновим, П. Лапинським, В. Яворським входили до ложі “Пробудження”⁶. За часів Гетьманату В.О. Романовський недовгий час працював у інформаційному відділі Міністерства праці⁷. З

¹ ДА м. Києва, ф. 16, оп.479, спр.25, арк.8зв.–9.

² Там само. – Оп.479, спр.25, арк.8зв.–9; ЦДАГО України, ф.263, спр.66855, Т.1, арк.90зв.

³ ДАСК, ф.Р-6007, оп.1, спр.471.

⁴ ЦДАГО України, ф.263, спр.64454, арк.14.

⁵ Там само. – Спр. 66855, Т.2, арк.102.

⁶ Там само. – Спр.64454, арк.2, 13; спр.66855, Т.1, арк.54–55.

⁷ Там само. – Спр 66855, Т.1, арк.9зв,77; Т.2, арк.20, 102.

часом, приналежність В.О. Романовського до цих організацій була використана каральними органами радянської влади в надуманих проти нього та інших працівників ВУАН звинуваченнях. Часта зміна влади в період визвольних змагань в Україні позначилася на творчій діяльності В.О. Романовського. Реорганізаційні зміни торкалися всіх сфер суспільства, в тому числі й вищої школи. З остаточним утвердженням радянської влади одні навчальні заклади припиняли своє існування, інші об'єднувалися навколо університетів, які, в свою чергу, на початку 1920-х р.р. перейменовувалися на інститути народної освіти. Реорганізація закладів відбилася на їх документації, що ускладнює прослідкувати і точно встановити назви навчальних і наукових установ, у яких В.О. Романовський працював у цей період. Нами виявлені розбіжності між записами, зробленими в “трудоному списку” вченого, і фактичними відомостями з архівних матеріалів. Так, в автобіографіях В.О. Романовський неодноразово свідчить, що з 1916 р. він почав викладати на Вищих Жіночих курсах в Києві (ВЖК)¹. Цей факт підтверджується відповідним записом у копії трудової книжки² вченого. Натомість, в архівному фонді цього закладу не виявлено жодного документу, який би підтверджував цей запис. Водночас, в результаті пошуків, було виявлено справу під назвою “Протоколи засідань історико-літературного факультету”³ яка містить протоколи засідань історико-літературного, а з 1914 р. історико-філологічного факультету Вищих Вечірніх Жіночих Курсів, заснованих А. Жекуліною (КВВЖК). Матеріали засідань доводять, що вчений викладав саме на цих Курсах. Так, в протоколі засідання історико-філологічного факультету КВВЖК, яке відбулося 21 грудня (за ст.ст) 1916 р., зазначається, що “ввиду недостачи времени у

¹ ЦДАГО України, ф. 263, спр.66855,Т.1, арк.87, 94, 116.

² Там само. – Арк.90зв., 92 .

³ ДА м. Києва, ф. 244, оп. 17, спр. 320^а, арк. 1–37.

приват-доцента П. Смирнова, на курс русской историографии и практических занятий по русской истории, пригласить В.А. Романовского”¹. В учбових планах на весняний семестр 1917 р. серед обов’язкових предметів для історичного відділу КВВЖК, які читав В.О. Романовський, зафіксовано, що історіографія читалася 1 годину на тиждень, а на практичні заняття з російської історії виділялося 2 години². В осінньому семестрі того ж року, В.О. Романовський, згідно Протоколу засідання від 2-го жовтня (ст.ст.) 1917 р., викладав історію України 2 години на тиждень як предмет обов’язковий для студентів історичного та слов’яно-російського відділення, проводив практичні заняття з російської історії на історичному відділенні Курсів³, на яких протягом 1917 р. було розібрано 7 рефератів. Всього в практичних заняттях у вченого брало участь 15 людей⁴. Протягом наступних двох років В.О. Романовський викладав ті ж предмети. Підтверджує наші висновки і відповідний запис за 1919 р., виявлений серед матеріалів Київського Археологічного Інституту (КАІ), про те, що основну платню В.О. Романовський отримував саме на Вищих Вечірніх Жіночих Курсах⁵.

З 1 червня 1919 р. відповідними Постановами Ради Комісарів Вищих Учбових Закладів м. Києва (РКВУЗ) про КВЖК та КВВЖК ці окремі вищі навчальні інституції ліквідовувалися, а весь педагогічний склад та студенти Курсів переходили до відома Київського державного українського університету⁶, оскільки їх програми збігалися з університетською, студенти педагогічного відділу ВВЖК до Педагогічного інституту. Університет було сформовано в результаті злиття університету Св. Володимира та Київського державного українського університету⁷ (заснованого в 1917 р. як Народний

¹ ДА м. Києва, ф. 244, оп. 17, спр. 320^а, арк.12.

² Там само. – Арк. 12зв.

³ Там само. – Арк.14зв.

⁴ ДА м.Києва, ф.244, оп.17, спр.320^а, арк.15зв.

⁵ ДАКО, ф.1187, спр.6, арк.21; спр.9, арк.22.

⁶ ЦДАВО України, ф.166 оп.1, спр.277, арк.54, 55, 58–58зв.

⁷ Там само. – Арк.55, 58зв.

український університет, а з 1 червня 1918 р. перетворено на державний¹⁾ з паралельними українсько та російськомовними кафедрами. Не дивлячись на те, що ВВЖК *de jure* було ліквідовано, засідання історико-філологічного факультету продовжували відбуватися. В жовтні 1919 р. Рада КВВЖК прийняла рішення про перетворення цих Курсів з осіннього семестру на Вищі педагогічні курси для осіб обох статей з чотирма факультетами, в тому числі й історико-філологічним²⁾. У лютому 1920 р. Рада історико-філологічного факультету Курсів прийняла Проект Тимчасового положення про Українське відділення історико-філологічного факультету. На тому ж засіданні В.О. Романовського, в результаті закритого балотування, було одноголосно обрано викладачем історії України новоутвореного відділення Курсів³⁾. З серпня 1920 р. ці курси також фігурують під назвою “Прискорених педагогічних курсів” та “Тимчасові педагогічні курси”. В списках викладачів перших та професорських стипендіатів також фігурує прізвище В.О. Романовського⁴⁾.

Здійснювані реорганізації вищих навчальних закладів не завжди фіксувалися в документах, а тому може скласися враження, що В.О. Романовський, працюючи *de facto* в одному закладі, спочатку на ВВЖК, а потім в Київському університеті, значився одночасно у двох вузах. Так, серед архівних документів фонду Київського університету збереглася довідка про те, що в 1919 р. В.О. Романовський перебував у числі його викладачів⁵⁾. Ім'я останнього також зафіксоване у списку викладачів, асистентів та стипендіатів історичного факультету Київського університету, складеному вірогідніше за все в другій половині 1919 р. До того ж, в ньому, вченим

¹⁾ ДА м.Києва, ф.16, оп.479, спр.120, арк.1.

²⁾ Там само, ф.244, оп.17, спр.320^a, арк.26.

³⁾ Там само, арк.363в.

⁴⁾ ДА м. Києва, ф.244, оп.1, спр.82, арк.275; ДАКО, ф.1187, спр.24, арк.8.

⁵⁾ Там само, ф.16, оп.465, спр.4836, арк.35.

власноруч записано, що він стипендіат Київського університету та викладач “бывших женских курсов Жекулиной”¹.

Після відкриття восени 1918 р. КАІ В.О. Романовський з 1919 р. за рекомендацією М. Довнар-Запольського був запрошений читати в цьому закладі курс історії України². Протягом його існування він викладав у ньому історію України та архівознавство³. Велике значення у навчальному процесі КАІ надавалося практичним заняттям, які проводилися у вигляді екскурсій. У підготовці та проведенні таких занять брав участь і В.О. Романовський. Так, зберігся “мандат”, виданий професору КАІ В.О. Романовському, в якому зазначається, що він відряджається до Трипілля в якості керівника екскурсії. Документ датується 1924 р.⁴. Зауважимо, що вихід в 1919 р. брошури В.О. Романовського “Од Київа до Канева. Історичні місцевості”(підписана криптонімом Р –ський В.)⁵ цілком може слугувати підтвердженням того, що автором проводилися подібні екскурсії і раніше. Одночасно це пояснює дещо нетрадиційний для В.О. Романовського характер та тематику праці.

В червні 1918 р., після того як В.О. Романовський отримав можливість продовжити навчання в магістратурі з призначеною від міністерства Освіти стипендією⁶, він звільнився з архіву, але викладацьку роботу в КАІ та в університеті не залишав. Водночас В.О. Романовський продовжував брати участь у факультетському житті університету. Зокрема, нами виявлено Протокол установчих зборів членів “Союзу істориків, археологів і архівістів”⁷, з якого стало очевидним, що В.О. Романовський разом з

¹ ДА м. Києва, ф. 16, оп.465, спр.465, арк.6.

² ДАКО, ф.1187, спр.2, арк. 39.

³ Там само. – Спр.6,арк..26зв; спр.9, арк.17, 33зв., 36; спр.12, арк.17,19; спр.26, арк.2, 3–Ззв.,7; ЦДАВО України, ф.3806, оп.1, спр.43,арк.53.

⁴ ДАСК, ф.Р-6007, оп.1, спр.515, арк.4.

⁵ Р–ський В. Од Києва до Канева. Історичні місцевості. – К.: Друкарня Т-ва “Час”,1919. – Серія популярна № 40. – 32с.

⁶ ДА м. Києва, ф.16, оп.469, спр.395, арк.4зв.

⁷ Там само. – Оп. 465, спр. 1298, арк. 174.

М. Довнар-Запольським, І. Каманіним, Н. Полонською, В. Базилевичем, Г. Білоцерківським ініціював створення на історико-філологічному факультеті Київського університету “Союзу істориків, археологів і архівістів”. Засновники “Союзу” чітко визначили головну мету діяльності організації, яка полягала в об’єднанні наукових сил для найкращого “использования их на благо науки общества”¹. На жаль, не відома подальша доля існування “Союзу”, окрім того, що Г. Білоцерківський звернувся до Ради історико-філологічного факультету з проханням зареєструвати при факультеті “Союз”².

У лютому 1920 р., після поновлення своїх прав професорського стипендіата, В. Романовський звернувся до історико-філологічного факультету з дозволом скласти магістерські іспити³. 1 березня того ж року він у присутності виконуючого обов’язки декана факультету А. Любоди, секретаря факультету Є. Рихліку та членів історико-філологічного факультету В. Іконникова, О. Покровського, П. Смирнова, В. Кордта, О. Грушевського, Н. Полонської, М. Птухи, та В. Ляскоронського випримає іспит на ступінь магістра російської історії. У відповідному протоколі колоквіуму В.О. Романовського з російської історії зафіксовано: “Обнаруженные на коллоквиуме знания признать весьма удовлетворительными и коллоквиум зачесть”⁴.

У київський період творчості В.О. Романовський, не захистивши дисертації, водночас обіймає професорські посади в КАІ, Українській Академії Мистецтв, працював викладачем історії й архівознавства у Вищому інституті народної освіти ім. Драгоманова (ВІНО)⁵. Так, у 1922 р. його було затверджено на посаді професора-лектора історії Української палеографії, в Українській Академії Мистецтв. В анкеті співробітника КЦАДА, датованій 1926 р., В.О. Романовський, власноруч зафіксував перехід у 1921 р. в архів з

¹ ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1298, арк. 175.

² Там само. – Арк. 173.

³ Там само. – Оп. 465, спр. 1307, арк. 90–90зв., 91, 115.

⁴ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 486, арк. 1–3.

⁵ ДА м. Києва, ф. Р-346, оп. 1, спр. 11, арк. 13, 80зв–81, 137, 164зв, 170зв.; спр. 37, арк. 3, 5.

посади професора КАІ¹. Таке активне сумісництво навчальної і дослідницької роботи, вірогідніше за все, було викликане скрутним матеріальним становищем, яке вимагало пошуків побічного заробітку. Викладацька діяльність відбирала багато часу на підготовку до лекцій. Вчений це розумів, тому в одному із клопотань звернених до Ради історико-філологічного факультету від 9 лютого 1920 р. писав, що хоч він і є професорським стипендіатом вже протягом 5 років, але для того, щоб нормально закінчити дисертацією йому потрібна стипендія². Після того, як в 1921 р. В.О. Романовський очолив КЦАДА, поточної роботи не стало менше, навпаки. Проте, вчений продовжував займатися пошуковою роботою, досліджуючи економічний устрій Гетьманщини. Про це свідчать доповіді, зачитані ним в Історичному товаристві Нестора-літописця, ВУАН та кафедрі історії України в Харкові. Можна також припустити, що зволікання з захистом дисертації зумовлювалось й тим, що на початку 1920-х рр. всі викладачі вищої школи урівнювалися в правах, скасовувалися пільги, пов'язані із званнями³. Так чи інакше, але в “київську” добу захисту вченим дисертації не відбулося.

В.О. Романовський розпорюшував свої сили на наукову, педагогічну та ще й архівно-технічну, організаційну і наукову роботу в архіві. Від самого початку заснування ВУАН В.О. Романовський почав активно співпрацювати з цією науковою інституцією. З 1919 р. він брав участь у роботі Комісій по складанню історико-біографічного словника видатних діячів України, Історико-географічній⁴, а згодом і в Комісії західно-європейського права⁵.

¹ ЦДАВО України, ф.14, оп.1-л, спр.19, арк.38.

² ДА м. Києва, ф.16, оп.465, спр.1307, арк.110.

³ ЦДАВО України, ф.166, оп.1, спр.277, арк.6.

⁴ ІР НБУВ, ф.Х, спр.6349; Академічна комісія для складання біографічного словника діячів України // БВ.–1923.–Ч.4.–Стб.82; Інституції та товариства Української Академії наук (січень–квітень) 1919 р.// Наше минуле.– 1919.–№1–2.–С.167.

⁵ ІР НБУВ, Ф.Х, спр.11864, 11625, 11614, 11615.

Вчений також продовжував активно співпрацювати з Історичним товариством Нестора-літописця, яке в 1921 р. було приєднано до ВУАН¹.

В кінці січня 1921р. на засіданні Архівної Ради Академії наук у зв'язку з неможливістю І.М. Каманіним через хворобу виконувати свої обов'язки В.О. Романовського було призначено тимчасовим заступником завідуючого КЦАДА². Після смерті І. Каманіна, в лютому того ж року, керівництво Всеукраїнської Академії наук призначило В.О. Романовського завідуючим КЦАДА³. Цю установу вчений незмінно очолював ціле десятиліття – до початку 1931 р.⁴, проводячи у ній активну організаційну, науково–дослідну та архівно-технічну роботу.

За власними свідченнями В.О. Романовського, він з початку своєї творчої діяльності завжди віддавав перевагу науковій праці, а не педагогічній⁵. Публікуватися почав ще з 1914 р. і вже на початок 1920-х рр. мав майже 15 опублікованих наукових статей з соціально-економічної історії періоду Гетьманщини, рецензій, історіографічних розвідок та одну працю з історичного краєзнавства. Не зважаючи на те, що збереглися численні складені власноруч списки наукових праць В.О. Романовського, є ускладнення зі складанням повної та достовірної бібліографії праць раннього періоду його наукової діяльності. З одного боку, багато часописів перехідної доби (1917 – 1919 рр.) та більш раннього періоду не збереглися в повному обсязі, зокрема, і “Київська земська газета”, в яких В.О. Романовський публікував свої розвідки. З другого, багато праць, написаних В.О. Романовським, підписані криптонімами – “В.”, “В.Р.”⁶, “В.Р-ський”⁷ та

¹ Історія Національної Академії Наук України. 1924–1928. Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – С.126, 500.

² ДА м.Києва, ф. Р-346, оп.1, спр.1, арк.21.

³ ЦДАГО України, ф.263, спр.66855, Т.1, арк.90зв.

⁴ Там само. – Арк. 90–91 зв; спр. 64454, арк. 27–29.

⁵ ЦДАГО України, ф.263, спр.64454, арк.2.

⁶ Криптоніми В. та В.Р. вчений використовував для підпису рецензій та багатьох інформативно-довідкових повідомлень про КЦАДА в часописах “Україна” та “Бібліологічні вісті”.

⁷ *Р-ський* Од Києва до Канева. Історичні місцевості. – К.: Друкарня Т-ва “Час” у Києві, 1919. – Серія популярна № 40. – 32с.

псевдонімами “Пан Малиновський” і “Vigilaus”, що потребує додаткової атрибуції. Нами встановлено, що криптонім “Р.”, який укладачкою та редактором систематичного покажчика змісту часопису “Бібліологічні вісті” помилково приписано В.О. Романовському¹, насправді належить П. Руліну. На це вказують, по-перше, не характерна і не типова для В.О. Романовського тематика інформаційних статей, підписаних криптонімом “Р”, а саме, в одному повідомленні розглядається питання про дозвіл на друкування книжок українських письменників на основі матеріалів Петербурзького цензурного комітету², а в другому йдеться про переданий “Пушкінському будинку” в Ленінграді архів М. Марковича³. По-друге, серед архівних матеріалів УНІК’у, що також висвітлюють і діяльність його друкованого органу – часопису “Бібліологічні вісті”, відклалися та збереглися рукописи вище згаданих статей, підписаних криптонімом “П.Р.”⁴.

На початку 1920-х рр. В.О. Романовський прилучився до створення нової централізованої системи українських архівів. У грудні 1924 р. вчений брав участь у роботі I-ї Всеукраїнської наради архівних працівників, виступав з приводу обговорення питання концентрації архівних матеріалів⁵. У травні 1926р. він був делегатом I-го Всеукраїнського з’їзду архівістів⁶, де також активно обговорював питання архівістики, зокрема, щодо типів архівного описування⁷. Багато уваги історик присвятив розробці проблем камеральної та едиційної археографії, оскільки на його власне переконання вважав, що наукова публікація документів є одним із головних завдань

¹ Бібліологічні вісті (1923–1930): систематичний анотований покажчик змісту / Національна парламентська бібліотека України; укладач Г.І. Ковальчук; наук. ред. С.І. Білокінь. – К., 1996. – С. 153.

² Р. Українські матеріали в архіві культурно-історичної секції в Ленінграді // Бібліологічні вісті. – 1925.–№1–2.– С.176–177.

³ Там само, С.177.

⁴ ІР НБУВ, ф.47, спр.323, арк.199–200.

⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 116, арк. 17.

⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 254, арк. 190.

⁷ Там само. – Арк.100–102.

архівістів¹. Вчений також брав активну участь в роботі нарад завідуючих центральними архівами та Всеукраїнської наради завідуючих центральними та крайовими історичними архівами, що відбулись у жовтні 1926 та травні 1928 рр.² З великою ініціативою В.О. Романовський відгукнувся на пропозицію ЦАУ взяти участь у роботі Всеукраїнських курсів з архівознавства (1926 р.)³ та самостійно розробив програму курсу “Історія архівної справи в Росії та на Україні”.

В цілому, період 1920-х – початку 1930-х рр. у творчому житті вченого був найбільш плідними. В.О. Романовський, окрім педагогічної та організаторської, займається багатоплановою дослідницькою діяльністю, яка представлена численними публікаціями. Зокрема, це розвідки з історії України, історії друкарства в Україні, архівної справи та архівознавства, археографії. Теоретичний та практичний досвід архівної й археографічної роботи вчений виклав у книзі “Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах” – першому українському навчальному посібнику з архівознавства. Логічним продовженням у дослідженні цього напрямку та результатом його багаторічної наукової, практичної й організаційної діяльності в КЦАДА, став вихід за його редакцією й авторською участю збірки “Центральний архів стародавніх актів у Києві”⁴, присвяченої до 75-річчя архіву. Виконуючи роль путівника по архіву, збірка, не дивлячись на певні вади, давала можливість дослідникам ознайомитися з її фондами, збірками колекцій тощо. Всього протягом 1920-х рр. – до середини 1930-х вийшло друком більше 20 праць вченого.

¹ Романовський В.О. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Харків: Видання ЦАУ УСРР, 1927. – С. 4, 5, 135.

² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 257, арк. 20–21зв., 22, 23; спр. 654, арк. 3, 120–123; спр. 655, арк. 3, 16, 26; спр. 864, арк. 1–34.; спр. 817, арк. 14.

³ Там само. – Спр. 420, арк. 66, 75.

⁴ Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – 223 с.

Одночасно історик продовжував співпрацювати із багатьма науковими інституціями: Археографічними Комісіями ВУАН та ЦАУ, кафедрою історії української культури Харківського інституту народної освіти, комісією з історії книги УНІКу. З 17 грудня 1929 р. вчений працював у секції видання джерел соціально-економічної історії ЦАУ УССР¹. У 1930 р. В.О. Романовського було призначено керівником Археографічної Комісії ВУАН.

У кінці січня 1931 р. в результаті сфабрикованої справи “Київський обласний центр дій” В.О. Романовського було заарештовано (вперше знаходився під слідством з вересня 1923 р. по січень 1924 р.², серед власних показань вченого є також згадка про арешт у 1927 р.³), але на цей раз за відсутністю доказів було відпущено майже через 10 місяців⁴. Того ж року на II Всеукраїнському з’їзді архівістів ученого було звинувачено за обстоювання “теорії техніцизму”, “об’єктивного документалізму”, “формального аналізу”, після чого керівних посад науковець не займав.

До 1934 р. В.О. Романовський продовжував працювати у соціально-економічному відділі ВУАН. Як архівіст і джерелознавець, він багато часу приділяв вивченню джерел з історії господарського устрою Гетьманщини в XVII – XVIII ст., опрацював та підготував до друку в 1929 р.⁵ “Переписні книги 1666 р.”⁶. Затримка публікації пов’язувалась із змістом передмови, оскільки, на думку видавців, була написана “формальним методом з ухилом до об’єктивізму”⁷, і тільки після доопрацювання вона вийшла друком у 1933 р. Згодом, на основі цих документів були написані його кандидатська та докторська дисертації.

¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1., спр. 993, арк. 27–27зв.

² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 66855, Т. 2, арк. 46.

³ Там само. – Спр. 64454, арк. 21зв.

⁴ Там само. – Арк. 49.

⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 867, арк. 175.

⁶ Переписні книги 1666 р. / Відпов. Редактор В.О. Романовський. – К.: Видання ВАУН, 1933. – 448 с.

⁷ ІР НБУВ, ф. Х, спр. 8158, арк. 24.

Вартий уваги високий рівень підготовки опублікованих В.О. Романовським документів з історії друкарства в Україні, з історії архівної справи, з питань архівної практики. Він як джерелознавець, архівіст та археограф вважав за потрібне обов'язково подавати вступну статтю до документа, в якій викладав підстави для публікації джерела, його зовнішні ознаки, коротку легенду або історію виникнення в контексті загально-історичних подій.

У квітні 1935 р., на підставі ст. 54-10 Карного кодексу УСРР, В.О. Романовського знову заарештовують¹, звинувачуючи у співробітництві з Гетьманським урядом Скоропадського, членстві в контрреволюційних організаціях “Азбука”, “Національне Об'єднання”, організації друкованого органу “Союзу Відродження Росії” – “Відродження”, зв'язках з керівниками “Спілки визволення України”, та засуджують на 5 років².

Отже, “київський” період наукової та творчої діяльності В.О. Романовського був надзвичайно плідним та напруженим. Вчений, починаючи свою кар'єру як історика-дослідника соціально-економічного устрою Гетьманщини другої половини XVII – початку XVIII ст., став водночас одним з провідних фахівців з архівознавства та археографії, одним із фундаторів архівістики в Україні. В ці роки вийшли майже всі його опубліковані праці з архівознавства та археографії, провідне місце серед яких безумовно, займають “Нариси з архівознавства”.

Після відбуття покарання в концтаборі, його було звільнено 26 квітня 1940 р.³, з 1940 по 1947 рр. він працював у Карагандинському вчительському інституті. Відразу після звільнення (серпень 1940 р.), вчений у надзвичайно несприятливій та складній психологічній атмосфері, не маючи під руками необхідної літератури, відновив педагогічну та наукову діяльність. У листі за 18 жовтня 1940 р. до Н.Д. Полонської-Василенко він писав: “...Одна беда –

¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 66855, Т.1, арк. 1–5.

² Там само. – Арк. 74–77.

³ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 492.

библиотеки нет. Моя почти вся погибла. Недавно пришли её жалкие остатки. Хорошо ещё, что мои выписки целы. Даже мои оттиски у меня не все. В 50 лет приходится начинать жизнь сначала...”¹. Приписка до листа дружини історика – Олени Павлівни явно вказує на те, що через різноманітні утиски на “В.А” та на її саму зі сторони завуча інституту – “типа не терпящего конкуренции”², Романовські готувалися до переїзду на інше місце, але війна змінила ці плани.

У роки Великої Вітчизняної війни історик у міру своїх можливостей докладав зусиль для боротьби з гітлерівською навалою. Він читав лекції в госпіталях, написав статтю про Київський університет, його бібліотеку, музеї та Архів давніх актів, яка, на жаль, вийшла в дуже скороченому вигляді³, підготував та оголосив на науковій сесії Карагандинського інституту доповідь про Куликовську битву⁴. Вчений продовжував займатися науковою роботою. Ще в липні 1942 р. у листі до М. Гудзія він писав про недалеке, як йому здавалося на той час, майбутнє, коли відбудеться захист докторської дисертації. “...О докторской диссертации писал в Ташкент С. Богоявленскому...Рецензентами будут Пичета В. и Готье Ю. Последнего я побаиваюсь, т.к. он великий знаток книг, а у меня ведь тема по переписным книгам Украины 1666 года, которые составлялись московскими писцами. Дело задерживается отсутствием бумаги и некоторых книг...”⁵. Показово, що серед чисельних документів особового фонду вченого зберігся листок із відривного календаря за 9 травня 1945 р. з підписом “Победа”⁶.

Одразу після закінчення війни, вчений звернувся до органів влади з проханням зняти з нього судимість та змінити місце проживання поближче до культурних центрів. В особовому фонді В.О. Романовського зберігаються

¹ ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 235, арк. 1зв.

² Там само. – Арк. 4зв.

³ Романовский В. Киевский архив древних актов // Исторический журнал. – 1944. – № 5–6. – С. 92–93.

⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 10, оп.1, спр. 140, арк. 1.

⁵ Там само. – Арк. 1.

⁶ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1,спр.494, арк.1.

запрошення вченого до вищих навчальних закладів багатьох міст, зокрема до Дніпропетровська, не дивлячись на це, у поверненні на Україну йому було відмовлено. Навіть переїхати до Ставрополя історик було дозволено не відразу, мотивуючи відмову тим, що його, буцімто, немає ким замінити в Караганді¹. Попри все, в 1946 р. історик захистив у Московському педагогічному інституті кандидатську дисертацію "Борьба за финансовую автономию Украины в 60-х годах XVII века", а з 1947 – 1948 навчального року подальше наукове життя він пов'язав зі Ставропольським педагогічним інститутом.

Отже, за роки перебування в Караганді, незважаючи на обтяженість педагогічною працею, В.О. Романовський зумів відновити наукову роботу, захистити кандидатську дисертацію та почати працювати над докторською. Звичайно, працювати в архіві, займатися підготовкою документів до друку вчений з його минулим більше не міг і він це розумів. Тож будучи реалістом, і зважаючи на відмови щодо зняття з нього судимості, В.О. Романовський цілковито зайнявся викладацькою діяльністю та розробкою соціально-економічних проблем з історії України.

Працюючи у Ставропольському педагогічному інституті, історик реалізовував свій педагогічний потенціал, проте ніколи не залишав наукової діяльності, що й дозволило йому, в 1948 р. захистити докторську дисертацію "Очерки по истории государственного устройства Украины во второй половине XVII ст."² Лише 24 травня 1949 р., в наслідок "беспрецедентной затяжки"³ на засідання Вченої Ради Московського Міського Педагогічного Інституту було прийнято рішення про присвоєння вченому ступіня доктора історичних наук. Вища атестаційна комісія при Міністерстві Вищої Освіти

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1., спр. 521.

² Там само. – Спр. 497, арк. 5.

³ Там само. – Спр. 309; спр. 497, арк. 11.

СРСР 17 червня 1950 р. ухвалила попереднє рішення й одночасно затвердила його в званні професора по кафедрі історії СРСР⁴.

У наступні роки В.О. Романовський продовжував займатися розробкою питань з історіографії та декабристознавства, соціально-економічних проблем з історії Гетьманщини у другій половині XVII – на початку XVIII ст., вивчав історію окремих регіонів Росії (Ставрополля, Північного Кавказу). Окрім багатопланової науково-педагогічної діяльності, він займався організаторською роботою, займаючи з 1955 р. і до останніх днів життя посаду завідувача кафедри історії Росії Ставропольського педагогічного інституту¹. На зразок історико-етнографічного гуртка М. Довнар-Запольського, вчений організував та керував на факультеті історичним гуртком, що займався вивченням окремих проблем періоду феодалізму, здебільшого аграрних². Він також доклав чимало зусиль для роботи з аспірантами на історичному факультеті Ставропольського інституту аспірантури³.

За духовним заповітом В.О. Романовського, його син – Олександр передав Ставропольському педагогічному інституту численну наукову бібліотеку (близько 3000 книг⁴) та особовий архів вченого (рукописи, матеріали особового походження, родинні документи тощо)⁵, який і понині зберігає чимало невідомих сучасним дослідникам творчих та біографічних матеріалів історика.

На жаль, єдиний особовий архів В.О. Романовського, втім як і його бібліотека, не збереглися в цілісному вигляді. Багато книг та рукописних

⁴ Там само. – Спр. 497, арк. 8–9.

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 548; спр. 502, арк. 52.

² Там само.

³ Там само. – Спр. 160, арк. 1–2; спр. 540, арк. 2; *Романовский В.* Научная работа исторических кафедр Ставропольского педагогического института в 1949–1950 учебном году // Вопросы истории. – 1950. – № 12. – С. 44.

⁴ 50 лет библиотеке СГПИ // Вып. Ставропольского государственного педагогического института (буклет). – Ставрополь, 1980.

⁵ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 502, арк. 91.

матеріалів утрачено назавжди, деякі з них потрапили до приватних осіб. Особовий архів історика був прийнятий на зберігання Державним архівом Ставропольського краю лише в 1987 р., а колекція книг розпорошена між кафедрою, де працював В.О. Романовський та читальним залом і абонентським відділом бібліотеки Ставропольського педагогічного інституту (нині Ставропольський державний університет (СДУ)). Готуючись до 100-річного ювілею історика, працівники відділу рідкісної книги СДУ, уклали каталог до вцілілої частини бібліотечної колекції В.О. Романовського, чверть з якої – раритети¹.

Тож, як і власна доля вченого, так і його наукова спадщина мають однаково драматичну історію. Ще за життя В.О. Романовський неодноразово звертався до вищих органів влади з проханням зняти судимість, однак був реабілітований лише посмертно в 1989р. на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. “Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості у ставленні до жертв репресій, які мали місце в період 1930 –1940-х і на початку 1950-х років”².

Помер учений на 82-му році життя 16 лютого 1971 р. у Ставрополі, там же й похований.

Тільки в часи незалежності України ім’я такої непересічної постаті як Віктор Олександрович Романовський не тільки повернулося на Батьківщину, але й по праву зайняло одне з провідних місць в історії української архівістики та історичної науки в цілому.

2.2 Становлення В.О. Романовського як історика та архівіста

Формування історичних поглядів В.О. Романовського та його світогляду в цілому є практично не дослідженим у сучасній історіографії. Цю

¹ Рукопис каталогу бібліотечної колекції В.О. Романовського нам був наданий співробітниками відділу Рідкісної книги СДУ Кидревою С.Г. (Гол.укладач) та Кононіровою Н.А.

² ЦДАГО України, ф. 263, оп.1, спр. 66855, Т.1, арк. 145–145зв.

проблему частково висвітлювали лише О. Оглоблин (в контексті ревізії “київського” періоду творчості вченого). Згодом, цієї проблеми побічно торкалася О. Богдашина і зовсім пунктирно – Л.Савенок. Загальні висновки цих авторів, незважаючи на їх відмінність, на наш погляд, є до певної міри кон’юнктурними, з одного боку, та суб’єктивно спрощеними, з другого. Праця О. Оглоблина, підготовлена в розпал “згорання політики “українізації”, висвітлює його як буржуазного націоналіста¹. Автор побудував своє твердження на тому, що В.О. Романовський назвав роки громадянської війни розрухою, написав рецензії на польський часопис “Archejon” і статтю до ювілею М. Грушевського та надав Архіву давніх актів ролі фактору усвідомлення національного “я”². Натомість, сучасні дослідники, посиляючись на різноманітні догматичні фрази-кліше, що мали місце в працях Романовського 1940 – 1970 рр., але без яких їх неможливо було опублікувати, зараховують його до представників істориків-марксистів. Отже, не дивлячись на незначну кількість праць, в яких розглядаються історичні погляди В.О. Романовського, в них задекларовані діаметрально протилежні висновки. Позиція О. Оглоблина була заказною і політично заангажованою. На наш погляд, говорити, що зміст праць В.О. Романовського не відповідав марксистсько-ленінській концепції лише тому, що в радянський період розвитку історичної науки було прийнято називати істориків старшого покоління буржуазними та нав’язувалося за обов’язок посилення на класиків марксизму-ленізму, – було б надто просто. Звичайно, вижити в прямому значенні цього слова та ще й бути істориком в умовах радянської влади, тоталітарної системи було б неможливо, якби не сприймати встановлених правил, маючи до того ж за плечима п’ять років концтаборів. По-друге, дійсно, в працях вченого мають місце догматичні постулати, але попри все, не можна звинувачувати його, в фальсифікації або

¹ Оглоблін О.П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського. – С. 216.

² Оглоблін О.П. Вказ. праця. – С.217–218, 221.

перекручуванні реальних історичних подій. Вчений намагався оминати політичний аспект досліджуваного ним періоду і не занурюватися у висвітлення політичних питань. Зокрема, офіційний опонент К. Кудряшов у відзиві на докторську дисертацію історика дорікав йому на те, що останній вдався до визначення війни 1648 – 1654 рр. як народної та національно-визвольної, недостатньо приділив уваги питанню возз'єднання України з Росією, не охарактеризував зріст феодально-кріпостного гноблення¹.

Дослідниця О. Богдашина вказує на еволюцію історичних поглядів В.О. Романовського. Так, авторка відзначила перехід історичних поглядів В.О. Романовського від загально-державницьких через українофільство до марксизму. В статті Л. Савенок “Український історик і археограф Віктор Романовський” висловлюється думка про те, що праця В.О. Романовського “Перепись населения её организация критическая оценка” – “повністю відповідає марксистсько-ленінській концепції”². Таке категоричне твердження викликає сумнів, оскільки у цій праці не немає жодного популістського посилання на класиків марксизму-ленінізму. Натомість у дисертації такі випадки мають місце поруч із посиланнями на “опального” М. Грушевського тощо. Більше того, безпосередньо перед захистом у газеті “Социалистическа Караганда” вчений опублікував прямо таки популістські статті про “Дружбу братніх народів”, “За расцвет науки”³. Але, на наш погляд, якщо людина намагається вижити – це одне, а от коли вона висловлює свої власні переконання, це зовсім інше. На користь останнього припущення навряд чи знайдуться у творчості В. Романовського якісь підтвердження.

Нарешті, останнє, на користь нашої гіпотези говорить і той факт, що, не дивлячись на заслуги В.О. Романовського як науковця та педагога і навіть власні

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 565, арк. 12, 14.

² Савенок Л. Вказ. праця. – С. 348.

³ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 147.

покаяння перед радянською владою, за надумані проти нього звинувачення політичного характеру при житті, судимість з історика так і не була знята.

В.О. Романовський обрав для себе ще на початку своєї наукової кар'єри Соціально-економічний напрям досліджень, який згодом став превалювати в працях радянських істориків. Вибрана вченим популярна істориками-марксистами тема не дає підстав сучасним дослідникам безапеляційно кваліфікувати його погляди як марксистські.

Якщо звернутися до періоду становлення історичних поглядів В.О. Романовського, варто згадати, що походив він з незаможної родини службовця земської управи, виховувався в багатодітній сім'ї на християнських традиціях. Вірогідніше за все, що версія про шляхетське походження батька В.О. Романовського, висловлена в працях В. Захарова, дійсно має право на існування, бо подати її міг тільки сам В.О. Романовський. Розповідаючи про свої дитячі роки вчений, ймовірніше за все, переказував слова батька, почуті ще у дитинстві. Олександр Осипович дійсно був "литвином", тоді чому б його предку не мати маєток і родовий герб.

Як відомо, ідея славного козацтва чи не найбільше представлена в усній народній творчості, зокрема, в піснях. Ще з гімназійних часів В.О. Романовський захоплювався хоромим співом, народною піснею. З віршованих листів М. Зерова дізнаємося, що обидва вони цікавилися історією свого краю, його минувиною. Вони разом читали М. Максимовича, Т. Шевченка, М. Костомарова, обговорювали і захоплювалися глибиною їх думок. Навіть Глухів та Київ, з його пам'ятками, старожитностями, від яких віяло живою історією, вабили молодих науковців до пізнання своєї історії, свого минулого. Але на наш погляд, найбільш красномовно про захоплення В.О. Романовським історією говорить той факт, що у 1909 р. після успішного закінчення Глухівської гімназії¹ Віктор Романовський вступив спочатку на медичний факультет² Київського університету

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп.1, спр. 479.

² ЦДАГО України, ф. 263, спр. 66855, Т.1, арк. 87.

Св.Володомира, але у тому ж році під впливом прослуханих лекцій М. Довнар-Запольського перевівся на історико-філологічний, що напевно, було зроблено всупереч волі батьків. І тут справа не тільки в тому, що він із захопленням прослухав лекцію М. Довнар-Запольського. Переведення на історичний факультет було результатом бажання вивчати історію свого народу і свого краю. Під керівництвом останнього В.О. Романовський навчався на кафедрі російської історії. Його товариш – М. Зеров, за час навчання в університеті присвятив йому чимало віршів, у тому числі й передбачення “Життя, і райські діла і смерть Віктора Романовського”¹. В ньому майбутній визнаний поет – неокласик і літературознавець виклав своє бачення становлення В.О. Романовського як історика. Зокрема він неодноразово акцентує увагу на таких якостях Романовського – студента як: наполегливість, ретельність, старанність, усидливість у праці (“в темну ніч і всякий ранок, над фоліантами згинавсь”, “А як давні його друзі геть тягли з архівних стін”), відданість науці взагалі (“все життя своє одміру на алтарь науки ніс”, “в передсмертній скруті й тузі лиш з наукою прощавсь”). Більше того, на його думку, “посування” історичної науки для В.О. Романовського було ні що іншим як “знамення велике недосяжнеє уму”.

Чи то “знамення”, чи то велике власне бажання, а вірогідніше за все, що перше й друге разом, призвели до того, що майбутній учений не тільки добросовісно вивчав історію, але й брав активну участь у науково-педагогічному та громадському житті університету, виконував обов’язки старости курсу². Навчання в університеті було цікавим та водночас складним. Система контролю знань та складність складання майбутніх державних іспитів виробляла у студентів такі якості як відповідальність, організованість та вміння працювати самостійно взагалі. В особовому фонді ДАСКу зберігається унікальний документ – “Неодмінна постанова” вільних

¹ ЦДАМЛМ України, ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 19–19зв.

² ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 105, арк. 9.

студентів М. Зерова, В. Романовського та П. Горецького, який є цьому яскравим підтвердженням, оскільки розширює уявлення про тогочасне студентське приватне життя. В іронічній формі постанови, зафіксованій трьома мовами (українською, латиною та російською), зазначається про те, щоб щоденно вставати не пізніше як о 7.30 ранку, а тих, хто цього правила не дотримуватиметься "...і почне теребенити про переваги пізнього вставання,для вигнання з нього лукавого біса, що спокушає його на такі не гідні щирого українця думки потрібно, щоб товариші вживали різних засобів, аж до обливання холодною водою.”¹.

Участь В.О. Романовського в факультетському історико-етнографічному гуртку, організованому в 1903 р. проф. М. Довнар-Запольським, мала безумовно великий вплив на формування його як історика та дала поштовх для заняття науковою діяльністю. Робота гуртка була спрямована на вивчення “писцових книг” XVI – XVII ст.ст. В результаті багатолітньої й систематичної праці його членів під керівництвом М. Довнар-Запольського, який виробив методику опрацювання переписних книг, прищеплювалася любов і вміння ґрунтовно вивчати джерела із соціально-економічної історії. Але не всі студенти історичного відділення витримували навантаження професора і не всім було це цікаво і під силу. Зокрема, М. Зеров, який навчався разом з В.О. Романовським, у власноруч складеній автобіографії, писав: “...Довнар сажав всіх студентів за переписні та писцові книжки – бр... і досі противно згадувати цього Довнара”².

На відміну від свого товариша, В.О. Романовський витримав “муштру” Довнара та осягнув всі її переваги та перспективи для дослідницької роботи. В листопаді 1913 р. він став секретарем історико-етнографічного гуртка.³ У тому ж році, вже будучи студентом сьомого семестру, в результаті вивчення архівних джерел, а саме, Румянцевського опису 1767 р., майбутній дослідник

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 480.

² ЦДАМЛМ України, ф. 28, оп. 1, спр. 206, арк. 21.

³ ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 371, арк. 60.

підготував свою першу наукову працю “Економічний устрій чернігівського полка в XVII – XVIII ст.”¹, написану під девізом “*In magnis et voluisse sat est*”². На підставі позитивного відзиву рецензента приват-доцента В. Данилевича³, історико-філологічний факультет нагородив В.О. Романовського золотою медаллю, про що засвідчено у відповідному свідоцтві за 1914 р.⁴. Згодом позитивну оцінку цій праці надав і Довнар-Запольський.

З кінця 1913 р. В. Романовський розпочав напружену підготовку до випускних державних іспитів. У лютому 1914 р. в листі до В. Данилевича він, окрім прохання надати йому консультацію з приводу підготовки до деяких питань програми необхідних для здачі іспиту писав так: “...Из газет я знаю о назначении председателем испытательной Комиссии в Киеве проф. Грушка. Если не ошибаюсь, это классик Московского университета. Каково-то нам будет? Я и Зеров пока не унываем и свирепо занимаемся.”⁵ В результаті доброї підготовки В.О. Романовський в 1914 р. успішно склав державні іспити екзаменаційній комісії під головуванням професора-лінгвіста Московського університету А. Грушки⁶ і отримав диплом I-го ступеня⁷.

Безперечний вплив на становлення В.О. Романовського мали зустрічі Романовського – студента з такими непересічними постатями як О. Пчілка, М. Лисенко, О. Кошиць – подвижниками української культури, фундаторами національних традицій в поезії, музиці. Найбільший вплив на становлення історичних поглядів вченого здійснив професорсько-викладацький склад історико-філологічного факультету Київського університету.

На наше переконання, В.О. Романовський як історик та архівіст сформувався ще в кінці 1910-х – на початку 1920-х років під впливом

¹ ДА м. Київ, ф.16, оп.469, спр.225, арк.31.

² В пер. з латинської – “У великих справах вже саме бажання є достатньою заслугою”.

³ ДА м. Києва, ф.16, оп. 469, спр. 225, арк. 36зв.

⁴ Там само. – Оп. 469, спр. 371, арк. 7.

⁵ ІР НБУВ, ф. XXIX, спр. 1315, арк. 2.

⁶ ДАСК, ф. Р-6007, оп.1, спр. 105, арк. 9.

⁷ Там само. – Спр. 483.

поширених у той час ідей позитивізму. Від самого початку своєї творчої діяльності наукові та пізнавальні інтереси В.О. Романовського були зосереджені на вивченні важливої проблеми історії України – соціально-економічного розвитку. Напрямок та система наукового студіювання переписних книг, що зводилися до висвітлення розвитку землеволодіння і сільського господарства, запропоновані вчителем та наставником В.О. Романовського в роки навчання в університеті – М. Довнар-Запольським, знайшли втілення в його подальших наукових працях, відобразилися на виборі напряму студіювання, а саме – соціально-економічних проблем історії України. Не дивлячись на жанр перших опублікованих праць їх зміст, так чи інакше пов'язувався з цими історичними проблемами.

Іншою складовою впливу на творчість вченого мали традиції Київської школи документалістів, які продовжували своє існування в методиці роботи та працях її послідовників, в тому числі і М. Довнар-Запольського та В. Данилевича – учнів першого покоління В. Антоновича¹, з одного боку, та вчителів В.О. Романовського, з другого. В історичній науці В.О. Романовський посідає чільне місце в числі представників третього покоління Київської школи документалістів².

Ставлення до джерела як до предмета наукового дослідження у В.О. Романовського-архівіста було дуже відповідальним. Він вважав, що принципи опрацювання джерел та їх публікації мають перш за все задовольняти вчених–істориків. Для В.О. Романовського завжди на першому місці було джерело з його внутрішньою інформацією, історією створення, місцем зберігання, відомостями про автора та характерними зовнішніми

¹ *Михальченко С.И.* Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.: “Прометей” – Брянск: Изд-во БГПУ, 1997. – С. 3

² Там само. – С. 3; *Оглоблін О.П.* Буржуазна історична школа Довнар-Запольського. (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії). – С. 213.

ознаками. Якщо документ публікувався у фаховому виданні, то завжди обґрунтовувалася мета та завдання, які він вирішував цією публікацією й обов'язково в контексті загальнополітичних чи соціально-економічних подій тогочасного суспільства.

Отже, В.О. Романовський як історик та архівіст сформувався під впливом багатьох факторів: родинних, освітніх, наукових. Великий вплив на нього мали поширені на початку XX сторіччя ідеї позитивізму та традиції Київської історичної школи документалістів.

Р О З Д І Л 3

Діяльність В.О. Романовського в архівній галузі

Одне з головних місць у науковому житті та творчості В.О. Романовського посідає архівістика. Життя на багато років пов'язало вченого з Київським центральним архівом давніх актів (КЦАДА). З 1914 р. по 1931 р., з незначною перервою з середини 1918 по 1920 рр., В.О. Романовський займався науковою та практичною діяльністю в Київському архіві давніх актів, а з 1921 р. протягом всього подальшого десятиліття він ще й очолював цю установу. На посаді завідувача вчений перебував до початку 1931 р. Звільнення В.О. Романовського з посади керівника архіву пов'язано з його арештом в кінці січня 1931 р. за сфабрикованою справою “КОЦД”. Політичні звинувачення в контрреволюційній діяльності, арешт та ув'язнення (1935 – 1940 рр.) негативно відбилися як на науковій так і адміністративній кар'єрі вченого.

Попри все, практична праця і наукові дискурси В.О. Романовського в галузі архівістики в київський період його творчості не втратили свого значення. Вони стають об'єктом досліджень багатьох науковців, які дозволяють виявити різнобічний внесок ученого в історичну науку та архівознавство.

3.1 Науково-організаційна робота в КЦАДА

Ще будучи студентом В.О. Романовський почав працювати в архівах в якості дослідника, вивчаючи, окрім актових книг судових установ, книги Рум'янцевського опису. Згодом він опрацював фонди в архівах Москви, Харківському історичному архіві, Глухівському та інших архівосховищах. Але, як неодноразово наголошував сам учений, науково-дослідницька робота в архівах не тотожна з власне архівною. Безпосередня діяльність В.О. Романовського як архівіста та архівознавця також

розпочалася одразу після закінчення університету і протягом всього київського періоду йшла паралельно з історико-дослідницькою та педагогічною.

Як уже говорилося, 28 листопада 1914 р. невдовзі після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира, В.О. Романовський вступив на службу в КЦАДА¹. До 1918 р. він працював під керівництвом І. Каманіна на посаді заступника вченого-архівіста. Під час Першої світової війни В.О. Романовський, разом із викладачами університету та службовцями архіву, перебував близько 6 місяців у евакуації в Саратові². Тут, на початку 1916 р., його було обрано дійсним членом Саратовської вченої архівної комісії³.

З середини 1918 по 1920 рр. В.О. Романовський на деякий час відійшов від прямої архівної діяльності, готуючись до складання магістерських іспитів і працюючи над дисертацією⁴. Водночас викладав історію та займався науково-дослідницькою роботою в Археографічній, Історико-біографічній та Історико-географічній комісіях ВУАН тощо.

25 січня 1921 р., рішенням Архівної наради при Академії наук, В.О. Романовського було призначено тимчасовим заступником завідуючого Центральним архівом давніх актів в Києві, а з лютого того ж року, після остаточного перепідпорядкування КЦАДА – УАН (ВУАН) – завідуючим. Зауважимо, що перехід КЦАДА з-під відома Київського університету (ВІНО) до УАН був тривалим та доволі болісним. Університет вважав Архів своєю допоміжною інституцією і вбачав його головне завдання в тому, щоб приймати у себе студентів та професійних істориків для наукової праці з архівними джерелами, продовжуючи тим самим традиції започатковані, М. Іванишевим та В. Антоновичем. На думку Правління ВІНО, “...втручання в життя Архіву вищих установ виявилось в затрудненні спеціалістам

¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 66855, Т.1, арк. 90зв., 92зв.

² Там само. – Арк. 9.

³ ДАСК, ф. Р-6007, оп.1, спр. 471, арк. 1.

працювати в Архіві і вони мусили перервати свою працю, залишаючи вільне місце службовцям архіву у їх праці складання описів.”¹ Зрозуміло, що одночасно проводити науково-описову роботу актових книг, займатися впорядкуванням матеріалів архіву та виконувати запити дослідників було обтяжливо для його нечисленних співробітників, в числі яких до призначення В.О. Романовського завідувачем були: І. Каманін (завідувач), Г. Попов, В. Абрамович (помічники), І. Тарнопольський (секретар), О. Вітвицька, М. Кокановська (переписувачки), П. Одноглаз (кур’єр)². Між тим, керівництво Академії Наук та Головного Архівного Управління на цьому етапі історії існування архіву, саме в складанні наукових описів до матеріалів, що знаходилися на зберіганні в установі та впорядкуванні архівних фондів, вбачало головні та нагальні завдання.

Вочевидь, що не легко прийшлося після призначення завідувачем – В.О. Романовському. Давалася в знаки складна психологічна атмосфера. До того ж, на момент його призначення до штату архіву входило лише 5 співробітників (завідувач, секретар, два наукових співробітники і доглядач будинку). Незважаючи на матеріальну незабезпеченість, ціною власного ентузіазму, постійних компромісів, а подекуди й конформізму, молодому керівникові вдалося досить швидко налагодити роботу очолюваної ним установи. Разом з Археографічною комісією ВУАН (АК ВУАН) В.О. Романовський виробив план діяльності Архіву давніх актів на найближчі кілька років, а саме: упорядкування та облік архівних фондів, складання топографічного покажчика архіву, розробка нової форми опису актових книг, яка більше відповідала б науковим вимогам, а також складання покажчиків (іменних та географічних) до друкованих

⁴ ДА м. Києва, ф. 16, оп. 469, спр. 395, арк. 4 зв.

¹ ДА м. Києва, ф. Р-346, оп. 1, спр. 14, арк. 22.

² Там само. — Арк. 20–20 зв.

описів актових книг. Після перевірки архівних фондів виникла потреба і в новому каталозі архіву¹.

Виконання та проведення в життя наукових розробок і технічних робіт у КЦАДА здійснювалося з певними ускладненнями, але, в цілому, Архів став працювати краще, ніж в дореволюційні часи. І це незважаючи на те, що штат його було зменшено до трьох наукових працівників проти семи в дореволюційні часи, що фонди Архіву поповнювалися новими матеріалами, що гальмувало науково-описову та архівно-технічну роботу. Так, у 1922 р. КЦАДА прийняв на зберігання архів Браницьких з Білої Церкви, в якому збереглися сотні актів та листів з XVI – XVIII ст. Серед них ними листування Сапегів (у своїй більшості Льва), Воловичів, Кишок й ін., а також автентичні грамоти польських королів, листи Самозванця, гетьманів, кардиналів². У 1923 р. – колекцію фонду Казенної палати з Кам'янець-Подільського, яка становила статистично-економічний матеріал з історії скарбових маєтків кінця XVIII – початку XIX ст. – понад 500 справ³ (близько 30 пудів вагою). Того ж року Академія наук передала до КЦАДА колекцію, що належала “Комісії для розгляду давніх актів”: найдавніші грамоти XIV ст., документи на право земельної власності монастирів XV – XVIII ст.ст., грамоти і привілеї містам, документи до історії Києва⁴. Впорядкування прийнятих на зберігання матеріалів та складання до них інвентарного й наукового описів стало також нагальною справою архіву на подальші роки. Ситуація ускладнювалася й тим, що КЦАДА залежав від різних інституцій з огляду наукового співробітництва та фінансового забезпечення. Так, у вересні 1922 р. В.О. Романовський в одному з листів до Д. Багалія писав: “Вельмиповажний Дмитро Івановичу! Користуюся нагодою, щоб з одного боку подякувати Вам

¹ ІР НБУВ, ф. І, спр. 26651, арк. 1.

² Романовський В. Київський центральний архів давніх актів // АС. – Х., 1925. – Кн. 1. – С. 100.

³ Центральний архів стародавніх актів у Києві. 3б. статей за ред. В.О. Романовського. – К.: видавництво ЦАУ, 1929. – С. 162.

⁴ Там само. – С. 27, 146.

за підтримку справи Центрального архіву давніх актів, а з другого, щоб просити Вас і на далі взяти наш Архів у свою оборону й протекцію. Діло в тому, що наш Архів давніх актів лічиться під керуванням ВУАН в науковому відношенню, а в адміністративному підлягає Главарху...Не дивлячись на це, Академія наук вважає можливим ламати наш окремий бюджет і гроші, які надсилає Главпрофобр тільки частково попадають Архіву древніх актів. Я гадаю, що Науковий комітет затверджуючи окремий бюджет Архіву не мав на увазі такого становища. Тому, шановний Дмитро Івановичу, ми всі співробітники Архіву просимо Вас з'ясувати цю справу і добитися щоб: 1. Архів древніх актів мав окремий бюджет. 2. Щоб гроші надсилалися на адресу Архіву (Київ. Архів давніх актів при ВУАН, Керівничому). 3. Щоб залишити нас як ми зараз єсть, під Главархом, а наукове керування залишити за Академією.”¹

Враховуючи те, що Архів давніх актів не ввійшов до штату Головного архівного управління, з однієї сторони, та на характер наукового матеріалу, що зберігався в Архіві і його важливість для історії України, з другої, – все це не дозволяло повністю розірвати стосунки з Академією наук, а навпаки, вимагало тісного співробітництва з останньою.

Постановою Раднаркому від 3 січня 1923 р. про “Центральне Архівне Управління” завідування всією архівною справою було передано з відома Головного Архівного Управління при Народному Комісаріаті Освіти до Центрального Архівного Управління (далі ЦАУ або Укрцентрархів) при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (ВУЦВК), а з 1 жовтня 1924 р. рішенням ВУЦВК’у в систему центральних архівних установ УСРР було включено і КЦАДА². ВУАН, маючи науковий інтерес до архівних фондів, негативно відреагувала на таку зміну. Забігаючи наперед, зазначимо, що проблема Київського архіву давніх актів як закладу, який перш за все є науково-дослідною установою, а не лише місцем зберігання важливих

¹ ІР НБУВ, ф. І, спр. 46187, арк. 1.

² Митюков О. Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973). – К.: Наукова думка, 1975. – С. 50.

документів з історії України XVI – XVIII ст., його підпорядкування, остаточно вирішилося лише у 1928 р. Тож від свого призначення В.О. Романовському прийшлося чимало часу, сил та енергії віддати на доведення і обґрунтування необхідності збереження архіву взагалі, потім на “вибивання” коштів на його утримання, а згодом боротися за виконання прямих обов’язків архіву.

Одним з каменів спотикання між Академією наук і ЦАУ було питання про право на видання архівних документів, яке після підпорядкування КЦАДА ЦАУ надавалося тепер і останньому. ВУАН продовжувала відстоювати свої інтереси відносно КЦАДА і наполягала на поверненні архіву до відома Наркомосу. В березні 1924 р. В.О. Романовський в листі до Д. Багалія писав так: “...Зараз Архів передано до повного розпорядження Археографічної Комісії, яка здається, буде претендувати не тільки на наукове керування нами (проти цього ми не висловлювалися ніколи), але і на адміністративно-господарчий контроль. Це мені здається вже порушує той статус, на який згодився Центральний архів, бо загрожує небезпека, що архівні службовці будуть перевернуті в підручних Археографічної Комісії, будуть з вимог Комісії вибирати акти до видання, а свою чисто архівну роботу – розбирання, опис, систематизацію архівного матеріалу – занехають...”¹. Д. Багалій підтримав В.О. Романовського. Як член президії Укрголовнауки і як архівіст з 45-ти літнім стажем, він висловився, по-перше, проти підпорядкування архіву ВУАН, оскільки це, на його думку, порушувало основний принцип централізації усіх архівних фондів та управління архівною справою. По-друге, він вважав, що претензія АК ВУАН на чолі з М. Грушевським на управління КЦАДА є недоцільною, оскільки обидві установи мають різні завдання (архівні установи – скупчують, розбирають, описують архівний матеріал, а археографічні комісії їх видають), а право на видання не повинне бути предметом конфлікту, бо “актів вистачить на ціле покоління”². Не вдаючись у

¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 162, арк 17–17зв; 18.

² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 162, арк. 17–17зв.; 18.

детальні подробиці особистісних непорозумінь між М. Грушевським і О. Грушевським, з одного боку, та Д. Багалієм й В.О. Романовським, з іншого, об'єктивні відмінності позицій між ВУАН та Укрцентрархівом щодо принципу централізації в архівній галузі та відповідного підпорядкування КЦАДА, слід звернути увагу на суто прагматичні причини переходу архіву до ЦАУ. Таке перепідпорядкування обіцяло покращення матеріального забезпечення архіву, що в свою чергу мало не останнє, якщо не головне, значення для нормального функціонування КЦАДА. Тому В.О. Романовському довелося вкотре зайняти посередницьку позицію між ВУАН та Укрцентрархівом. Зрозуміло, що науково-дослідна робота КЦАДА без зв'язків з ВУАН не була б повноцінною.

Авторитетне місце фахівця у колі провідних архівістів України дозволило В.О. Романовському, як фахівця, взяти безпосередню участь у розробці проекту положення про Київський центральний архів давніх актів як такий, що має на меті зберігати та опрацьовувати архівні матеріали для їх подальшого наукового використання¹. У пояснювальній записці до цього проекту вчений зазначав: "...історична межа, яка відокремлює архів давніх актів від Центрального історичного архіву в Києві – кінець XVIII ст., другий момент, який вимагає самостійного існування архіву, полягає в характері матеріалів, що знаходяться на його збереженні"². Важливо відзначити, що окремим пунктом у положенні зазначалося: "... для праці в архіві вчені-архівісти та архівні регістратори повинні знати археографію, архівознавство та інші спеціальні історичні дисципліни, володіти староукраїнською, латинською та польською мовами, а також знати слов'яно-руську та латино-польську палеографію"³.

У 1925 р. ВУЦВК прийняв постанову "Про Центральне архівне управління УСРР (Укрцентрархів) та його місцеві органи", яким встановлювалось безпосереднє підпорядкування Архіву давніх актів ЦАУ як

¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 162, арк. 20–20зв.; спр. 261, арк. 4–4зв.

² Там само. – Спр. 162, арк. 21; спр. 261, арк. 5–5зв.

³ Там само. – Спр. 162, арк. 20зв.

підвідділ Центрального історичного архіву в м. Києві¹. А у 1928 р. постановою ВУЦВК'у було остаточно закріплено підпорядкування Архіву давніх актів Укрцентрархіву із зміною назви архіву на “Центральний архів стародавніх актів в м. Києві”².

Отже, В.О. Романовському вдалося зберегти архів, як цілісну установу не тільки в якості сховища, а переш за все як науковий осередок. Високі вимоги ставились як до вчених-архівістів, так і до архівних регістраторів. Про фаховий потенціал архіву свідчать прізвища таких знаних архівістів та істориків, що працювали пліч-о-пліч та під керівництвом В.О. Романовського. Зокрема, це Н. Полонська-Василенко (працювала в архіві протягом 1925 р.), О. Андріяшев (працював в архіві з вересня 1924 р.), В. Новицький (в архіві з лютого 1920 р.), М. Тищенко (з серпня 1923 р.)³.

Як вже зазначалося, з моменту свого призначення на посаду завідувача, В.О. Романовський сконцентрував роботу архіву на двох головних напрямках: охорона та перевірка архівного майна (тобто проведення архівно-технічних робіт) та його підготовка до подальшого наукового студіювання (наукове описування, складання покажчиків). На момент переходу КЦАДА до Укрцентрархіву (1924 р.) було складено інвентар нових надбань архіву за 1922 – 1923 рр., топографічний покажчик розміщення архівних справ, алфавітний каталог для бібліотеки архіву. Окрім цього, під його керівництвом велася активна наукова робота у трьох відділах архіву (актових книг, колекцій, старих установ Київщини). У відділі актових книг праця зосереджувалася у двох напрямках: перший – опис актових книг та другий – складання географічних та іменних покажчиків до вже описаних. З 1924 р. почалося планове описування справ у третьому відділі архіву. На 1 січня 1925 р. було складено приблизно 12 000 карток географічного та іменного

¹ Митюков О. Радянське архівне будівництво на Україні (1917 – 1973). – К.: Наукова думка, 1975. – С. 65.

² ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр. 638, арк. 19зв., 20зв.

³ Там само. – Оп. 1–л, спр. 19, арк. 39, 40, 42, 46.

покажчика до описаних актових книг та описано біля 3600 справ з фонду старих установ Київщини XVIII ст.¹

Незважаючи на велике завантаження архівно-технічними та організаційно-адміністративними справами в КЦАДА, В.О. Романовський узяв участь в роботі Першої Всеукраїнської наради архівних робітників, яка проходила в Харкові з 6 по 9 грудня 1924 р.² Зокрема, вчений долучився до обговорення таких проблемних питань як “Концентрація архівних матеріалів” (доповідач В. Барвінський), “Науково-видавнича діяльність архівів” (доповідач Д. Багалій), “Підготовка архівних працівників” (доповідач О. Водолажченко). При обговоренні першого питання В.О. Романовський висловився за те, щоб концентрацію архівних матеріалів проводити з позиції доцільності. На його думку, якщо матеріали Київського архіву давніх актів, що стосуються Правобережної України, перевести до Харкова (тогочасної столиці), то вони там, за його словами, “будут не на месте”³. В дискусії, що виникла після доповіді Д. Багалія, В.О. Романовський фактично почав свій виступ зі слів про важливість роботи архівістів та значимість архівної справи. Зауваживши, що “непростительным заблуждением” є думка про те, що КЦАДА тепер є місцем зберігання непотрібних матеріалів⁴. Він наголосив на надзвичайній складності видання архівних матеріалів, а також підкреслив, що навчати архівних працівників треба так, щоб вони могли виконувати прямі свої обов’язки, тобто описувати архівні документи. Промова закінчувалась пропозицією про заснування при Архіві Школи архівістів, після закінчення якої випускники могли б вільно орієнтуватися не тільки в загальних питаннях з історії України, а ще й

¹ ЦДАВО України, ф.14, оп. 1, спр. 177, арк. 2–4, 7.

² Там само. – Спр. 162, арк. 21; спр. 261, арк. 5–5зв.

³ Там само. – Спр. 117, арк. 33.

⁴ Там само. – Спр. 117, арк. 42.

розбиралися у питаннях палеографії, вміли читати документи староросійською, староукраїнською та польською мовами тощо¹.

У травні 1926 р. В.О. Романовський став делегатом І-го Всеукраїнського з'їзду співробітників архівних установ з правом вирішального голосу². На другий день роботи з'їзду він виступив з доповіддю про “Принципи архівного опису”. В цілому вона ґрунтувалася на узагальненні практичного досвіду роботи вченого в КЦАДА стосовно опису архівних матеріалів. У ній давалось визначення основних завдань опису: збереження, можливість виявлення справи для його подальшого наукового використання та виділення основних типів архівного опису³.

З 1925 по 1931 рр. в КЦАДА під керівництвом В.Романовського робота архіву проводилася за напрямками, що відповідали профілю його відділів. Перший – відділ актових книг, грамот й інших документів литовсько-польської доби, налічував 5998 книг⁴ XVI – XVIII ст., написаних староукраїнською, польською та латинською мовами. Тут робота зосереджувалася у двох основних напрямках: організація фізичного збереження архівних матеріалів та підготовка актових книг для їх описування за новою системою. Проблема опису архівного матеріалу стояла дуже гостро, спроби її вирішити неодноразово робилися і попередниками В.О. Романовського. Значних зусиль до наукового описування архівних документів доклав М. Владимирський-Буданов. Він вважав, що переказ змісту актової книги не давав її повної характеристики, окрім того це не відповідало і науковим вимогам¹ М. Владимирський-Буданов висловився за створення інвентарних описів з загальною характеристикою актової книги та оглядом її змісту за відповідними рубриками. Інвентарні описи або каталоги повинні були доповнюватися особовими та географічними показниками. І

¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 117, арк. 42зв.

² Там само. – Спр. 254, арк. 190.

³ Там само. – Спр. 254, арк. 100–102.

⁴ Там само. – Спр. 177, арк. 2.

хоча В.О. Романовський вважав інвентарний опис М. Владимирського-Буданова “суб’єктивним оглядом книги”², проте, на нашу думку, саме у нього він запозичив більшість ідей для створення нових правил, у розробці яких брав безпосередню участь.

Опис актів за новими правилами було впроваджено в кінці 1925 р. За ним описувалися акти до середини 1930-х років. Відповідно до інструкції опис кожної актової книги мав: номер книги за каталогом архіву 1862 – 1864 рр., її заголовок, дату, відомості про мову, якою було написано акт, кількість аркушів, та складався з опису кожного акту, записаного в книгу, систематичного огляду актів за рубриками з урахуваннями форми, змісту і зовнішньої характеристики всієї книги. Опис окремого акта мав таку структуру: 1. Назва чи заголовок акта, при його відсутності складається словами акта без перекладу на сучасну мову; 2. Формування змісту акта: зазначається коротко й чітко – хто зробив, кому і що, та подається точний перелік географічних назв. Коли останніх в акті надто багато і вони становлять істотну рису акта, то це позначається в описі. Перед назвою акта і формуванням змісту ставиться чергове число акта й дата або дати. З такого короткого опису виключалися: акти верховної влади та акти державного й громадського значення (грамоти, універсали, Акти, що стосуються історично відомих осіб, міжнародні акти та інші, затверджені інструкцією).

В.О. Романовський тримав під контролем роботу щодо складання покажчиків до описів актових книг, що вийшли друком. Загальна кількість карток (близько 120 тисяч) була остаточно систематизована за алфавітом у 1930 р.³

¹ ІР НБУВ, ф.60, спр.273, арк. 9, 11–15 зв.; спр. 274, арк. 1 – 7зв.

² Центральний архів стародавніх актів у Києві. 3б. статей за ред. В.О.Романовського. – К.: Видавництво ЦАУ. – 1929. – С. 22.

³ Там само. – С. 22.

З 1924 р. по 1928 р. було описано близько 40000 актів, пересічно на рік описувалось 13350 актів¹. У відділі знаходилося багато документів, які вимагали негайної консервації (Кремінецькі акти та ін.). Через їх перетлілість та пошкодження працювати з ними було дуже важко. Проблему збереження актових книг архів не міг вирішити самотужки. До співпраці з КЦАДА залучалися фахівці з хімії. На прохання В.О. Романовського професор ВІНО А. Семенцов робив спроби поновити злинялі чорнила, давав консультації щодо використання цапон-лаку². Для описування архівних матеріалів до праці в архіві залучалися всі його члени, а також сторонні особи³. До початку 1931 р. співробітники архіву під керівництвом В.О. Романовського продовжували працювати над описом актових книг XVI ст., писаних “руською” мовою, у тому числі з 1928 р. над Кременецькими та книгами з Камінця-Подільського, писаних латиною.

Діяльність другого відділу – відділу колекцій і приватних архівів, В.О. Романовський спрямовував на опрацювання методів фізичного збереження пошкоджених грамот та опис архівних колекцій. Над описом колекцій у цьому відділі крім його завідуючого В. І.Новицького безпосередньо працював і В.О. Романовський, описуючи колекцію окремих грамот та автографів. В 1926 р., з огляду на наукову цінність, вчений здійснив детальний опис більше як 300 грамот XVI – XVIII ст. – польською, латинською та староукраїнською мовами, які до того часу не були внесені навіть до інвентарного опису (або за інвентаризовані)⁴. Підраховано, що запершу половину 1927 р. ним було описано ще 107 грамот⁵.

¹ Центральний архів стародавніх актів у Києві. Зб. статей за ред В.О. Романовського. – К.: Вид-во ЦАУ. – 1929. – С. 22.

² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 663, арк. 3; спр. 867, арк. 174.

³ Там само – Спр. 663, арк. 21.

⁴ Там само. – Спр. 261, арк. 51зв.

⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 465, арк. 7.

Всього за період з 1924 по 1930 рр. було описано і впорядковано близько 90 тисяч актів Летичівських фасцикул, які теж зберігалися у другому структурному підрозділі Архіву. В 1926 р. до цього відділу було прийнято колекцію архівних документів від академіка М. Василенка¹. Над її описом працювала Н. Полонська-Василенко. Консультуючись з В.О. Романовським, вона також підготувала до друку описи збірок, переданих від АК ВУАН та описи грамот, що переховувалися в вітринах архіву.

Третій відділ – відділ архівних установ Київщини XVII – XVIII ст. Він сформувався з 80-х років XIX ст., і творив певний час, за словами В.О. Романовського “жалюгідний апендикс”² до основного актового матеріалу. Тут проводився розбір справ фонду та їх опису. Інколи через переплутаність справ та відсутність інвентарного опису архівні документи описувалися відразу, без їх попереднього розбору (за формою № 2). Описи склалися на кожний діловодний фонд на картках, які пізніше систематизувалися по фондах³. В результаті було виявлено близько 25 діловодних фондів з старих установ Гетьманщини та Київщини XVIII ст. та близько 10000 справ XIX ст., що підлягали передачі Центральному історичному архіву⁴. Слід зауважити, що такий активний опис справ III-го відділу архіву зумовлювався пошуком справ про декабристів Південного товариства, оскільки до 100-річчя повстання Укрцентрархів планував видати збірку документів. Цей проект було реалізовано в наступному, 1926 р.⁵, проте інформації щодо наявності матеріалів про декабристів в КЦАДА нами не виявлено. За обліковими даними встановлено, що з осені 1924 р. до осені 1928 р. було описано близько 20 000 справ цього відділу⁶.

¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 261, арк. 55.

² Центральний архів стародавніх актів у Києві. 36. статей за ред. В.О. Романовського. – К.: видавництво ЦАУ. – 1929. – С. 27.

³ Там само.

⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 261, арк. 7–7 зв.

⁵ Рух декабристів на Україні. Ювілей. видання Укрцентрархіву. – Х., 1926. – 184 с.+104 с.

⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 663, арк. 30.

За новими правилами опису архівних матеріалів в КЦАДА до осені 1930 р. було описано близько 60 тисяч актів. Швидкі темпи опису стали можливими, як неодноразово зазначав В.О. Романовський, завдяки високій фаховій підготовці і кваліфікації його працівників. Ще в 1924 р. завідувач висловлювався за те, щоб при КЦАДА відкрити школу для підготовки архівістів¹. На думку вченого, ніякі словники старої латини не дають повного розуміння “кухонної” латини стародавніх актів, що зберігаються в КЦАДА². В 1928 р. на нараді працівників за участю завідувача архіву В.О. Романовського, учених-архівістів О. Андріяшева, В. Новицького, М. Тищенка та працівників від наукових установ м.Києва – В. Щербини, О. Гермайзе, Д. Бродського, С. Борисенюка та О. Юрченка було прийнято рішення про організацію при КЦАДА семінару з палеографії та архівознавства³. На жаль, цим проектам в силу відомих причин, не судилося здійснитися.

За період з 1921 по 1931 рр. В.О. Романовський оприлюднив ряд наукових розвідок, що прямо чи опосередковано пов’язані з працею в КЦАДА, або документами, що в ньому зберігалися. У 1925 р. на шпальтах фахового часопису “Архівна справа”, до 75-річчя архіву, з метою висвітлення специфіки та популяризації його діяльності, була опублікована ґрунтовна стаття вченого “Київський центральний архів давніх актів”⁴. Того ж року, на сторінках наукових періодичних видань “Україна” та “Бібліографічні вісті” побачили світ інформаційні повідомлення В.О. Романовського про Архів давніх актів, підписані криптонімом “В.Р.”⁵

На основі документів, виявлених вченим в КЦАДА, було написано кілька розвідок до історії архівних установ України⁶,

¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 117, арк. 42.

² Там само. – Спр. 663, арк. 7.

³ Там само. – Арк. 9.

⁴ Романовський В. Київський центральний архів давніх актів // АС. – 1925. – Кн. 1. – С. 86 – 100.

⁵ В.Р. Київський Центральний Архів давніх актів // Україна. – К., 1925. – Кн. 6 (15). – С. 168–169; В.Р. Архів Давніх Актів у Києві // БВ. – К., 1925. – № 1–2 (8–9). – С. 141.

⁶ Романовський В. До історії архіву Малоросійської колегії // Україна. – 1926. – Кн. 5 (19). – С. 3–6; Його ж. До історії архівних фондів старої Гетьманщини // АС. – 1927. – Кн. 2–3. – С. 55–65.

історії книгодрукування та видавця українських стародруків І. Федорова (Федоровича)¹. Практичний досвід з архівно-технічної роботи В.О. Романовський виклав у статтях опублікованих часописом “Архівна справа”². Актуальність проблеми та завдання архівістів у ділянці наукової праці, вчений висвітлював у часописі “Червоний архівіст”³.

Підсумком довголітньої наукової, практичної та організаційної праці В.О. Романовського в КЦАДА стала збірка наукових праць “Центральний архів стародавніх актів в Києві”. Йому належить більшість статей цієї збірки, зокрема: “Архів стародавніх актів та його фонди”⁴, “Колекція, що належала Археографічній Комісії”⁵, “Збірка монастирських документів”⁶, “Збірка автографів та палеографічних зразків”⁷, “Нова серія”⁸. Інші розвідки належать О. Андріяшеву, В. Новицькому та М. Тищенку – завідувачам відділів архіву. За власним переконанням авторів книги, збірка мала стати своєрідним путівником по архіву, оскільки попередній каталог давно став раритетом, а фонди архіву збагатилися новими надходженнями. В цілому, вона містить початкову інформацію про архівні фонди та колекції, що зберігалися в КЦАДА, та відповідає науковим вимогам путівника архіву. Високу оцінку праці дав І. Голубцов, підкресливши, що він писав: “...авторами проделана очень большая и полезная не только научно-архивная, но и историко-исследовательская работа по изучению истории

¹ Романовський В. Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст. // БВ. – К., 1924. – Ч.1–3. – С.68–74; Його ж. Іван Федоров: життя його та діяльність // Труды Українського наукового інституту книгознавства. – Т.1. – Українська книга XVI – XVII – XVIII ст. – К.: ДВУ, 1926. – С.1–55.; Його ж, До історії папірництва на Україні // БВ. – К., 1926. – Кн.2. – С.68–74.

² Романовський В. Боротьба з архівними шкідниками // Архівна справа. – 1927. – 6 С. ?–?; Його ж, Консервація пошкоджених грамот // АС. – 1930. – Кн.2 (13). – С.65–71; Його ж. Про переховування Московських приказних стовпців // АС. – 1931. – Кн.4(15). – С.76–78.

³ Романовський В. Наукова праця архівіста // Червоний архівіст. – 1925. – Ч.1(2) – С.10–15

⁴ Центральний архів стародавніх актів у Києві. Зб. статей за ред. В.О. Романовського. – К.: видавництво ЦАУ. – 1929. – С. 1–32.

⁵ Там само. – С. 146–151.

⁶ Там само. – С. 151–152.

⁷ Там само. – С. 151–152.

⁸ Там само. – С. 156–161.

украинских учреждений, по археографии и дипломатике источников украинской истории”¹.

На арешт вченого на початку 1931 р. відповідно прореагувало керівництво ЦАУ, звільнивши В.О. Романовського з посади завідувача архіву².

В роки Другої світової війни було втрачено дві третіх колекції актових книг та всі картки іменного та географічного покажчиків до опублікованих описів. В 1944 р. у Києві було організовано Центральний державний історичний архів УРСР (нині ЦДІАК України), в який увійшли фонди колишнього КЦАДА. Традиція описування актових книг та створення до них покажчиків, розроблена в 1920-х роках була частково відновлена в історичному архіві в 1950-х роках, а наприкінці 1980-х відновилася знову й продовжується з певними змінами й понині³.

Отже, за час роботи В.О. Романовського у Київському центральному архіві давніх актів він, по-перше, як організатор та керівник доклав чимало зусиль для збереження архіву як цілісної наукової установи, спромігся уникнути недоречних реорганізацій, по-друге, як науковець, визначав науковий та практичний напрямки роботи в архіві, основними з яких були концентрація та організація фізичного збереження архівних матеріалів; науково-технічне упорядкування архіву (визначення фондової приналежності архівних матеріалів та взяття їх на облік, складання описів, вивчення історії фондоутворювачів); створення та удосконалення науково-довідкового апарату архіву; підготовка документів до їх наукового використання. Поряд з

¹ Голубцов І. Відгук: Центральний Архів Стародавніх Актів у Києві 3б. статей за ред. О.В. Романовського. Центральне Архівне Управління УССР. Археографічна Комісія. Архівознавча секція. Серія III. Вип. 1. – К., 1929. Стор. VIII+223 // АД. – М., 1929. – Вып. II (19). – С. 123–129.

² ІР НБУВ, ф. І, спр. 26651, арк. 1; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1289, арк. 13, 14.

³ Страшко В. Описання актових книг у ЦДІА України // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19 – 20 листопада 1996 р.): у 2-ч. / Упорядники В.П. Ляхоцький, І.Б. Матяш. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 16.

організаційною та технічною роботою в архіві, В.О. Романовський займався педагогічною й науковою діяльністю, співпрацював з багатьма науковими інституціями.

3.2 Наукові дослідження В.О. Романовського з архівістики.

У науковому доробку вченого налічується 22 опубліковані студії з архівознавства (історії, теорії, архівної практики) та археографії. За видовою ознакою дослідження з архівістики представлені у вигляді: підручника – знаного як “Нариси з архівознавства. Історія та практика архівної справи на Україні”, розробок правил публікації історичних пам’яток, архівознавчих статей та інформативних повідомлень, опублікованих на шпальтах часописів і в збірках наукових праць. Роботи з достовірно відомою датою написання та ті, датування яких вдалося встановити, у своїй більшості хронологічно відповідають “київському” періоду творчості чим і пояснюється їх відносна незначна кількість від загального числа праць науковця трохи більше 20 відсотків.

Наукова творчість В.О. Романовського охоплює найрізноманітніші проблеми архівістики. Насамперед, це дослідження історії архівних установ, джерелознавчих питань з історії формування фондів, їх упорядкування, збереження, класифікації, комплектування та описування (архівних фондів та колекцій); організація роботи з джерелами (від камерального описування до актуалізації документа); архівної техніки, організації праці архівної установи.

В.О. Романовському належить ряд праць, присвячених безпосередньо питанням архівістики. Зокрема, п’ять статей у збірці “Центральний архів стародавніх актів в м.Київі”¹, яку вчений готував до видання під власною

¹ Романовський В. Архів стародавніх актів та його фонди; *Його ж.* Колекція, що належала Археографічній Комісії; *Його ж.* Збірка монастирських документів; *Його ж.* Збірка автографів та палеографічних зразків; *Його ж.* “Нова серія” // Центральний архів стародавніх актів у Києві. 36 статтів за ред. В.О. Романовського. – К., 1929. – С. 1–32; 146–151; 151–152; 152–154; 156–160.

редакцією. Статті про історію КЦАДА¹, огляд окремих фондів та історію їх створення, ряд розробок, що безпосередньо торкаються практичної роботи з документами (методи опрацювання документів, їх збереження та підготовка до видання).

Серед статей наукового та науково-прикладного характеру В.О. Романовського важливе місце займають рецензії та огляди. Добре знання польської мови дозволило вченому-архівісту написати кілька статей-рецензій археографічного спрямування на польський фаховий часопис “Archejon”² та розвідку одного з його дописувачів Ю. Семенського³. Не залишилися осторонь уваги вченого і видання АК УАН “Український археографічний збірник”⁴ та відома праця М. Бельчикова “Теория археографии”⁵.

За проблемним спрямуванням, праці В.О. Романовського можна згрупувати за трьома напрямками: а) історія архівної справи та архівних установ, б) практична робота з документами (описування, систематизація, консервація тощо), в) опрацювання документів з метою підготовки їх до друку.

До першої групи видань відносяться дві статті вченого, присвячені історії КЦАДА, де В.О. Романовський висвітлив 75-річну історію архіву від моменту його заснування. Він торкувся діяльності в період визвольних змагань в Україні, в радянські часи, висвітлив перепідпорядкування архіву

¹ Романовський В. Киевский архив древних актов // Исторический журнал. – 1944. – № 5 – 6. – С. 92–93

² Романовський В. Рец. На “Archejon” – науковий журнал присвячений архівним справам. Томи I та II. Варшава, 1927 // АС. – Х., 1928. – Кн.7. – С. 84–86; Його ж. Рец.: “Archejon” – науковий журнал присвячений архівним справам. Т.III. Варшава, 1928 // АС. – Х., 1928. – Кн.8. – С. 80–82; Його ж. Рец.: “Archejon” – науковий журнал присвячений архівним справам. Т.IV. Варшава, 1928 // АС. – Х., 1931. – Кн. 4 (15). – С.94–95.

³ Романовський В. Рец: Семенський Ю. Видавнича символіка. Проект встановити єдність. Варшава, 1928. // АС. – Х. – 1928. – Кн.7. – С. 86–87.

⁴ Романовський В. Рец.: Український археографічний збірник. Видала АК УАН // АС. – 1928. – кн.5–6. – С.106–114

⁵ Романовський В. Рец.: Бельчиков Н. Теория археографии // АС. – 1930. – Кн.3(14). – С. 134 – 138.

з–під відомства Університету Св. Володимира і ВУАН до новоствореної системи центральних установ Укрцентрархіву при ВУЦВК. Склад фондів його трьох основних структурних одиниць – відділів (стародавніх актових книг, різнорідних грамот і колекцій, архівних матеріалів старих установ Київщини XVIII ст.), упорядкування колекцій документів, історію описування актових книг. Не залишилися поза увагою автора і всі ті, віддані справі збереження архівалій працівники архіву, що докладали чимало зусиль справі його заснування та подальшої діяльності, науковій та практичній роботі.

Вчений досить ґрунтовно дослідив обставини, що передували створенню Архіву, назвав ентузіастів розшуків старожитностей, серед яких М. Максимовича, М. Іванишева та багато інших відомих діячів “Тимчасової Комісії для розгляду давніх актів при Київському, Подільському, Волинському генерал–губернаторові”, відомої в науковій літературі як Київська Археографічна Комісія (1843 – 1921 р.). Він підкреслив, що зібрані членами Комісії численні колекції документів, актових книг, жалувальних грамот, універсалів тощо заклали основу для створення Архіву давніх актів.

На думку В.О. Романовського, актовий матеріал, який був зібраний в архіві переважно з Київського, Подільського, Волинського та Брацлавського воєводств і хронологічно охоплював період з XIV до кінця XVIII ст., з огляду на наявну в ньому інформацію, вважався найбільш цінним для української історії. Саме в актових книгах, зазначав науковець, записувалося все, що мало юридичну силу: “...в книги вносилися – жалувальні королівські й князівські грамоти, гетьманські універсали, постанови сеймів та повітових соймиків, духовні тестаменти, різні контракти, зобов’язання, квити, судові рішення, повістки(позви), заяви, подорожні записи й т.д.”¹ Визначення актового матеріалу як особливих і надзвичайно важливих пам’яток української старовини базувалося не тільки на підставі давності їх

походження (адже часто книги з актами датувалися XV – XVI ст.) та різнобарвності мов (староукраїнська, польська, латинська, вірменська). Актові книги представляли собою невичерпну базу вивчення соціально-економічної історії України. В.О. Романовський, навчаючись в університеті під керівництвом М. Довнар-Запольського, на найкращих традиціях київської школи документалістів та віддаючи зі студентських років перевагу фінансово-економічним і соціально-статистичним проблемам дослідження в історичній науці, переконливо та об’єктивно засвідчував значення актових джерел, адже в них: “соціальні відносини, так маєткові справи окремих осіб та цілих верств людності, їх правні стосунки, ставлення найвищої влади до окремих провінцій та станів, – все відбилося в актових книгах”².

Від заснування Архіву в 1852 р. вчений висвітлює діяльність цієї установи протягом 75-ти років існування не тільки як центру зберігання документів, а перш за все як провідного осередку вивчення, архівного описування та видання важливих писемних пам’яток української історії. Чільне місце у повсякденній діяльності Архіву належало роботі по складанню описів до актів, видачі довідок з актових книг. В.О. Романовський пише, що у XVIII ст. існувало немало прикладів підробок в актових книгах з метою підтвердження прав на володіння маєтками, отримання привілеїв, дворянства тощо. Існували цілі фабрики, які займались фальсифікацією актових книг: вписували на порожньому місці потрібний документ, або вставляли цілий зшиток підробленого тексту в книгу. Суд часто не розбирався у деталях і не вимагав підтвердження цих записів іншими документами. Таким чином, кількість дворян на правобережжі, як зазначає В.О. Романовський, “...дуже побільшилося: по одній Київщині в 1812 р. дворян лічилися 43 000 душ, з них справжніх поміщиків було лише щось із

¹ Романовський В.О. Київський центральний архів давніх актів /АС. – Х., 1925. – Кн. перша. – С. 88.

² Романовський В. Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С.8.

3000 душ – решта безземельні шляхтичі з дворянськими правами”¹. У зв’язку з цим була утворена перевірка актових книг, укладання реєстрів, нумерація аркушів, брошурування з кінцевим опечатуванням і зазначенням кількості сторінок. Це була важка і копітка праця, дехто з чиновників виконував їх недбало, чисто формально, що призвело до того, що через десяток років в актових книгах знову були виявлені підробки. Тому в 1842 р. були утворені нові комісії, які мали ще раз перевірити всі актові книги, вилучити звідти підробки або фальсифіковані матеріали, по-новому укласти описи кожної книжки з висновками, наскільки, можна даний документ вважати справжнім, або він сумнівний і чому. Ця робота виявилася ще важчою, оскільки чимало чиновників, яким було доручена ця праця, були навіть не в змозі прочитати ці документи, адже актові книги писалися староукраїнською, латиною та польською мовами. Так, В.О. Романовський підрахував, що україно-білоруською мовами було написано 496 книг, україно-білоруською та польською разом – 543, польською – 3169, латиною – 868, польською та латиною – 763, вірменською – 26².

Торкаючись дослідження актових книг вчений зазначав, що для встановлення справжності і правдивості записів в актових книгах необхідно володіти неабиякими знаннями, а саме: знати історію та право Литовсько-Польської доби, дипломатику, палеографію, діловодство тощо³. Мляву роботу Архіву у цьому напрямі В.О. Романовський пояснював саме непрофесіоналізмом його працівників.

Укласти перший реєстр актових книг, хоч і з багатьма порушеннями, помилками і пропусками все ж таки вдалося. Каталог друкувався протягом 1862 – 1864 рр. і згодом став бібліографічним раритетом.

¹ Романовський В. Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С.12

² Там само. – С.17.

³ Там само. – С.13

Добре розуміючись на техніці архівної справи, специфіці змісту актових книг, їх унікальності та складності щодо різноманітності матеріалу, В.О. Романовський писав, що для того, щоб опис актових книг дійсно відповідав загально історичним науковим вимогам необхідно було розв'язати дві основні проблеми: провести реорганізацію описувальної системи і реформу архівної служби”¹. Але головне, на думку вченого, необхідно підготувати професіональних архівістів, кваліфікованих фахівців, які б могли гарантувати відповідний рівень проведеної праці².

Таким чином, до 1890-х рр. суто архівна справа не задовольняла потреби тогочасного суспільства. Не завжди на належному рівні виконувалося і головне завдання – збереження архівного матеріалу. Непоодинокими були випадки руйнації актових книг, їх випадкового, а іноді й навмисного знищення, відсутності десятків аркушів, наявність фальсифікатів тощо.

Значно прислужився у покращенні цієї справи В. Антонович, який на думку В.О. Романовського, виявився єдиним експертом старовинних текстів. Саме він і розробив перші основоположні принципи експертизи актів на справжність, які зводились до сфрагістичного аналізу документа (визначення цілісності печатки, шнурів), палеографічного (якість чорнил, паперу, визначення правопису, філіграней і, особливо, почерку) тощо. В.О. Романовський вважав, що найважче підробити саме почерк і колір чорнила. Це стосується і паперу, особливо, коли наявні філіграні.

На думку вченого, ситуація в Архіві дещо змінилася на краще у 1892 р., коли був затверджений новий штатний розклад, згідно якого установа відокремлювалася від бібліотеки, затверджувався завідувач архіву, його заступники, копіїсти, всього – вісім чоловік без технічного персоналу.

¹ Романовський В. Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С.19.

² Романовський В. Київський центральний Архів Давніх Актів // АС. – Х., 1925. – Кн. перша. – С.97.

Підвищилась і заробітна плата співробітникам Архіву. В.О. Романовський ці заходи оцінював як такі, що не були кардинальними для поліпшення архівної справи, але вони дали змогу Архіву давніх актів стати самостійною інституцією у складі Університету Св. Володимира, звернути на себе увагу наукової громадськості, особливо діячів губернських архівних комісій. Питання архівознавства стали на порядок денний археологічних з'їздів у Росії та в Україні.

Про діяльність Архіву в роки Першої світової війни, коли він перебував в евакуації у Саратові В.О. Романовський писав уже як його безпосередній творець. Працюючи протягом 1914 – 1918 рр. в Архіві давніх актів на посаді помічника завідуючого-архівіста він і сам перебував разом з іншими співробітниками архіву та викладачами університету в Саратові, а тому з впевненістю запевняв, що описова робота та видача довідок не припинялася і там. Завдяки підготовленим описам кожного з 317 ящиків, де знаходилися по 20 актових книг, можна було віднайти необхідну книгу для видачі довідок тощо.

У добу національно-визвольних змагань в Україні нелегка доля спіткала Архів. В.О. Романовський лише пунктирно висвітлює діяльність установи в ці роки акцентуючи увагу на перевагах (здебільшого фінансових) переходу в 1924 р. КЦАДА до відома Укрцентрархіву. Тут варто ще раз нагадати, що після смерті в 1921 р. І. Каманіна , посаду завідувача Архіву давніх актів зайняв В.О. Романовський, яку він обіймав протягом наступного десятиліття. Майже всі свої архівознавчі та археографічні розвідки він написав саме в цей період наукової та організаційної діяльності в Архіві.

До історії Київського центрального архіву давніх актів В.О. Романовський звернувся ще раз уже в роки Другої світової війни, перебуваючи далеко за межами України, у Караганді. В 1944 р. у московському часописі “Исторический журнал” вчений висвітлив долю багатющих колекцій та актових книг Архіву давніх актів за роки німецької

окупації м. Києва¹. Він з боєм писав про знищення фашистами скарбів писемних пам'яток Архіву. На превеликий жаль, ця стаття вийшла зі значними скороченнями. В особовому фонді вченого зберігається рукописний варіант розвідки², який і дозволив нам зробити такі висновки.

Низка розвідок В.О. Романовського присвячена огляду та аналізу окремих архівних фондів або колекцій Архіву. Так, працюючи з матеріалами фондів періоду Гетьманщини, вчений дійшов висновку, що в історії розвитку історичної науки в Україні, міцно закріпилася хибна думка про те, що Глухівські пожежі 1748 та 1784 рр. спричинили майже цілковите знищення цих фондів. На підставі аналізу вивчених ним документів було відкинута усталена твердження. Зокрема, він наводить донесення “архіваря”³ архіву Генеральної військової канцелярії Кондзьоровського про стан архівних документів після пожежі 1748 р. З цього рапорту видно, що більшу частку архівних документів вдалося зберегти, а всі втрачені були докладно зафіксовані⁴.

В.О. Романовський, завдячуючи знайденому рапорту Кондзьоровського, доводить до спеціалістів інформацію про те, що саме в той час архів генеральної канцелярії перевірявся і упорядковувався. Всі справи систематизувались і описувалися. Надзвичайно пильна увага приділялася царським грамотам, які знаходилися під особливою охороною жолдаків. Вчений навів цінні відомості про збереження матеріалів цього архіву за департаментами: Ніжинським, Стародубським, Лубенським, Полтавським, Київським, Миргородським, Прилуцьким, Переяславським, Гадяцьким, Чернігівським. За нашими підрахунками, в 11 департаментах разом згоріла 891 справа. Найцінніші з них В.О. Романовський наводить у

¹ Романовський В. Киевский архив древних актов // Исторический журнал. – 1944. – № 5 –6. – С. 92–93.

² ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 120–121.

³ Романовський В. До історії архівних фондів старої Гетьманщини // АС. – 1927 – Кн. 2 –3. – С. 56.

⁴ Там само. – С. 58.

своїй розвідці. До їх числа він відносить: “Про Кролевецький ярмарок”, “Про продаж тютюну”, “Збори податків на границі з Великоросією”, “Кошторисні відомості з 1742 по 1747 гг.”, “Справи про поставки селітри в Москву”, “Справи про розведення овець”, “Скарга і слідство про “народні обіди” миргородського полковника Капніста”¹ та ін.

Підсумовуючи наведені дані, В.О. Романовський доводить, що не зважаючи на дійсно значні втрати безцінних матеріалів, з огляду на їх інформативність, вони становлять лише незначну частку від тих архівних документів, які все ж таки вдалося врятувати і зберегти від пожежі. Отже, В.О. Романовський цією працею спростував усталену думку в історичній науці про те, що пожежі 1748 та 1784 рр. спричинили загибель всіх архівів урядових установ Лівобережжя XVIII ст.

Роком раніше вийшла ще одна наукова праця В.О. Романовського, присвячена дослідженню архіву “Малоросійської Колегії”². Не дивлячись на те, що про архів на той час вже і так було написано не мало, вчений вважав необхідним доповнити існуючий матеріал “кількома дрібними рисочками”³, які збагачували його новою інформацією. Поштовхом для написання цієї розвідки, за власним свідченням автора, стали знайдені ним документи під час розбору неописаних матеріалів в КЦАДА. На їх підставі В.О. Романовський порівняв стан збереження архіву з результатами втрат після пожежі 1784 р. у Глухові, яка “знищила мало не всенький Глухів: згоріло 296 домів дерев’яних приватних, 5 кам’яних, дівочий монастир, 5 церков, міська брама з кордегардією, острог, 172 крамниці, аптека, льодні,

¹ Романовський В. До історії архівних фондів старої Гетьманщини // АС. – 1927. – Кн. 2–3. С. 59–61.

² Романовський В. До історії архіву “Малоросійської Колегії”// Україна (Науковий двохмісячник українознавства). – Кн. 5 (19). – К., 1926. – С. 3–6.

³ Там само. – С. 3.

гетьманський дерев'яний будинок...”¹. Наведені вище відомості вчений віднайшов у докладному рапорті полковника Простоквашина, в якому подавалися відомості про врятовані та загіблі документи. Серед останніх значився весь Рум'янцевський архів та справи похідної Рум'янцевської Канцелярії, які, не дивлячись на їх пильну охорону, через неможливість винести з будівлі все ж таки згоріли. Серед вцілілих документів були всі іменні угоди і грамоти, сенатські укази, протоколи, журнали, реєстри, доповідні записки, чолобитні тощо². В.О. Романовський зазначив, що серед багатьох цінних документів в архіві Давніх Актів йому вдалося віднайти розпорядження Рум'янцева про переведення архіву з Глухова до Чернігова – міста, що “всякой губернии подручно будет получать оттуда свои справки”³. Далі вчений поетапно описував всі колізії, яких зазнала Малоросійська Колегія, укази, які надсилалися в різні урядові інституції і, нарешті, фактичну ліквідацію Малоросійської Колегії та ліквідацію наслідків глухівської пожежі⁴.

Таким чином, науковий доробок В.О. Романовського в галузі дослідження історії КЦАДА, становлення та діяльності перших архівних інституцій в Україні, комплектування їх документами, стан зберігання були предметом дослідження вченого як із історичного боку, так і з позицій архівознавства. Важливо наголосити, що він досліджував історію архівних документів крізь призму історії діяльності установ, з яких вони вийшли, аналізував історію окремих фондів, колекцій, розшукував описи, реєстри. Все це передувало практичній роботі з документами, з одного боку, як професіонального архівіста, а з другого, як науковця, який залишився вірним обраному ще в молоді роки фаху.

¹ Романовський В. До історії архіву “Малоросійської Колегії”// Україна (Науковий двохмісячник українознавства). – Кн. 5 (19). – К., 1926. – С.3.

² Там само. – С. 3.

³ Там само. – С. 3.

⁴ Там само. – С. 6.

До другого напрямку наукових студій В.О. Романовського належить група праць безпосередньо присвячених основному процесу праці архівіста – підготовці документів до друку, до його наукового використання і звісно довголітнього зберігання. У них подаються власні розробки опрацювання архівних документів(описування, систематизація, складання покажчиків), засоби їх фізичного збереження(консервація, умови зберігання).

До одного з перших і важливих етапів опрацювання документу вчений відносив його описування, без чого сам документ, або актова книга не можуть існувати в безмежному потоці архівалій.

В.О. Романовський у своїх студіях зазначав, що перший завідувач Архіву Давніх Актів А. Красовський велику увагу приділяв саме опису актових книг і укладання їх реєстру (каталогу). За часів його керування архівом почали складатися перші описи актових книг, хоча і не зовсім вдалі. За тогочасною інструкцією, опис кожної актової книги повинен був складатися з опису кожного акта, що є у книзі, систематичного огляду всіх актів по певних рубриках за формою та за змістом, загальної характеристики змісту всієї книги, зовнішнього опису книги (стану збереження, обкладинки, і печаток тощо). На початку опису архівіст мав зазначити порядковий номер книги згідно каталогу, її заголовок, дату, мову якою книга написана, кількість аркушів. Опис окремого акта вміщував: назву акта, анотований зміст, якій відображає основну суть акта із зазначенням географічних назв, прізвищ тощо. Поряд з назвою акта й формулюванням змісту ставився черговий номер акта й дата¹.

Вчений докладно проаналізував існуючі правила опису архівних документів, називає ті серії архівного актового матеріалу, які вимагали детального описування, а саме: акти верховної влади та державного управління (королівські грамоти, універсали, декрети, укази, дипломи,

¹ Романовський В. Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С. 24–25.

жалувальні грамоти та ін.); сеймові ухвали, конституції, інструкції послам тощо.

Окрему увагу в описах приділялася тим актам, які торкалися історії відомих шляхетних родів Острозьких, Курбських, Вишневецьких, Б. Хмельницького, П. Дорошенка та ін. Такі документи описувалися детальніше із зазначенням всіх імен, назв місцевостей, маєткових справ¹.

Учений неодноразово підкреслював, що всі форми опису, які існували на той час, не задовольняли потреб самих архівістів, які часто ініціювали нововведення до процесу описування справ і їх фондування. Новий етап в описі справ пов'язувався з іменем І. Каманіна, який, як пише В.О. Романовський, після повернення КЦАДА з евакуації з Саратова “прийняв нещасливе рішення розмістити архівний матеріал “по темах”, щоб-то остаточно переплутати хронологію, архівні фонди і навіть частки справ”². Цю роботу проводив він разом з професором О. Федотовим-Чеховським і, звісно, позитивних наслідків вона не принесла. В.О. Романовський зазначав що відомим ученим В. Іконникову, І. Лучицькому та ін., які працювали в КЦАДА з документами, через відсутність нумерації справ і шифрів доводилося робити “глухі” посилання без зазначення всіх вихідних даних справи³.

Саме життя, розвиток історичної науки і її архівної галузі вимагав кардинальної реорганізації описувальної системи, яка існувала в тогочасній архівній практиці. Значних зусиль до позитивних змін у цій справі доклав і сам В.О. Романовський. Насамперед, мається на увазі розробку вченим так би мовити “спрощеного” (полегшеного) способу описування документів, який, за короткий проміжок часу дозволяв докладно описувати значну кількість архівних матеріалів.

¹ Романовський В. Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С. 26.

² Там само. – С. 28.

³ Там само. – С. 28.

Оскільки розподілити матеріал за фондами і описувати кожний фонд окремо було неможливо через відсутність обкладинок, іноді початку або кінця тексту, переплутані або непронумеровані сторінки – В.О. Романовський запропонував робити розширений опис кожної справи на окремих картках, за якими документи систематизовувались і комплектувались у межах фондів. Учений розробив детальну інструкцію описування архівного матеріалу, основні положення якої зводилися до наступного:

- 1.Справи описуються на картках без попередньої систематизації їх за фондами;
2. Основні вихідні опису: діловий фонд(до якого відноситься справа), рік або роки, заголовок, порядковий номер, кількість аркушів, примітки;
3. Фонд визначається за заголовком та змістом справи;
4. Дату ставилася початкова та кінцева;
5. Необхідно зазначати цілісність справи. Пропущені місця зазначити крапками, якщо титульний аркуш вирвано, заголовок формулює сам описувач українською мовою;
6. Необхідно зазначати число аркушів у справі;
7. У примітках наводяться додатки до справи (карти, схеми, грамоти тощо);
8. Журнали засідань, протоколи, укази вищих установ та ін. описують серіями, не зазначаючи їх змісту;
9. Справи про службу урядовців, прохання про відставку, нагороди описують коротко, зазначаючи фонд, дату, кількість аркушів;
10. Скарбничі книги, рахунки, статистичні відомості тощо, документи однієї і тієї ж установи описуються разом¹.

¹ Романовський В. Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С. 29–31.

За такими правилами тільки за період з 1924 по 1928 рр. було описано 20 000 справ і 40 000 актів, укладено абетковий, іменний та географічний покажчики¹. Окрім швидких темпів описування, новий запроваджений метод дозволив віднайти раніше не описану чималу кількість справ з архівів Малоросійської Колегії, Генеральної Військової Канцелярії, Генерального Суду тощо. З цими документами відразу ж почали працювати такі вчені як Й. Гермайзе, О. Оглоблин, П. Клименко, М. Ткаченко та ін.

Не дивлячись на малі штати архіву, брак коштів і навіть паперу і чорнил, – робота в КЦАДА завдяки В.О. Романовському налагоджувалася: були проведені електророботи, виготовлені нові стелажі і шафи, відреставровані окремі книжки, бібліотека архіву поповнилася новими генеалогічними та геральдичними виданнями, довідниками тощо². Все це сприяло активізації наукового життя в архіві, яке до цього часу було “невизначним і непевним”. Результатом наукових розвідок та практичних зусиль архівістів став вихід у світ збірки “Центральний архів стародавніх актів у Києві”, яка вміщувала розробки з історії та практики архівної справи.

Поряд з оглядом та аналізом окремих фондів вчений зупинився на актуальних питаннях збереження архівного матеріалу, консервації, реставрації пошкоджених грамот, “стовпців”, боротьби з шкідниками архівних документів. Щодо збереження ушкоджених документів, то В.О. Романовський як архівіст-практик і добрий знавець різноманітних засобів боротьби з псуванням архівних матеріалів, запровадив у практику архівної справи та наукового обігу низку розроблених ним і його колегами як профілактичних методів збереження архівалій, так і механічної або хімічної очистки паперової основи документів, технології консервації ушкоджених грамот, боротьби з архівними шкідниками. Цим проблемам він присвятив низку своїх наукових студій³.

Зокрема, у розвідці “Боротьба з архівними шкідниками” вчений поділився своїми практичними навичками щодо боротьби з шкідниками, які

¹ Романовський В. Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С. 31–32.

² Там само. – С. 32.

³ Романовський В. Консервація пошкоджених грамот // АС. – 1930. – Кн. 2 (13). – С.65– 71; Його ж. Боротьба з архівними шкідниками // АС. – 1927. – Кн. 4. – С. 35–38; Його ж. З архівної техніки. Про переховування Московських приказних “стовпців” // АС. – 1931. – Кн. 4 (15). – С.76– 78.

За такими правилами тільки за період з 1924 по 1928 рр. було описано 20 000 псуєть папір, шкіряні обкладинки, обкладинки з тканин, картонні шухляди. Процес боротьби з шкідниками вчений поділив на два етапи: перший стосувався профілактичних засобів збереження охорони документів, до другого були віднесені безпосередні способи винищування шкідників і проведення циклу робіт по забезпеченню схоронності архівалій. До профілактичних методів боротьби з шкідниками В.О. Романовський відніс: підтримування чистоти в приміщеннях, де зберігаються документи, а також необхідність протирання “вологою ганчіркою, змоченою у розчині т. зв. синього каменя(мідяний купорос) книги, в’язки справ і навіть окремі справи щіткою від пилу...”¹. Цей процес, на думку автора, запобігав появі книжкового жука “хробака”, який псує обкладинки і папір. Вчений вважав, що основною причиною поширення шкідників є борошняний клейстер, який слугує їжею книжковим жукам. Для запобігання розмноження жуків архівіст рекомендував домішувати у клейстер, зроблений з пшеничного борошна або з пшеничного крохмалю, розчин мідного купоросу у такій пропорції: на півсклянки клейстеру 2–3 грами купоросу. До інших профілактичних засобів запобігання появи шкідників В.О. Романовський відніс змащування стелажів олійною фарбою.

Серед дієвих способів винищення жуків рекомендувалось застосування сірчаного вуглецю, який, вбиваючи шкідників, не псує папір, печатки, чорнило, пергамент².

Велику увагу вчений приділяв опрацюванню методики консервації пошкоджених документів, зокрема грамот і актів. З метою припинення подальшого пошкодження паперу, псування тексту, збереження напису, печаток та інших атрибутів писемних пам’яток, на його думку, необхідно

¹ Романовський В. Боротьба з архівними шкідниками // АС. – 1927. – Кн. 4. – С. 35.

² Романовський В. Боротьба з архівними шкідниками // АС. – 1927. – Кн. 4. – С. 36–37.

було передусім очистити документ від зайвих нашарувань (просушити, зняти грибок, цвіль, порох) і розмістити його у найприроднішому для нього положенні. Ці та інші докладні відомості про реставрацію та консервацію архівних документів В.О. Романовський подав у статті “Консервація пошкоджених грамот”¹, наголошуючи, що спосіб консервації залежить від матеріалу, на якому написано грамоту чи акт, тобто на пергаменті або на папері. Старовинний папір, втім як і пергамент, можуть зберігатися століттями, але все ж таки зазнають механічних ушкоджень та розпадаються від часу. Практика вченого показала, що перетлілий папір механічно обчищати не доцільно, оскільки такими діями можна ще більше його пошкодити. Вчений рекомендує застосовувати спеціальний розчин, до складу якого входить оцет, целюлоза та ін. складові. При поєднанні цих компонентів можна отримати плівку-лак (цапон) для покриття ушкоджених документів. При накладанні цапон-лаку, В.О. Романовський радить користуватися щіткою з бобрової шерсті. Вчений також наголошує, що такий метод – тобто цапонування, не є панацеєю, оскільки при змащуванні ним кольорового орнаменту, фарби починають псуватися².

В разі значної руйнації документу В.О. Романовський пропонує використовувати такий відомий спосіб консервації як підклейка. Водночас, виконуючи, на перший погляд, ординарну та пересічну технічну маніпуляцію в архівній практиці, В.О. Романовський вивів ряд рекомендацій науково–практичного характеру у вигляді правил:

1. Грамоту або актовий документ раритетного рівня слід підклеювати найтоншою шовковою тканиною – шовковим газом;
2. Філіграні, якщо вони є, необхідно замальовати, наклавши грамоту на скло;

¹ Романовський В. Консервація пошкоджених грамот // АС. – 1930. – Кн. 2 (13). – С. 65–71.

² Там само. – С.66–67.

3. Клейстер потрібно замішувати за спеціальним рецептом на основі з пшеничного або картопляного крохмалю (з мідним купоросом);

4. Ні в якому разі не можна розгладжувати пергамент використовуючи праску, оскільки від цього він псується.

Окрему розвідку вчений присвятив збереженню так званих “стовпців”¹, методів їх консервації та реставрації. Ця розвідка має вигляд рецензії на статтю К. Ушакової. Він піддав сумніву запропонований авторкою метод консервації стовбців і докладно аргументував свої рекомендації. В.О. Романовський навів приклади, коли стовпці “розсипаються” на складові частини і архівістові доводиться впорядковувати їх по черзі, аркуш за аркушем. Запропонований К. Ушаковою спосіб опрацьовувати стовпці в обкладинки і робити з них книги, він вважав недоцільним та технічно не прийнятним (з огляду на нумерацію аркушів, подальшого їх склеювання та приведення вже пронумерованих аркушів у відповідну послідовність). Рецензент наголошував, що “найпевнішою ознакою черги аркушів є поміти та скріпи на звороті “по сствам” і не завжди текст і зміст або скріпа прочитана на одному аркуші, відповідають дійсній черзі “сставів”². На думку В.О. Романовського, пропозиція К. Ушакової опрацьовувати стовпці в книги шкодила і архівному документові і науково-дослідницькій праці. Вчений вважав, що найбільш прийнятним способом є той, який застосовувався у Московському “Древнєхранилищі”. Архівісти цієї установи складали аркуші у стопки по сторінках. Зверху і знизу робили картонні обкладинки і перев’язували шпагатом, або стопки вкладались у спеціально замовлені папки. Впорядковані таким способом стовбці дослідник міг опрацьовувати, перегортаючи сторінки як в альбомі.

Проблема збереження архівних матеріалів в 1920-х – на початку 1930-х років стояла надзвичайно гостро. Більшість з них зберігалися, як правило, в

¹ Романовський В. Про переховування Московських приказних стовпців // АС. – 1931. – Кн. 4 (15). – С. 76–78.

² Там само. – С. 77.

не пристосованих для цього приміщення та під наглядом, працівників здебільшого, без спеціальної фахової освіти. Ось чому праці, в яких В.О. Романовський обґрунтовував різні способи консервації та реставрації документів, на той час були надзвичайно актуальними, своєчасними, корисними та цікавими для широкого загалу архівістів. Зрештою, вони не втратили свого значення і в сучасних умовах.

До третього напрямку наукових студій В.О. Романовського з архівістики належать ті, в яких йдеться про підготовку архівних матеріалів до друку та подальшого наукового використання, тобто археографічні. На його думку, ця робота була невід’ємною частиною праці архівіста, її кінцевим етапом.

У розширеній рецензії на брошуру М. Бельчикова “Теория археографии”¹, В.О. Романовський критично підійшов до запропонованого автором термінологічного та понятійного апарату. Він не погоджувався, а інколи й принципово розходився з М. Бельчиковим щодо визначення окремих археографічних понять. Зокрема, В.О. Романовський підкреслив суперечливість позиції рецензованої праці в тому, що з одного боку, він стверджує, що археографії як науки до 1917 р. практично не було, а з другого, наголошує на взаємозв’язок методик археографії, історії, джерелознавства, на яких базується вся теорія археографії.

Головний недолік рецензент вбачав у плутанні понять: архівознавство, архівна справа, археографія, джерелознавство, чим і пояснював низький науковий рівень розвідки². Він підкреслив, що М. Бельчиков у поняття “теорія археографії” вклав “вопросы генезиса фондов, особенности входящих в состав фонда документов, реконструкция фонда (построение фонда и распределение, систематизация в нём материала), характеристика материала (аннотация) при описании с соблюдением социальной дифференциации документов в свете положений современной социологии”³, – тобто весь

¹ Романовський В. Рец.: Бельчиков Н. Теория археографии // АС. – 1930. – №3. – С. 134.–138.

² Романовський В. Рец.: Бельчиков Н. Теория археографии // АС. – 1930. – №3. – С. 137.

³ Бельчиков Н. Вказ. праця. – С. 70.

процес роботи архівіста спрямовувався на упорядкування, опис та фондування документів. І це дійсно так, бо сам М. Бельчиков визначав археографію як розробку, систематизацію й описування архівних матеріалів¹. Звісно, таке визначення було досить вузьким і В.О. Романовський в рецензії це докладно показав. Він виходив з того, що архівознавство як “система знань про архіви та архівне влаштування” дає можливість раціонального обліку, класифікації, збереження і видання друком цього матеріалу, тобто воно охоплює еволюційний процес роботи з документом від початку опрацювання до його археографічної обробки, який охоплює всі етапи праці архівіста-описувача. І тільки після нього документи потрапляють до археографа, мета якого “дати досліднику максимум даних для наукової оцінки архівного матеріалу”². В.О. Романовський вказував, що археограф вивчає не внутрішній зміст документа, а його зовнішній вигляд, палеографічні, філігранологічні та ін. якості Закінчуючи огляд брошури М. Бельчикова, учений зробив досить критичні висновки щодо її термінології, яка як пише В.О. Романовський “вийшла з його власної голови, ігноруючи практику не лише нашого союзу, а й цілу інтернаціональну археографічну й архівну роботу”³.

Низка наукових розвідок В.О. Романовського присвячена безпосередньо практичній роботі дослідників з документами: їх атрибуції, аналізу, описуванню та підготовці до друку. Так, у статті “Наукова праця архівіста”⁴ вчений стверджує, що ні одна більш–менш серйозна наукова розвідка не може бути підготовлена без виявлення і використання вагомої джерельної бази. Зробити це можливо тільки за умови, коли дослідникові допоможуть архівісти віднайти весь комплекс необхідних джерел. При цьому, останні повинні вміти виділяти “першорядне від другорядного,

¹ Там само. – С. 18– 19.

² Романовський В. Рец.: Бельчиков Н. Теория археографии // АС. – 1930. – №3. – С. 137.

³ Там само. – С. 138.

⁴ Романовський В. Наукова праця архівіста// Червоний архівіст. Бюлетень Київського губерніяльного архівного управління. – 1925. – Ч. 1–2 (січень). – С. 10–15.

справжнє від підробленого”¹. Попереднє знайомство з документами, їх опрацювання (складання описів, покажчиків тощо), тлумачення – дає можливість правильно систематизувати та “розмістити” документи. В.О. Романовський був переконаний, що тільки за сприяння попередньо проведеної наукової роботи архівістів можливо видавати у світ археографічно–опрацьовані документи та тематичні збірки документів.

Археографічне видання має за мету підготувати документи критично та в усій повноті. В процесі камеральної та едиційної роботи археографи повинні визначати оригінальність документа, його зовнішній вигляд, характеристику паперу тощо. В.О. Романовський вважав, що готуючи документи до видання, архівісти та археографи повинні “вивчити весь архівний матеріал, вибрати найбільш важливі для друку, а про решту документів повідомити коротко, виклавши їх зміст і давши наукову оцінку”². Головним завданням проблемного археографічного видання вчений вважав повне подання всіх відомостей з теми, до яких мають бути складені покажчики: іменний, географічний, предметний. Окрім цього міг стати у нагоді і словник юридичних термінів при студіювання дипломатичних актів³. Вчений детально зупинився на таких питаннях як система цитування документів та техніка приміток, які, на його думку, є одними з найважливіших в археографії. Зокрема, В.О. Романовський вважав, що зазначити назву архіву, номер фонду, справи та аркуша – недостатньо. З такої “глухої” легенди дослідник не знатиме з якого саме фонду (назва), якої справи (назва) взятий документ, тобто чи має справа безпосереднє відношення до факту, на який він посилається, адже справа може торкатися зовсім іншої теми, а студійоване питання висвітлює лише побіжно. В.О. Романовський застерігав архівістів та археографів від того, щоб

¹ Там само. – С. 11.

² Романовський В. Вміло користуватися історичними джерелами // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – К., 1960. – № 2 (40). – С. 46.

³ Романовський В. Наукова праця архівіста // Червоний архівіст. Бюлетень Київського губерніального архівного управління. – 1925. – Ч. 1–2 (січень). – С.14.

висновки, які не базувалися на поодиноких фактах, що часто носять епізодичний характер і не є типовими¹.

В одній з рецензій на перший том “Українського археографічного збірника”², в якому публікувались розвідки В. Щербини, М. Василенка, К. Лазаревської, О. Гермайзе та М. Корниловича, – В.О. Романовський ґрунтовно аналізує кожну з них з огляду на дотримання основних правил видання джерел, їх опрацювання тощо. Чимало недоліків вчений виявив у публікації К. Лазаревської “Книги глухівського цеху” – документу, що висвітлює систему міського устрою Лівобережної України. Зокрема, при публікації “Книги” не зазначено, “де ж переховується ця книга цехова,... не дано докладного опису книги, не позначено кількості аркушів, не описано водяні знаки на папері, не дано докладного пояснення способів видання”³. Не відійшов від об’єктивності В.О. Романовський і при розгляді публікації “Генеральні слідства по полках Ніжинському та Чернігівському”, яку подав академік М.П. Василенко. Він відзначив, що останній надрукував акти за неперевіреними копіями і не дав зовнішнього опису кожного акту.

Особливу увагу В.О. Романовський приділив документам з історії Києва, які подав В.Щербина. Підкреслюючи важливість та своєчасність публікації у зв’язку з тим, що “Київ не має монографічного оброблення своєї історії в цілому”⁴, вчений звернув увагу на термінологічні розходження автора збірки документів. Зокрема, В. Щербина використав дефініції “документ”, “грамота”, “акт”, “диплом”, не завжди доречно їх розрізняючи. Іншою вадою публікації документів з історії Києва В.О. Романовський вважав недоцільність обмеження лише жалувальними грамотами князів

¹ Романовський В. Вміло користуватися історичними джерелами // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – К., 1960. – № 2 (40). – С.46–47.

² Романовський В. Рец.: Український археографічний збірник // АС. – 1928. – Кн. 5–6. – С. 106–114.

³ Там само. – С. 107.

⁴ Романовський В. Рец.: Український археографічний збірник // АС. – 1928. – Кн. 5–6. – С. 107.

⁵ Романовський В. Рец.: Український археографічний збірник // АС. – 1928. – Кн. 5–6. – С. 107.

литовських, королів польських та царів московських. На думку автора рецензії, варто було використати й інший діловодний матеріал¹. Тут він навів 34 відомі йому жалувальні грамоти та привілеї надані м. Києву, які залишилися поза увагою В.Щербини. Він також привернув увагу дослідників на те, що автор публікації випустив з поля зору кілька універсалів, зокрема, універсал гетьмана Б.Хмельницького від 15 березня 1657 р. про дозвіл на торгівлю київським купцям і міщанам, універсал І. Мазепи від 1 червня 1689 р. про звільнення київських міщан від підводної повинності та ін. Водночас, найприкріше, на думку В.О. Романовського було те, що В. Щербина припустився неточностей при передачі тексту, а це інколи змінювало не тільки акценти, але й і сам зміст документу. Вчений докладно перерахував всі віднайдені ним похибки та помилки².

В результаті, В.О. Романовський дійшов висновку, що збірка, не відповідає вимогам навіть самого невибагливого дослідника, не кажучи вже про археографічний рівень видання. Зокрема, рецензент звернув увагу на відсутність загальної характеристики матеріалу, його повноти, зовнішнього вигляду актів, принципу їх відбору, систематизації, не чіткість легенд тощо. Все це разом значно знижувало її науковий рівень. На основі виявлених вад В.О. Романовський дійшов висновку, що основна мета видання – “дати дослідникові всі дані для критичної оцінки джерела”³, досягнута не була.

Питання технології передачі оригінального тексту В.О. Романовський порушив у рецензії на книгу Ю. Семенського, в якій автор пропонував свою систему публікації рукописів. Так, 30 символів, розроблених Ю. Семенським як умовні позначення, відтворювали характерні ознаки оригіналу тексту при друкуванні. Ці символи були достатньо легкими і зрозумілими дослідникам, а тому, на думку ученого, ними було б доцільно користуватися й українським археографам.

¹ Романовський В. Рец.: Український археографічний збірник // АС. – 1928. – Кн. 5–6. – С. 108–109.

² Там само. – С. 113–114.

³ Там само. – С. 106–114.

Отже, проблеми, що пов'язані з вивченням історії архівних установ, їх фондів, класифікації, консервації та інших методик збереження документів для подальшого їх опрацювання та публікації складали пріоритетний напрям наукових студій В.О. Романовського в київський період творчості. Водночас, студіювання питань з архівістики залишалися у колі зацікавлень вченого і надалі. Набутий власний теоретичний та практичний досвід опрацювання джерел вчений втілював у своїх наукових дослідженнях, у публікаціях збірок документів та розробці настанов для молодих дослідників.

3.3 В.О. Романовський – автор першого навчального посібника з архівознавства

Найбільшим здобутком науково-дослідної роботи В.О. Романовського в галузі архівознавства є його “Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах”¹ (далі “Нариси з архівознавства”). У ньому представлено систематичний виклад історії, теорії і практики предмета, чим було створено справжній прецедент в історії створення навчальної літератури з архівознавства і закладено фундамент національних традицій формування навчальних посібників з архівістики.

Працюючи над “Нарисами”, В.О. Романовський, розробив власну оригінальну концепцію підручника і структуру викладу матеріалу, що стало взірцем в історії створення підручників не тільки в Україні, але й в колишньому СРСР. “Нариси з архівознавства” В.О. Романовського істотно вплинули на подальший розвиток архівознавчої науки та архівної справи,

¹ Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х.: Видавництво ЦАУ УСРР, 1927. – 170 с.

лягли в основу для видання в незалежній Україні першого національного підручника з архівознавства¹.

Для аналізу історії створення підручника з архівістики важливе джерельне значення має рукописна спадщина В.О. Романовського. Серед матеріалів 331 фонду (Всеукраїнського Комітету Сприяння вченим (далі ВУКС)), що знаходиться на постійному зберіганні в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) нами виявлено автограф цієї праці². Виходячи з джерельної та історико-архівознавчої цінності знахідки, вважаємо за доцільне докладніше зупинитися на аналізі рукопису, що дозволяє встановити точну дату написання праці, ретроспективно відтворити її початкову назву, задум автора щодо структури та змісту тощо. Виявлені розбіжності між рукописним та опублікованим текстом підручника дало змогу проникнути в дослідницьку лабораторію вченого, з'ясувати вплив ряду чинників на авторські підходи тих чи інших питань.

У численних автобіографіях та власноруч складених списках наукових праць В.О. Романовський неодноразово зазначав, що за працю “Нариси з архівознавства” з ініціативи Д. Багалія його було нагороджено премією ВУКСу³. Факт відзнаки Комітетом сприяння вченим роботи В.О. Романовського підштовхнув нас до пошуків рукопису підручника саме серед архівних матеріалів ВУКСу. Сучасне місце знаходження та зберігання цього рукопису виявилось цілком природнім, якщо зважити на те, що ВУКС був утворений в 1921 р. з метою захисту наукових інтересів молодих учених і, зокрема, допомоги в публікації їх праць.

Виявлений рукописний варіант “Нарисів з архівознавства” налічує 196 аркушів і має вигляд автографа за винятком п’яти машинописних аркушів під

¹ Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Я.С.Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – 316 с.

² ЦДАВО України, ф. 331, спр. 215, арк. 1–196.

³ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 66855, Т.1, арк. 94, 115; ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 478, арк. 13в.

номерами 2 та 188 – 191(тут і далі вказується архівна нумерація аркушів). На титульній сторінці роботи зафіксовано її назву – “Основи та практика архівного діла”, девіз, місце написання – Київ та штамп ВУКСу з відміткою про надходження праці до Комітету 28 травня 1925 р. і реєстраційним номером 125¹.

Наявність девіза, на нашу думку, є істотною й показовою відмінністю рукопису від опублікованих “Нарисів з архівознавства”. Написання наукових творів під девізами свідчить про сильний вплив на творчість В.О. Романовського однієї з численних університетських традицій². Так, за епіграф до праці “Основи та практика архівного діла” вчений взяв слова з третьої сцени першої дії праці І. Гете “Фауст”: “Wie schwer sind nicht die Mittel zu erweben Durch man zu Quel len steigt”, які, якщо уникнути дослівного перекладу, можна трактувати так: “Шлях до істини не завжди буває простим”. Напевне, цією фразою автор підручника хотів донести до читачів ідею про те, що шлях яким йдуть до досягнення будь-якої мети завжди тяжкий та тернистий, але дорога до істини чи то до джерела знань того варта, якою б складною вона не була. Кожен, хто стає на шлях пізнання істини, або, як у даному випадку, на дорогу, що веде у царину архівістики, повинен бути готовим до різних випробувань. І це, на думку В.О. Романовського, не є чимось неординарним, а тому шлях до істини необхідно пройти, незважаючи на жодні перешкоди. Ідею пізнання істини та складного шляху до неї вчений продовжив та розвинув в девізі до докторської дисертації “Очерки по

¹ЦДАВО, України, ф. 331, оп. 1, спр. 215, арк. 1.

²Перша наукова праця В.О. Романовського “Экономический быт Черниговского полка XVII – XVIII ст.” написана під девізом “In magnis et voluisse sat est” (див. ДА м. Києва, ф. 16, оп. 469, спр. 225, арк. 31), що в пер. з латинської означає: “У великих справах вже саме бажання є достатньою заслугою”.

истории государственного хозяйства Украины в XVII веке”¹, написання якої стало справою всього життя історика. Але на цей раз автор прямо звернувся до читача зі словами: “Не дивуйся чительнику тим помилкам, которые ся в той книзе находят, бо тая книга такого часу робилася, в котрий больш еймо утекали и на смерть нежели на книгу тую поглядали”². Слова з праці “Ключ разума” І. Галятовського – сучасника доби Руїни XVII ст. в історії України, як ніякі інші, розкривають лаштунки на складний перебіг подій з історії підготовки написання дисертації. З другого боку, цими словами В.О. Романовський пояснював, що не дивлячись ні на які життєві колізії і, можливо, не завжди раціонально вибрані дороги на шляху до пізнання істини (для історика це означало процес підготовки та умови написання дисертації) рано чи пізно, за обов’язкової умови власного бажання подолати перешкоди, приведуть до здійснення кінцевої мети.

Зміст девіза, який вчений вибрав до “Нарисів з архівознавства”, видається досить влучним, особливо, якщо його тлумачення перенести на історію подій, пов’язаних з виданням підручника, адже від моменту написання до часу виходу книги у світ пройшло майже два роки. Сам В.О. Романовський був надзвичайно стурбований таким станом справ і постійно наголошував на тому, що праця “застаріває”³. Не дивлячись на те, що робота готувалася на замовлення Центрального Архівного Управління (ЦАУ або Укрцентрархів) і протягом 1925 – 1926 рр. публікація монографії значилася у видавничих планах Укрцентрархіву, а також те, що про необхідність надрукування “Нарисів з архівознавства” неодноразово виголошувалося в промовах з трибуни І-го Всеукраїнського з’їзду архівістів⁴,

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 48, арк. 13в

² Там само. – спр. 48, арк. 13в.

³ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 46190, арк. 13в.

⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 256, арк. 215–216, 205

тільки наприкінці 1926 р. працю вченого було здано до друку¹. Остаточне редагування книги здійснювалося вченим уже на початку 1927 р.і до того ж, як на це прямо вказують архівні джерела, його власним коштом².

За той час, коли книга В.О. Романовського, висловлюючись словами Д. Багалія, “лежала в портфеле”³, в науковому житті архівістів України сталися важливі події. Окрім скликання I-го Всеукраїнського з’їзду архівістів, однією з них можна вважати вихід у світ фахового часопису “Архівна справа”. Так, при остаточній редакції “Нарисів з архівознавства”, автор вніс доповнення на підставі матеріалів, що опубліковані на шпальтах першого числа цього видання. Зокрема, вчений вставив кілька абзаців щодо архівної термінології, у яких, слідом за В. Веретенніковим, виділив поняття “архівний фонд” та “діловодний фонд”. Слід також зазначити, що найбільшого доопрацювання зазнав останній розділ підручника – “Важливіші праці з архівознавства”. На той час, коли в опублікованому тексті вона налічує шість сторінок надрукованих петитом⁴, у знайденому нами рукописі цей розділ має незавершений вигляд і займає лише півтора аркуші⁵.

При порівнянні змісту виявленого рукопису “Основи та практика архівного діла” та опублікованої праці “Нариси з архівознавства”, без врахування редакторських правок та окремих доповнень, зроблених пізніше, можна з упевненістю твердити, що між ними принципових розбіжностей, які б вплинули на значення та зміст підручника, не існує. Водночас, певні відмінності все ж таки мають місце і вони заслуговують уваги. Зокрема, розділ “Важливіші праці з архівознавства” вчений доопрацьовував після подачі рукопису до ВУКСу, в результаті чого була підготовлена ґрунтовна архівознавча бібліографія з акцентом на працях українських фахівців та короткою анотацією найважливіших з них; в рукописі відсутній розділ

¹ ЦДАВО України, ф.14, оп. 1, спр. 257, арк. 42.

² Там само. – Спр. 585, арк. 1–5.

³ Там само. – Спр. 256, арк. 215.

⁴ Романовський В. Нариси з архівознавства. – Х., 1927. – С. 163–168.

⁵ ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, спр. 215, арк. 195–196.

“Топографічний показчик”, два останні абзаци опублікованого тексту “Передмови”, чотири останні абзаци розділу “Описування актів у Київському архіві”, шість останніх абзаци розділу “Видання архівного матеріалу друком” та п’ятий, шостий і сьомий абзаци розділу “Приймання архівного матеріалу до архіву”. Варто також вказати на відмінності у структурі. Так, у рукописному варіанті не існує розподілу матеріалу на частини та майже повністю відсутні підзаголовки розділів обох частин підручника по тексту. Зважаючи на навчальний характер книги, такий суцільний виклад матеріалу, представлений у рукописі, значно програє у порівнянні з опублікованим.

Привертає на себе увагу і той факт, що в кінці 106 аркуша рукопису, після викладу перебігу подій, пов’язаних з історією архіву Малоросійської Колегії зафіксовано підпис В.О. Романовського. На нашу думку, це може, по-перше, підтверджувати власні свідчення вченого про те, що в основу книги було покладено матеріали лекцій, прочитаних студентам Київського інституту народної освіти, Київського Археологічного інституту та на курсах архівістів впродовж 1922 – 1923 рр.¹ Можна також припустити, що лекції вичерпувалися викладом історії розподілу матеріалів “Генерального Малороссийского Архива” (складався з архіву Малоросійської Колегії та інших центральних установ Гетьманщини) у контексті історичних подій в Україні, що пов’язувалися з ліквідацією Гетьманщини у другій половині XVIII ст. По-друге, якщо саме цими подіями закінчувався виклад архівознавчих питань, яких В.О. Романовський торкався в курсі лекцій, то виявиться, що в основному вони стосувалися визначення окремих дефініцій (“архів”, “архівознавство”), з’ясування наукового та практичного значення архівів, висвітлення загальних напрямів розвитку архівної справи в Західній Європі, історії архівів в Україні, починаючи з Литовської Метрики і закінчуючи розподілом “Генерального Малороссийского Архива” після пожежі 1784 р. в Глухові. Звідси можна зробити висновок, що спеціально для

¹ Романовський В. Нариси з архівознавства. – Х., 1927. – С.21.

“Нарисів з архівознавства” було написано історію розвитку архівної справи в Україні в період з останньої чверті XVIII ст. по 1920-ті рр.. та повністю другу частину підручника “Принципи порядкування в архівах”. Використання багатой джерельної бази, знання історичного матеріалу та володіння практичними навичками і специфікою роботи архівіста (як наукової, так і суто технологічної) дозволило вченому підготувати працю в надзвичайно короткий термін (договір про написання праці між ЦАУ та В.О. Романовським було укладено в 1924 р.¹).

Про неодноразове повернення В.О. Романовського до вже завершеної ним праці вказує зафіксоване на 194 аркуші рукопису слово “Кінець”². Порівнюючи з опублікованим варіантом “Нарисів з архівознавства”, це слово зафіксоване перед шістьома останніми абзацами розділу “Видання архівного матеріалу друком”. Отже, вся додаткова інформація про наукове археографічне видання стародавніх текстів була підготовлена та написана вже після 1925 р. Водночас, фахівцям відомий розроблений В.О. Романовським проект Правил видання історичних пам’яток XVI – XVIII ст.³, який прийнято датувати 1930 – 1931рр. Зафіксовані в ньому вимоги до археографічного видання історичних пам’яток по суті збігаються з тими, що задекларовані в “Нарисах з архівознавства”. Можна припустити, що над цією проблемою вчений працював близько десяти років, оскільки навіть у рукописному варіанті підручника автор виклав основні принципи наукового видання джерел⁴. Незважаючи на те, що далі в рукописі з нового аркуша починається розділ “Найважливіші праці з архівознавства” і, як вже зазначалося, вона зазнала ґрунтовного доопрацювання, загалом це ще раз підтверджує думку про те, що автор вносив до рукопису окремі доповнення в процесі підготовки його до видання.

¹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 46190, арк. 1зв.

² ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, спр. 215, арк. 194.

³ Едиційна археографія в Україні у XIX – XX ст.: Плани, проекти, програми видань. – Вип. 1. – К. 1993. – С. 170–176.

⁴ ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, спр. 215, арк. 194.

Окрім девіза, заявленого німецькою мовою, виявлений текст рукопису містить ще досить велику кількість загальновживаних висловлювань та фахових термінів латиною, французькою, німецькою та англійською мовами. Наявність численної кількості іншомовних фраз можна відмітити і в опублікованому варіанті навчального посібника. Це така, на перший погляд, незначна деталь, але, на нашу думку, вона підтверджує тезу про те, що В.О. Романовський добре володів багатьма європейськими мовами і при написанні книги вільно використовував іноземну літературу, до того ж не тільки фахову. При порівнянні існуючих редакцій “Нарисів з архівознавства”, ми дійшли висновку про те, що, вірогідно, з метою полегшення розуміння матеріалу поданого у підручнику, в його опублікованому тексті, окремі сентенції подаються вже у перекладі. Зокрема, замість “*mutatis mutandis*”¹, в опублікованій праці ця фраза вже перекладена як “в більшій чи меншій мірі”².

Окрім зазначеного, аналіз рукопису “Нарисів з архівознавства” дає пояснення однієї технічної помилки, що вкралася в опублікований текст підручника. Так, у розділі “Розміщення і систематизація архівного матеріалу”³ В.О. Романовський подав визначення основних принципів систематизації архівного матеріалу та класифікації його за фондами. Всього в опублікованій праці значиться 22 пункти правил з пропущеним сьомим номером. Рукописний варіант праці пояснює походження огріху. По-перше, в автографі В.О. Романовський визначив всього 21 пункт Правил. Теза узагальнюючого характеру про недоцільність єдиної архівної нумерації для всього наявного матеріалу в рукописі, який знаходиться на зберіганні в архіві, починається з абзацу, але без порядкового номера, натомість в

¹ ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, спр. 215, арк. 164.

² Романовський В. Нариси з архівознавства. – С. 132. Для порівняння див.: Бабичев Н.Т., Боровський Я.М. Словарь латинских крылатых слов: 2500 единиц. Под ред. Я.М.Боровского. – М.: Русский язык, 1982. – С. 469, де подані такі тлумачення вислову – “змінив те, що потрібно змінити”, “вносити необхідні змінювання, з відповідними змінами”.

³ Там само. – С. 126–132.

опублікованому варіанті вона значиться під номером 22. По-друге, в рукописі містяться вказівки автора на те, що четвертий пункт Правил потрібно перенести у виноску під третім номером. При публікації це зауваження було враховане, а от у нумерації, не з вини В.О. Романовського, вкрався недогляд.

Таким чином, виявлений рукопис В.О. Романовського є важливим джерелом вивчення його дослідницької лабораторії та архівознавчого доробку. В цілому, автограф “Основи та практика архівного діла” майже за два роки своєї “підготовки” до друку зазнав не велику кількість доповнень, але доволі істотних. Найсуттєвіші серед них: всебічне ґрунтовне висвітлення архівознавчої літератури (російської, зарубіжної й, особливо, української); “Передмова” та розділи “Описування актів в Київському архіві”, “Видання архівного матеріалу друком”, “Приймання архівного матеріалу до архіву” – вийшли з частковими доповненнями. Новою для кінцевої редакції виявився також розділ другої частини підручника “Топографічний показчик”. Остаточна утворилася доволі розширена назва книги і, разом з тим, було вилучено девіз. Водночас, залишилося відкритим питання розкриття мотивів, які спонукали вченого взятися за підготовку підручника. Виявлений рукопис не відповів на те, що все ж таки послужило В.О. Романовському поштовхом для написання, такої фундаментальної, як на той час, праці з архівознавства. Адже відомо, що, по-перше, у другій половині 1920-х рр. учений повністю присвятив себе роботі в Київському центральному архіві давніх актів (КЦАДА). Він відійшов від педагогічної діяльності і тому написання “Нарисів з архівознавства” не було викликано ні потребами навчального процесу, ні специфікою підготовки лекційного курсу в університеті. По-друге, більша частина архівних працівників у ті роки складалася з “привлечённых к архивной работе...без всякой подготовки и всевозможных

кваліфікацій”¹ і тому навряд чи науковець при роботі над посібником розраховував на широку читацьку аудиторію з числа архівістів. На наш погляд, цією працею В.О. Романовський підвів своєрідну риску і в нагромадженні досвіду роботи в архівах і в напрацюванні теоретичного матеріалу з архівознавства та з археографії. “Важка, брудна, непомітна праця архівіста”² знайшла своє втілення на сторінках підручника задля нащадків, які обрали вивчення архівної науки свідомо і на шлях до царини архівістики стали не випадково. Подальші наукові доробки історика дають підстави для припущення, що “Нарисами з архівознавства” він, з одного боку, вирішив закінчити цикл праць з архівознавства та археографії (хоч надалі публікації з цих дисциплін продовжували з’являтися в періодиці), а з другого боку, остаточно зосередитися на завершенні багаторічного дослідження історії фінансово–економічного устрою Гетьманщини в XVII ст., яке розпочав ще в студентські роки, а згодом продовжив будучи, магістрантом кафедри російської історії Університету Св. Володимира.

З огляду археографічної науки виявлені розходження в рукописному та опублікованому текстах “Нарисів з архівознавства” (за змістом, різночитанням та структурою), можуть розглядатися як різні редакції однієї праці. До того ж, цілком вірогідно, що може існувати ще один варіант виданих “нарисів з українського архівознавства”³ з усіма внесеними доповненнями до рукопису 1925 р. Водночас, досі не виявлено рукопису зредагованої вченим збірки “Центральний архів стародавніх актів у Києві”⁴. П’ять із десяти глав цієї книги, що мала по суті замінити путівник по Архіву, написані також В.О. Романовським. Тож пошуки рукописної спадщини вченого в архівних установах варто продовжити.

¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 254, арк. 35.

² Романовський В. Нариси з архівознавства. – С. 135.

³ Романовський В. Вказ. праця. – С. 24.

⁴ Центральний архів стародавніх актів у Києві. Збірник статтів за редакцією В.О. Романовського. – К., 1929. – 223 с.

Виявлений автограф “Нарисів з архівознавства” в ЦДАВО України дає підстави віднести це архівосховище до домінуючих серед тих, де зберігаються рукописи праць архівознавчого циклу В.О. Романовського. У цьому розумінні архів не уступає ДАСКу, хоча останній зберігає в особовому фонді вченого найбільшу кількість рукописних праць науковця та творчих матеріалів до них історичного спрямування.

Зупинимось докладніше на аналізі самого підручника. Він починається “Вступними увагами”, в яких В.О. Романовський дав визначення основних понять, якими оперує архівознавство (“архівознавство”, “архів”, “архівний матеріал”) та окреслив у загальних рисах принципи організації архівної справи у Франції, Англії, Італії та інших країнах Західної Європи. Дефініцію архівознавства вчений визначав не тільки як допоміжну науку для історичних досліджень, а й як таку, що має самостійне значення, завдання якої полягає у вивченні історії архівів та архівного законодавства, в розробці самостійних проблем збереження архівного матеріалу. Далі В.О. Романовський обґрунтував думку про те, що архівознавство це також і система знань про архіви та архівне влаштування, яка, з’єднуючи матеріал у загальну категорію історичних джерел, дає можливість раціонального обліку, класифікації, збереження і видання друком цього матеріалу з метою подальшого його використання для практичних та наукових потреб¹. І хоча сучасна архівна наука оперує дещо іншим термінологічним інструментарієм², проте, на наш погляд, не слід применшувати значення науково-теоретичних розробок ученого, оскільки сучасна наука визначає архівознавство визначається і як спеціальну галузь історичної науки, і як систему наукових

¹ Романовський В. Нариси з архівознавства. – С.5.

² Архівістика: Термінологічний словник/ Авт.- упорядн.: К.Е.Новохатський, К.Т.Селіверстова та ін.; Головне арх. управління при Каб. Міністрів України Укр. держ. НДІ архівн. справи та документознавства. – К., 1998. –106 с.

знань з історії теорії та методики організації архівної справи¹.

У першій частині “Нарисів з архівознавства” – “Архіви на Україні”, яка склала більшу половину книги, викладена історія архівної справи в Україні. В.О. Романовський починає її з архівів центральних установ Великого князівства Литовського (ВКЛ) – Литовською Метрикою. Історію цього архіву автор довів до 1923 р., часу, коли за Ризьким договором між Польщею та радянською стороною його було залишено в Москві. Далі вчений висвітлив організацію архівної справи та діловодства в Московській державі та подав огляд архівної українки московських архівів. Найбільше уваги він зосередив на історії архівів Гетьманщини (Генеральна військова канцелярія, Скарбова канцелярія, Генеральний суд, Малоросійська колегія тощо). Вчений детально виклав історію й організацію діловодства згаданих установ, форми документів, що відклалися від них, їх долю. Наприкінці розділу подана історія організації архівної справи та архівного законодавства в Росії в XVIII – XIX ст., історія створення архіву давніх актів у Києві та Історичного архіву в Харкові. Фактично В.О. Романовський був першим, хто висвітлив історію архівної справи крізь призму історії української державності та в контексті діяльності державних установ, що існували в Україні з часів литовсько-польської доби й до початку XX ст. Отже, цей розділ можна справедливо назвати і нарисом історії державних установ в Україні з найдавніших часів до початку XX ст.

Друга частина підручника має назву “Принципи порядкування в архівах”. Після огляду архівної реформи в Україні, яку В.О. Романовський ув’язав з централізацією та раціональною концентрацією архівних документів, розглянуто ряд практичних питань, що виникали у архівістів та археографів у ті часи. Йдеться про облаштування архівних приміщень; систематизацію архівних документів та класифікацію їх за фондами;

¹ *Калакура Я. С.* Архівознавствознаука чи система наукових знань?// Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1996. – Т. 1. – С. 43-49.; *Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Я.С. Калакура (гол. ред.) та ін.* – К., 1998. – С. 6-9, 294; *Архівістика: Термінологічний словник.* – К., 1998. – С. 17.

реставрацію й зберігання архівних документів; складання описів, покажчиків та реєстрів; експертизу цінності документів та підготовку їх до друку. Педагогічний досвід допоміг вченому зробити акценти на найважливіших та найскладніших етапах архівістики, починаючи з моменту надходження документів до архіву та закінчуючи їх підготовкою до публікації та подальшого використання в практичних та наукових цілях. Принципи археографічного опрацювання та видання архівних документів, запропоновані В.О. Романовським¹ справедливо можна назвати Правилами видання документів. За визначенням Г. Папакіна ці правила є найпершими офіційними вимогами до документальних збірок, якими керувалися археографи Центрального Архівного Управління (ЦАУ)² Особливу увагу В.О. Романовський зосередив на такому питанні, як визначення обов'язків архівіста. Він підкреслював, що історики та архівісти під час роботи над архівними матеріалами не повинні відхилятися від своїх прямих завдань. “Важка, брудна та непомітна” праця останніх не повинна підмінятися “показнішою та цікавішою” дослідницькою роботою істориків. Основні завдання архівістів учений вбачав в фізичному збереженні архівних документів, їхньому описуванні, складанні реєстрів та покажчиків, встановленні автентичності та підготовці архівних документів до друку, а також правильному виборі форми описування “архівалій”³. Він запропонував такі форми описування: звичайний інвентар, опис докладніший, описання з детальними позначеннями цікавих місць та подробиць, опис систематичний, інвентарний опис⁴. Важливо зауважити, що пріоритет видання архівного матеріалу В.О. Романовський також віддавав архівістам⁵. В цілому ці

¹ Романовський В. Нариси з архівознавства. – С. 159–163.

² Папакін Г.В. Розробка теоретичних питань української археографії в діяльності ЦАУ УРСР (1929 – 1930) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1996. – Т. 1. – С. 53–54.

³ Романовський В. Нариси з архівознавства. – С. 135.

⁴ Романовський В. Вказ.праця. – С.147.

⁵ Там само. – С. 4, 135.

настанови архівіста-практика, педагога та теоретика залишаються корисними і сьогодні як для архівістів, так і для археографів.

Як уже говорилося, для написання “Нарисів” В.О. Романовський досить широко використав літературу німецькою, французькою, англійською, польською та чеською мовами¹. З книги відомого та авторитетного на ті часи архівіста Дженкінсона для нього було спеціально зроблено переклад з англійської окремих її розділів². Наприкінці підручника вчений подав ґрунтовно опрацьовану бібліографію архівознавчої літератури українських, російських та західноєвропейських архівістів. До деяких праць він також додав і коротку анотацію. Більшість книг та статей з цього списку є раритетними, тож наявність цього підрозділу надає “Нарисам” особливої ваги та значення і як з точки зору архівознавства та археографії так і з позицій історіографії та бібліографії.

Те, що В.О. Романовський добре знався на російській, українській та зарубіжній історіографії архівознавства і засвідчує підрозділ другої частини “Нарисів” – “Важливіші праці з архівознавства”³.

Вихід “Нарисів” привернув до себе увагу наукової громадськості як в Україні, так і поза її межами. Схвально відзначили працю сучасники науковця – В. Веретенніков⁴, П. Смирнов⁵ та ін. Зокрема, П. Клименко⁶ у рецензії на “Нариси з архівознавства” вказував на такі позитивні сторони праці як: стислість та ґрунтовність викладу основних завдань архівістів, конструктивне вирішення викладу основних проблем архівознавства, нетрадиційне на той час визначення дефініції архівознавства. Поряд з цим, на його думку, мало місце звужене, державно-урядове розуміння поняття

¹ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 66855, Т. 1, арк. 117.

² Митрофаненко В.В., Сулова Е.С. Фонд В.А. Романовского в государственном архиве Ставропольского края // Археографический ежегодник за 1991 г. – М., 1994. – С.228.

³ Романовський В. Нариси з архівознавства... – С. 163–168.

⁴ Веретенніков В.І. Екскурси з бібліографії архівної справи // Архівна справа. – Х., 1927. – Кн. 4. – С. 105.

⁵ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 566, арк. 4–5.

⁶ Клименко П. Рец.: Нариси з архівознавства. Харків, 1927 // Записки історично-філологічного відділу. – Кн. XVI. – 1928. – С. 312–313.

“архів”, що призвело до того, що В.О. Романовський не відзначив національно-культурного значення архівів, залишив поза увагою монастирські, приватно-панські, церковні, заводські та ін. архівні заклади, а також архівну україніку польських архівів. В Російській Федерації на шпальтах фахового часопису “Архивное дело”, “Нариси” були розглянуті двічі. Перша стаття носила характер відгуку¹, а друга – рецензії², в якій І. Голубцов зосередив головну увагу на теоретичних питаннях архівознавства, піднятих В.О. Романовським. Зокрема, він вказував на протиріччя, які виникли в архівній термінології, після введення українськими архівістами дефініції діловодний фонд. До недоліків підручника рецензент відніс і плутанину у визначенні інвентарного виду описування архівного матеріалу. Поряд з цими недоліками, на думку І. Голубцова, підручник мав позитивні сторони і переваги. До них він відносив: використання вченим власного практичного і теоретичного досвіду праці в архівах, залучення широкого кола спеціальної літератури, вдалий спосіб вирішення архівно–технічних питань, наявність ґрунтовної інформації з історії архівів України. Ці зауваження рецензентів, на наш погляд, можна вважати слухними.

З позицій сьогодення “Нариси з архівознавства” В.О. Романовського залишаються вдалою спробою висвітлення історії архівної справи в Україні та систематичного викладу основних проблем теорії і практики архівознавства. До того ж перша частина підручника насичена цікавими історичними фактами, відомостями з історії державних установ про архівні джерела і літературу. Підходи вченого до вироблення методик наукового описування архівних матеріалів та підготовки їх до наукової публікації не втратили своєї актуальності.

¹ Отзывы о книгах. Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Видання Центральн. Архівн. Управління УСРР. – Х., 1927. – 168+1 стр. // АД. – 1928. – Вып. XIII. – С. 119–120.

² Голубцов І. Рец.: Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Видання Центральн. Архівн. Управління УСРР. – Х., 1927. – 168+1 стр. – Х., 1927. – 170 с. // АД. – 1928. – Вып. III (XVI). – С. 97–101.

Згортання політики українізації, насадження командно-адміністративної системи управління та бюрократичної централізації архівної справи мали негативні наслідки для розвитку архівної науки в Україні, для творчості В.О. Романовського. Відкриття в Москві Історико-архівного інституту (1930 р.) вело до формування єдиного архівознавчого центру союзного значення. Напрямок наукових досліджень з архівістики визначався та корегувався в Москві, а навчальна література створювалася переважно в російських центрах і без урахування здобутків архівістів союзних республік, зокрема українських. Такий стан справ призвів до зменшення кількості навчальної та довідкової літератури з архівознавства, що виходила в Україні. За період після виходу в світ підручника В.О. Романовського в Україні було опубліковано лише дві окремі книги з архівознавства навчального характеру. Це – “Архівознавство. Елементарний підручник”¹ (1932 р.) та “Архівознавство. Підручник для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів”² (1998 р.). У структурному плані обидва підручники примножують традиції, започатковані В.О. Романовським, тобто поєднують у собі основні напрями вивчення архівної справи. Проте, в першому з них, перевага надається висвітленню практичних питань архівістики, організації праці архівів, що і визначає його виразний прикладний характер. Більшою мірою відтворює конструкцію “Нарисів” та повніше відповідає сучасним методологічним підходам до вивчення архівної справи підручник під редакцією Я.С. Калакури.

Отже, підручник В.О. Романовського був першим, що вийшов в Україні та не мав аналогів у тодішній навчальній літературі. Питання, підняті в “Нарисах”, не зважаючи на деякі недоліки, висвітлювались за розробленою автором структурою проблемно-хронологічного характеру. Більшою своєю

¹ Архівознавство: Елементарний підручник. – Х.: Рад.школа, 1932. – 228 с.

² Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Я.С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – 316 с.

частиною він не втратив свого наукового і дидактичного значення й нині. Звичайно, окремі питання з теоретичних та практичних проблем з плином часу, вже не мають такої актуальності як 75 років тому, проте сам підручник як історичне явище в архівознавстві не втратив свого значення та цінності. Тож роль фундатора навчальних посібників з архівознавства, надана В.О. Романовському, є небезпідставною. Головна його заслуга полягає в тому, що традиції національної архівознавчої думки, започатковані вченим на початку XX ст., знайшли своє втілення та продовження¹ в першому, власне, українському підручнику з архівознавства. В цьому полягає і основний внесок науковця в історію архівної науки.

¹ Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Я.С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – С.4.

Р О З Д І Л 4

Внесок В.О. Романовського в історичну науку

Наукова творчість В.О. Романовського охоплює найрізноманітніші напрями історичних досліджень. Він – автор фундаментальних праць не тільки з архівістики, але й джерелознавства, соціально-економічної та соціально–політичної історії України, декабристознавства та краєзнавства тощо.

Важливе місце в науковій спадщині вченого займають розвідки з фінансово-економічної історії України доби Гетьманщини, соціально-правового статусу населення, розвитку сільського господарства, ремесел економічних та політичних зв'язків з Росією тощо. За нашими підрахунками у науковому доробку В.О. Романовського близько 20 праць з окресленої проблематики. Дослідженням устрою Гетьманщини історик займався протягом усього життя не залишаючи водночас поза увагою питань історіографії, джерелознавства, історичного краєзнавства, декабристознавства, історії друкарства тощо.

4.1. Праці В.О. Романовського з історії України

Провідне місце серед праць В.О. Романовського, присвячених історії України, займає його докторська дисертація “Очерки по истории государственного хазяйства Украины в XVIIв.”¹. У зв'язку з тим, що вона і нині залишається неопублікованою, видається доцільним подати її короткий огляд. Епіграфом до неї вчений узяв відомі слова сучасника Руїни XVII ст. І. Галятовського. І це природньо, оскільки, досліджувана В.О. Романовським проблема перекликається з подіями, що в українській історичній науці пов'язані з поняттям Руїни. Особисте життя вченого та його наукова кар'єра також були сповнені безліччю перешкод. Слова І.Галятовського про те, що його книга “такого часу робилася в котрий більш єсьмо утікали і на смерть,

¹ ДАСК, ф.Р-6007, оп.1, спр.48

нежели на книгу тую поглядали”¹ сповнені особливого драматизму та надзвичайно трагічні, водночас вони мають значення й для розуміння того, як “робилася” дисертація і В.О. Романовського. Працювати над нею він почав ще юнаком, а от захистити зміг лише в 58 років.

“Нариси з історії державного господарства України в XVII ст.”, які зберігаються в особовому фонді В.О. Романовського ДАСКу, мають таку структуру: вступ (стор. I – XIV); розділ перший – “Організація військового скарбу в перші роки після повстання 1648 р.” (стор. 15 – 108); розділ другий – “Питання про збір податків у царську казну в 1654 – 1662 рр.” (стор. 109–150); розділ третій – “Військовий скарб при гетьмані Брюховецькому та організація перепису 1666 року” (стор. 151 – 305); розділ четвертий – “Наслідки (висновки) перепису 1666 року” (стор. 306 – 375); розділ п’ятий – “Військовий скарб у кінці XVII – на початку XVIII століть” (стор. 376 – 539); висновки (стор. 539 – 540 (у змісті та по тексті не виділяються)). Наприкінці дослідження містяться додатки – статистичні підрахунки соціально-демографічного та фінансово-економічного характеру у вигляді таблиць (стор. 541 – 605).

Праця написана на основі опрацьованих і виданих В.О. Романовським ще в 1933 р. “Переписних книг 1666 р.”, багатьох інших по крупинках зібраних документів з архівів Києва, Москви, Полтави, С.-Петербурга, Чернігова та Харкова, до того ж вперше залучених вченим до наукового обігу. Окрім джерелознавчого аналізу, у вступі та на початку першого розділу автор зробив досить детальний огляд існуючої на той час літератури, чим і підтвердив актуальність свого дослідження. Головна увага вченого в першому розділі дисертації була зосереджена на висвітленні організації та управління військовим скарбом після 1648 р. В.О. Романовський доводить, що при Б. Хмельницькому застосовувалася нова система обкладання податками, яка склалася під впливом фіскальної системи міських общин. У

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр.48.

другому – аналізуються фінансово-економічні питання “Березневих статей” 1654 р., висвітлюються суспільно-політичні зрушення після 1648 р. та перебіг подій, пов’язаних із стягненням податків з України до царської казни. Третій нарис присвячений організації військового скарбу при гетьманові І. Брюховецькому та розгляду матеріалів перепису 1666 року, який здійснювався за “московським” зразком. У четвертому розділі досліджується ставлення населення Лівобережної України, виходячи з перепису 1666 р. Автор установив загальне число податних одиниць, кількість сільських та місцевих жителів, рід їх занять. Він відслідкував ступінь відділення ремесла від сільського господарства, дав характеристику окремих груп населення, їх економічного становища. У п’ятому розділі розглянуті основні джерела надходжень до скарбу, історія відкупної системи кінця XVII – початку XVIII ст. та передумови остаточного відокремлення гетьманського скарбу від державного.

У праці вперше в історичній літературі на основі статистичних підрахунків аналізується рівень економічного розвитку українських міст та сіл Лівобережжя в кінці XVII ст., економічний стан села та життя сільськогосподарського населення, соціальні протиріччя у відносинах між козацькими старшинами, з одного боку, та поспільством, з іншого, становище окремих груп селянства, зокрема, “бобилів” – орендаторів землі, історія відкупної системи. Автор подав велику кількість відомостей, використовуючи, головним чином, статистичні та наративні неопубліковані джерела.

Не дивлячись на те, що дисертація у цілому не була опублікована, її положення були відомі сучасникам В.О. Романовського, і на це прямо вказує посилання в праці Б. Кафенгауза¹, який використав підрахунки В.О. Романовського про те, що в 36 містах Лівобережної України 26

¹ *Кафенгауз Б.Б.* Экономические связи Украины и России в конце XVII – начале XVIII столетия // *Воссоединение Украины с Россией . 1654 – 1954.* Сб. ст. М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 322.

відсотків населення належало до ремісників, а 8 – займалося торгівлею, зроблені на основі перепису 1666 р. Окрім цього, матеріали третього розділу дослідження В.О. Романовський висвітлив у праці “Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, её организация и критическая оценка”¹. Результати перепису 1666р. (четвертий нарис монографії) учений виклав у статті “Сільське й міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст.”².

Дисертації В.О. Романовського як і багатьом іншим працям радянського періоду, притаманні ідеологічні штампи, перебільшення ролі класової боротьби та замовчування національного фактора при висвітленні подій після приєднання України до Росії. Попри все це вченого не можна звинувачувати в “притяганні” фактів до пануючих у той час концепцій в історичній науці. Вилучивши різноманітні догматичні нашарування, без яких працю неможливо було подати до захисту, маємо перед собою досить вдалу спробу висвітлити історію фінансово-економічного устрою старої Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст.

Близько 50-ти праць, що містяться у справах особового фонду В.О. Романовського (більшість із них виокремлені штучно) представляють фрагменти та начерки робіт, що своїм змістом безпосередньо пов’язані з питаннями, які досліджуються в “Нарисах з історії державного господарства України в XVII ст.”.

Історія України, зокрема, соціально-економічний устрій Гетьманщини, залишалися у колі інтересів ученого до кінця життя. Підтвердженням цього є численні матеріали доповідей, з якими В.О. Романовський виступав на симпозіумах з аграрної історії та наукових конференціях в 1950 – 1960-х рр., лекцій, статей та рецензій³, до написання яких учений ставився особливо

¹ Романовский В.А. Перепись населения Левобережной Украины 1666 г. её организация и критическая оценка. – Ставрополь, 1967. – 125 с.

² Романовський В.О. Сільське й міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. // Народна творчість та етнографія. – 1958. – С. 89–109.

³ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 11, 18, 24, 25, 60.

відповідально. Так, привертає увагу текст доповіді В.О. Романовського на конференції з аграрної історії, яка відбулася у Латвії у 1963 р. Доповідь була присвячена дослідженню історії феодалізму на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст., темі не новій, однак розроблений недостатньо і, як вважав В.О. Романовський, “Висновки, до яких дійшли дослідники, іноді вимагають доповнень та поправок”¹. Акцентуючи увагу на основних протиріччях феодального землеволодіння, боротьби за землю між феодалами та безпосередніми виробниками матеріальних благ, вчений зазначав, що тогочасні дослідники вищезгаданих проблем мало уваги звертали на “типи та форми господарства, що існували на Лівобережній Україні у XVII ст.” В.О. Романовський вважав, що необхідно “дослідити форми землеволодіння не з формально-юридичної, а з економічної точки зору”². Він звернув увагу і на питання повернення селян-утікачів – гострої проблеми того часу. Вчений, базуючись на численних джерелах, зокрема переписних книгах XVII ст., зазначив, що селяни з Росії масами втікали на Україну і царський уряд неодноразово звертався до наступників Б. Хмельницького з проханням про їх повернення³.

Учений зупинився також і на питаннях общинного землеволодіння, хуторського господарства, тощо. Досліджував він і розвиток міст Лівобережжя другії половини XVII ст., взаємини між пересічними жителями і феодалами з одного боку, та козацькою старшиною, з другого. Великого значення вчений надавав вивченню ролі міщанства в процесі, приєднання України до Росії, або, як було прийнято говорити і писати у той час “об’єднання України з Росією”. Не дивлячись на те, що його попередники неодноразово звертались у своїх дослідженнях до цих питань, В.О. Романовський обґрунтував актуальність студійованої проблеми тим, що

¹ Романовский В.А. Основные проблемы истории феодализма на Левобережной Украине в XVII – XVIII вв.// Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1961. – Рига: Изд-во АН Латвийской ССР, 1963. – С. 184.

² Там само. – С. 188.

³ Там само. – С. 189.

в історіографії через брак джерел та ідеологічні нашарування багато питань розглянуто не у повній мірі¹.

У розвідці “Развитие городов Левобережной Украины после присоединения с Россией (во второй половине XVII века)” В.О. Романовський дав характеристики міст Лівобережної України як торгово–промислових центрів XVII ст. На основі аналізу матеріалів перепису 1666 р. він дійшов висновку, що найбільш розвинутими містами Лівобережжя, що входили до складу Росії, були Стародуб, Переяслав, Ніжин і Київ². Вчений підкреслив, що хоч опис Києва не зберігся повністю, втрачено перших 14 сторінок перепису, де містилися відомості про найбільш заможних купців та міщан, але з опису майнового та фінансового стану середніх та бідних верств населення вимальовується загальна картина. Він навів чимало статистичних даних, які характеризують чисельність місцевих жителів, суми податків, різновиди ремісничих спеціальностей тощо³. На базі цих даних В.О. Романовський зробив висновок про те, що ремісники працювали на ринок, який стояв на щабель вище, ніж базар або ярмарок. Окрім цього, у містах існувала значна кількість “торгового люду”, які організовували обмін продукції⁴.

На думку В.О. Романовського місцеве населення відігравало важливу роль у політичному житті суспільства. Зокрема, саме за їх активної підтримки відбувалося зближення зносин Б. Хмельницького з Росією на тлі боротьби проти шляхетської Польщі. До гетьмана зверталися жителі міст з проханням захистити їх і від утисків козацької старшини. В.О. Романовський проаналізував універсали Б. Хмельницького, які надавались таким містам як Київ, Чернігів, Переяслав, Стародуб та ін. В них сурово наказувалося не

¹ Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины после присоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией. 1654 –1954. Сб. ст. М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 395.

² Там само. – С. 397.

³ Там само. – С. 400, 402–403.

⁴ Там само. – С.402.

порушувати міських прав та привілеїв, не забирати землю та не порушувати вольностей¹. Однак і у кінці XVII і на початку XVIII ст. боротьба українських міщан з місцевою старшиною не припинялася. Одночасно загострювалися протиріччя між міською біднотою та торгово-ремісничою верхівкою.

Дослідженню процесу накопичення багатств українською старшиною та росту феодального землеволодіння історик присвятив низку інших праць, в яких висвітлюються окремі напрями соціально-економічного розвитку та суспільних відносин між верствами населення у XVII – XVIII ст.². У них акцентується увага на виникненні відкупної системи (аренди), яка з'явилася в Україні ще за часів Б. Хмельницького і широко застосовувалася у другій половині XVII ст. – на початку XVIII ст. У статті “К истории аренды на Левобережной Украине во второй половине XVII – начале XVIII века (К вопросу о первоначальном накоплении)” В.О. Романовський, залучивши значний комплекс джерел, дослідив еволюцію процесу откупів у різних галузях промисловості. Він навів чимало документів в яких подаються дані про надходження від аренди і загальна сума орендних доходів військового скарбу та його витрат³. Характерна особливість цієї праці полягає у чітко викладеній історичній канві від часів гетьманування Б. Хмельницького до І. Мазепи, постать якого оцінюється в рамках тогочасних ідеологічних стереотипів.

¹ Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины после присоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией. 1654 – 1954. Сб. ст. М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С.395; 410–411.

² Романовский В.А. Феодально-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII– начале XVIII в. // Полтава: к 250-летию Полтавского сражения. – М., 1959. – С. 286–307; *Його ж.* К истории аренды на Левобережной Украине во второй половине XVII – начале XVIII века (К вопросу о первоначальном накоплении) // Некоторые вопросы социально-экономического развития Юго-Восточной России. – Ставрополь: Ставропольский гос. пед. ин-т, 1970. – С.321–361.

³ Романовский В.А. К истории аренды на Левобережной Украине во второй половине XVII – начале XVIII века (К вопросу о первоначальном накоплении) // Некоторые вопросы социально-экономического развития Юго-Восточной России. – Ставрополь: Ставропольский гос. пед. ин-т, 1970. – С. 327.

З даною розвідкою частково перегукується більш рання робота “Феодально-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII – начале XVIII в.”, у якій висвітлюється внутрішній стан Гетьманщини, діяльність державного апарату, ставлення української старшини до Росії тощо. Значна увага приділена знову ж таки постаті І. Мазепи та його історичному вибору, який трактувався неоднозначно і в радянський період. Історик зазначав, що коли “селянські маси та міські низи дізналися про перехід Мазепи на бік шведів, – почалися повстання проти старшин та багатіїв”¹. В.О. Романовський навів ряд фактів, що свідчили про не чітко визначене ставлення запорізьких козаків до їх переходу на бік шведів². Загалом ця стаття носить аналітичний характер, оскільки вона охоплює комплекс складових антифеодальної боротьби українського народу.

Без перебільшення можна стверджувати, що історія України, насамперед, соціально-економічне становище та фінансовий устрій Гетьманщини були центральним об’єктом уваги В.О. Романовського. У численних працях історик вибудував досить чітку “концепцію фінансового устрою доби Гетьманщини у XVII ст.”³, яка ґрунтується на аналізі цифрових показників, статистичних даних і дає глибокий науковий зріз соціального складу українського суспільства.

Привертає увагу праця “Війна 1735 – 1739 років і її наслідки для України”⁴, написана та опублікована ще в “київський” період творчості. В ній автор на основі численних архівних джерел та матеріалів “Малороссийской

¹ Романовский В.А. Феодально-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава: к 250-летию Полтавского сражения. – М., 1959. – С. 303.

² Там само. – С.306.

³ Там само. – С.306.

⁴ Романовський В. Війна 1735–1739 років та її наслідки для України // Нариси з соціально-економічної історії України. Ред. Д.І.Багалій. – К., 1932. – / ВУАН. Праці Комісії Нариси з соціально-економічної історії України. Т.1./ – С. 27–42.

експедиции Правительственного Сената”¹ рукописного відділу Бібліотеки ім. В.І. Леніна (нині – Російська державна бібліотека) вперше в тогочасній історіографії висвітлив економічні втрати, що лягли важким тягарем на полки Лівобережної України у зв’язку з війною, яку вела Анна Іоанівна. В.О. Романовський доводить, що ці втрати привели до розорення не тільки державного господарства, а також і власних господарств козаків та селян, у наслідок чого посилювався процес закріпачення збіднілих селян. Водночас, українська козацька старшина отримала не малі кошти з царської казни за поставки армії, чим ще більше збагатилася.

Через 32 роки після виходу цієї праці у світ В.О. Романовський в листі до О.С. Компан писав:“...Меня последние годы мучит мысль, что на Украине Левобережной крепостничество шло по возрастающей линии, в особенности быстро складывались эти отношения после войны 1735 – 1739 гг...” “кризис крепостнической системы”, о котором пишут некоторые историки состоял совсем в другом, а не в эксплуатации крестьян... Война 35–39гг. разорила казачество и крестьянство, которое теряет свои земли и попадает уже в настоящую крепостническую зависимость после этой войны. Выход из кризиса украинский помещик видит в закрепощении крестьян...”². Свідченням актуальності та дискусійності проблеми закріпачення селянства на Лівобережній та Правобережній Україні є той факт, що це питання В.О. Романовський не однаразово порушував у доповідях на симпозіумах з аграрної історії протягом 1960-х рр.³

В.О. Романовський неодноразово звертався і до дослідження життя та діяльності видатних історичних постатей. Це Семен Гаркуша, Іван Федоров (Федорович), Устим Кармелюк, Петро Конашевич-Сагайдачний, Михайло Ломоносов та інші.

¹ ЦДАМЛМ України, ф. 279, оп. 4, спр. 246, арк. 2

² Там само. – Арк. 2

³ Там само. – Арк. 2

В особовому фонді В.О. Романовського зберігається стаття “Семен Гаркуша” (машинопис, 7 аркушів)¹, яку автор підготував, використовуючи “Справу Гаркуші”, яку віднайшов серед документальних матеріалів КЦАДА. Називаючи Гаркушу “розбійником-романтиком”, дослідник висвітлив все життя запорізького козака, який у кінці XVIII ст. боровся за соціальну рівність, виступаючи в ролі месника від імені тих, кого експлуатували та пригнічували. Історія Гаркуші подана в контексті побутового життя різних верств українського населення, від селян–кріпаків і козацтва до вищої старшинської верстви. Вивчивши справу Гаркуші, автор дійшов висновку, що вільнолюбні погляди юнака сформувалися ще у дитинстві, коли він потрапив до запорожців і побував у кількох походах. Вирішальним, з огляду його подальшого життєвого шляху, став факт пограбування разом зі своїми товаришами, в результаті чого, він на диво залишився живим. Об’єднавшись з такими ж скривдженими, як і сам він, Гаркуша присвятив життя боротьбі проти утисків знедолених. Праця про Семена Гаркушу написана в стилі оповіді, в якій подаються всі життєві колізії героя аж до його смерті.

Ще одному керівникові селянських повстань – Устиму Кармалюку В.О. Романовський присвятив розвідку до 110-ї річниці від дня його смерті². На відміну від попередньої стаття носить аналітичний характер з використанням статистичних матеріалів та архівних джерел. Вона опублікована в газеті “Социалистическая Караганда”. Вона не містить посилань, водночас, у ній, завдяки збереженим ученим документам, зазначається, що автору вдалося встановити той факт, що на Правобережній Україні за період з 1826 по 1854 рр. було зареєстровано 39 масштабних виступів селян. Для їх придушення повідомлялося до міністерства внутрішніх справ і викликалися війська. Повстання менших розмірів придушувалися місцевими силами і часто навіть не фіксувалися. Активна

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 65.

² Там само. – Спр. 147.

боротьба Кармалюка почалася у 28-річному віці, коли поміщик Піглевський віддав його у солдати для проходження військової служби в Уланському полку, що стояв у Кам'янці-Подільському. Однак, у 1812 р. він утік у подільські ліси та організував там загін з числа селян та ремісників потерпілих від свавілля поміщиків. Протягом двадцяти років Устим Кармалюк вів боротьбу з панами, які були відомі за жорстоке ставлення до селян. В.О. Романовський зазначає, що народний месник без жалю розправлявся з ними, а всього було здійснено понад тисячу нападів на поміщицькі садиби. Тільки у 1835 р. владі вдалося схопити Устима Кармалюка, судити і, за вироком суду, – повісити. Вчений відзначив, що образ Устима Кармалюка широко представлений в українських народних переказах, легендах, оспіваний у піснях, художній літературі, зокрема, М. Вовчком, яка змальовує його “в дусі сентиментальних романів шестидесятих років XIX ст.”¹. На думку В.О. Романовського, політичні та суспільні погляди Кармалюка не були чітко визначені навіть для самого героя. Він діяв спонтанно, використовуючи всі форми боротьби проти кріпосницького гніту. Автор відзначає, що і в середині XX ст. постать Кармелюка викликала симпатію і захоплення.

Таким чином, у працях В.О. Романовського з історії України найбільш повно досліджена фінансово-економічна та суспільно-політична ситуація XVII – XVIII ст. Це знайшло втілення в його докторській дисертації, в історико-джерелознавчих дослідженнях з історії міст і сіл України, аналізі переписних книг 1666 р., вивченні фінансового устрою Гетьманщини періоду діяльності Б. Хмельницького, І. Брюховецького, І. Мазепи, у викладі подій, пов'язаних з боротьбою народних ватажків С. Гаркуші, У. Кармелюка. Питання, порушені вченим в історичних розвідках, залучений ним джерельний матеріал, зроблені автором узагальнення і висновки, не втратили свого наукового значення і актуальності й нині.

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 147, арк. 7.

4.2. Джерелознавчі дослідження вченого

Поряд з дослідженням проблем архівістики, історії України В.О. Романовський приділяв велику увагу вивченню джерел, їх аналізу і використанню. Практичне джерелознавство, як напрям наукових студій, супроводжувало вченого протягом всього наукового життя. Ці проблеми були у полі зору вченого з самого початку його історичної та архівно-археографічної діяльності. Будучи студентом, він під керівництвом М. Довнар-Заполького вивчав “Рум’янцевський опис”, а майже через 20 років опрацював та підготував до видання “Переписні книги 1666р.”¹. Критичне ставлення до джерела як носія історичної інформації, джерелознавча критика, яку він розглядав на рівні двох стадій: аналітичної і синтетичної, різноманітні методи, які використовував В.О. Романовський, – все це має важливе значення для осмислення його джерелознавчої спадщини. Питання практичного джерелознавства дістали дальший розвиток у 1960-х рр., коли він знову звернувся до вивчення джерельної бази української історії XVII ст., а також у зв’язку з дослідженням історичної демографії, зокрема, перепису населення 1666 р.

Значна кількість праць ученого ґрунтується на дослідженні переписних книг, зокрема документах перепису населення Лівобережної України 1666 р., які в свій час вивчали М. Костомаров, В. Ейнгорн, О. Лазаревський, В. Юркевич та ін. Аналізуючи їх внесок у дослідження цього виду джерела і значення переписних книг для вивчення демографічних та соціально-побутових проблем, В.О. Романовський зазначив, що першим дослідником переписних книг можна вважати М. Костомарова, який використав їх при підготовці монографії “Руїна”². Однак М. Костомаров переглянув тільки одну книгу з перепису 1666 р. – книгу Київського повіту, зокрема, перепис міст Переяслава, Баришівки, Золотоноші та ін. невеликих міст і частково

¹ Романовський В. Переписні книги 1666р. – К.: ДВУ, 1933. – 448с.

² Костомаров Н.И. Руїна: Историческая монография: 1663–1687. Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича. – СПб., 1882. – 706 с.

опублікував ці матеріали. В.О. Романовський вважав, що самі документи перепису мало цікавили М. Костомарова, оскільки він використовував їх лише як ілюстративний матеріал для висвітлення побутового життя суспільства, не аналізуючи і не узагальнюючи ці джерельні матеріали.

Ретельно вивчаючи відому на той час історичну літературу, В.О. Романовський вказував, що вивчення переписних книг як джерела суспільно-економічних та політичних стосунків XVII ст. поновив у 1890-х рр. В. Ейнгорн, який у низці своїх праць¹ використав переписні книги Стародубського, Чернігівського і значної частини Ніжинського полків як найінформативніших щодо характеристики економічного та політичного становища України вказаного періоду. В. Ейнгорн неодноразово повертався до питання високої інформаційної ваги переписних книг і доводив необхідність їх видання у повному обсязі. Однак, задум втілити в життя не вдалося.

Наступником В. Ейнгорна В.О. Романовський вважав О. Лазаревського, хоча той і не використав переписні книги 1666 р. у повному обсязі, оскільки спирався в своїх дослідженнях тільки на окремі матеріали, які входили до кола студійованих ним тем. Зокрема, В. Романовський зробив закид О. Лазаревському за те, що він був поверхово обізнаний з цією пам'яткою, не критично опрацював джерело, а тому здійснене ним видання переписних книг вийшло неповним. Окрім джерелознавчої оцінки, В.О. Романовський, як фахівець з питань наукового опрацювання джерел для їх подальшої публікації, не оминув археографічної оцінки видання О. Лазаревського. Він вказав на неточність передачі тексту, на неясність оцінки його соціально-економічної суті². Водночас

¹ *Эйнгорн В.О.* О Малороссийских переписных книгах 1666 г. – М., 1895. – 12 с. (окр.відб.); *Його ж.* О вновь найденных малороссийских переписных книгах // ЧОИДР. – 1895. – № 2. – С. 27–36.

² *Романовський В.* Переписні книги 1666 р. – К., 1933. – С.IV.

В.О. Романовський підкреслив, що це видання стало першою спробою подати переписні книги на науковому рівні як історичне джерело.

Історіографію проблеми дослідження переписних книг В.О. Романовський довів до другої половини 1920-х років – періоду його сучасності. Він подав докладний аналіз праці В. Юркевича, яка вийшла друком у 1927 р. і була побудована на матеріалах переписної книги Сибірського приказу. Не дивлячись на те, що В. Юркевич не тільки видрукував текст переписної книги і на основі її аналізу представив оцінку демографічної ситуації в м. Києві на 1666 р., головною вадою розвідки В.О. Романовський вважав незадовільне археографічне опрацювання джерела, відсутність його критичного аналізу та зміщення акцентів вагомості документів при їх передруці, наявності деяких помилок і хиб. Так, В. Юркевич ігнорував окремі поняття, які переважали у тексті, зокрема, податкову одиницю “двір”. До числа археографічних недоліків В.О. Романовський відніс відсутність свідчень про оригінальність джерела, що порушує принцип правдивості видання.

Враховуючи недоліки попередніх видань переписних книг та доцільність їх цілісного видання, В.О. Романовський взяв на себе складне завдання підготувати повне видання переписних книг, яке б відповідало науковим вимогам як археографічним, джерелознавчим так і чисто дослідницьким. В 1933 р. підготовлені ним переписні книги 1666 р. вийшли в світ.

У ґрунтовній передмові до видання переписних книг В.О. Романовський назвав їх документальною пам’яткою тогочасних “класових стосунків”¹, з огляду на внутрішню боротьбу, яка точилася між тогочасними соціальними прошарками: селянством, козацтвом, козацькою старшиною, міщанством тощо. Далі автор дав характеристику політичної та соціально–економічної ситуації в суспільстві напередодні перепису. Він

¹ Романовський В. Переписні книги 1666 р. – К., 1933. – С.VI.

висвітлив дипломатичні стосунки з Москвою, яка досить вдало використовувала всі протиріччя українського суспільства; економічний та побутовий стан населення (збирання податків на утримання царського війська в Україні тощо), що разом передувало перепису населення та укладанню переписних книг “всієї посполитої людності” московськими переписувачами, що приїхали на Україну в 1665 р. за угодою, укладеною в Москві і за розробленою там інструкцією фіксування всіх об’єктів оподаткування та перепису. На допомогу їм було обрано міщанських представників, які мали затверджувати своїм підписом текст переписної книги кожного окремого міста або містечка. Таким чином, вважав В.О. Романовський, результати описування базувалися на оцінці місцевих жителів, які обиралися для проведення перепису. Вони мали збирати, опрацьовувати і подавати відомості та визначати розмір податку. Всі книги після закінчення перепису було перевезено до Москви і здано до Малоросійського приказу¹.

З метою подальшого стягнення поборів в Україні були залишені копії (списки) переписних книг. Цих копій зразу не зробили і податки збирали за списками місцевих урядовців, призначених для проведення перепису. В.О. Романовський наводить чимало прикладів збору грошей та хліба у Прилуках, Лубнах, Глухові, Кролівці, Коропі та інших містах, збирання меду в Острі, Козельці, Бобровиці, Миргороді, Чернігові, Стародубі тощо. Всього в Москву з українських міст надіслали 276 пудів меду². Збереглася прибутково-видаткова книга міста Ніжина, в якій зазначались всі стягнення податків по всьому повіту. Ці та багато інших прикладів, наведені вченим з переписних книг 1666 р. у передмові до їх видання, свідчать про інформативність та вагомість цього джерела, яке В.О. Романовський вважав

¹ Романовський В. Переписні книги 1666 р. – К., 1933. – С.IX

² Там само. – С.X

цінним і надзвичайно важливим у контексті студій соціальної історії України XVII ст.

Видання “Переписні книги 1666 р.” охоплює публікацію трьох (Київської, Ніжинської та Батуринської) з п’яти відомих переписних книг В.О. Романовському. Стародубську книгу, з огляду на те, що вона на той час ще не була описана і вимагала археографічного доопрацювання, планувалося видати пізніше окремим виданням.

Закінчуючи вступ до свого ґрунтовного, об’ємного видання (447 стор.) переписних книг, В.О. Романовський назвав їх першорядним джерелом для дослідження Московської колоніальної політики щодо України¹. Висновки вченого, які базувалися на дослідженні переписних книг, засвідчують, що після початку боротьби українського народу за свою незалежність, тобто після 1648 р., активізувались міграційні процеси населення, які практично простежити та зафіксувати було неможливо. Завдяки перепису та об’єднанню зусиль московського уряду та української старшинської верхівки вдалося провести опис, облік, визначити майновий стан і оподаткування населення.

В.О. Романовський зазначив, що з позицій археографії при виданні переписних книг доцільно тексти друкувати у повному обсязі без скорочень та пропусків. Це, звісно, дає повнішу уяву про репрезентативність джерела у вивченні соціальних, фінансових та інших економічних питань з історії України другої третини XVII ст. Про високий науковий рівень видання красномовно говорять вміщені наприкінці книги два покажчики: іменний та географічний (реєстр складається з 313 найменувань населених пунктів).

Можна стверджувати, що на той час це було єдине видання переписних книг 1666 р., здійснене у такому обсязі і на такому фаховому рівні. Майже всі подальші дослідники з соціально-економічної історії України використовували у своїх працях опубліковане В.О. Романовським джерело.

¹ Романовський В. Переписні книги 1666 р. – К., 1933. – С.Х.

Сам В.О. Романовський майже через 20 років на основі текстів переписних книг опублікував ґрунтовну джерелознавчу розвідку “К истории украинского крестьянства времени воссоединения Украины с Россией”¹, яка базувалася на аналізі становища окремої групи селянства – “бобилів”. Не дивлячись на те, що до проблеми дослідження “бобилів” у свій час зверталися В. Ключевський, В. Сергєєвич, О. Лаппо-Данилевський, вона на думку В.О. Романовського, по-перше, досліджена недостатньо, а по-друге, його попередники в своїх студіях недостатньо використовували джерельний матеріал переписних книг 1666 р. В.О. Романовський зазначав, що перші свідчення про “бобильство” зафіксовані у Псковському літописі за 1500 р., а згодом відомості про них зустрічаються у XVI – XVII та на початку XVIII ст. Вчені XIX – початку XX ст. визначали таке складне явище як “бобильство” по-різному. В цілому, при визначенні “бобильства” вони керувалися такими критеріями як “тягловість” та “безпашенність”². Так, І.Беляєв розглядав “бобиля” як платника половинного тягла; В.Сергєєвич поділяв “бобилів” на дві групи: новгородських і московських, причому перші з них визначалися як наймачі садибної землі, а другі – “безтермінові слуги”; М. Дьяконов визначав “бобиля” як такого, що не мав ораної землі та свого господарства, а тому ніяк не міг відноситися до категорії тяглових селян.

До питання приналежності “бобилів” звертався у своїх працях і Б. Греков. Він визначав “бобильство” як одне з станів феодальної залежності: “Бобиль – залежна від свого хазяїна людина, яка по договору отримала право жити “за хазяїном” і тим самим звільнена від тягла”³.

В.О. Романовський беззастережно не приймав жодного з наведених

¹ Романовский В. К истории украинского крестьянства времени воссоединения Украины с Россией (Бобыли по переписным книгам 1666 года) // Сб. трудов Ставропольского государственного педагогического института. – Ставрополь: Книжное издание, 1955. – Вып. 9. – С. 115–127.

² Там само. – С. 116–117.

³ Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. – Кн. 2. – Изд. 2, испр. и доп. – М., 1954. – С. 205.

визначень і дав своє розгорнуте трактування цієї категорії залежних людей. Базуючись на матеріалах переписних книг, історик дійшов висновку про те, що “бобиль” міг володіти хатою, мав город, завжди наймане поле і, незважаючи на те, що його податки іноді були досить високими¹, вважався неповноправним селянином. Тобто “бобилі” хоча і не були бідняками, але не мали свого орного поля. Окрім цього В.О. Романовський дійшов висновку про те, що “бобилі”, як правило, займалися ремеслом, більше того, іноді вони навіть мали свої ремісничі цехи.

Отже, В.О. Романовський визначив “бобильство” за такими критеріями: а) власність на землю(безземельні), залежність від землевласника (залежні), б) вільність (вільні), в) причетність до військової служби (служили на рівні з заможними і багатими)². Висновки історика базувалися на критеріях, якими керувалися службовці при укладанні переписних книг 1666 р. на Лівобережній Україні.

Передумови проведення перепису, процес його організації та значення В.О. Романовський докладно аналізує в монографічному дослідженні “Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка”³. Цінність і джерелознавча вага цього дослідження полягає у поєднанні вивчення історичних передумов, соціальної та політичної ситуації в Україні, економічного та майнового стану різних верств населення, складних дипломатичних колізій, що визначили подальшу долю країни в контексті внутрішніх суперечностей суспільства, персоніфікації гетьмана І. Брюховецького, політики московського царя щодо України.

Дослідження перепису населення на основі переписних книг 1666 р.

¹ Романовский В. К истории украинского крестьянства времени воссоединения Украины с Россией. (Бобыли по переписным книгам 1666 года) // Сб. трудов Ставропольского государственного педагогического института. – Ставрополь: Книжное издание, 1955. – Вып. 9. – С. 124.

² Там само. – С. 126.

³ Романовский В. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, её организация и критическая оценка. – Ставрополь, 1967. – 125 с.

здійснювалося вченим методом їх ретроспективного аналізу, в контексті загально історичних подій та складної внутрішньої ситуації, що виникла на Україні. На жаль, структурна будова праці не має визначеного змісту (вступу, розділів, підрозділів, історіографічного аналізу праць своїх попередників, довідкового апарату). Це деякою мірою порушує концептуальний логічний задум автора, однак не зменшує значення та джерелознавчої ваги праці з огляду на проведену вченим ґрунтовну науково-пошукову роботу.

Основну увагу в монографії приділено таким питанням: історія розвитку України у визначений період, гетьманська політика І. Брюховецького, адміністративні та фінансові процеси, які наклали відбиток на збір податків з населення, матеріальне становище різних верств суспільства.

Базуючись на аналізі перепису і використовуючи його дані як факти та аргументи для підтвердження своїх гіпотез, В.О. Романовський дійшов висновку про те, що перепис охопив усі верстви сільського та міського населення Лівобережжя. Однак в ході перепису було допущено чимало хиб, як самими переписувачами в наслідок відсутності знань про специфіку місцевих умов, а інколи недбалого ставлення до своїх обов'язків з боку виконавців перепису, так і свідомого зловживання та обману з боку місцевого населення¹.

Щодо стану збереженості переписних книг, то вчений відзначив, що частина книг була втрачена. Так, не зберігся опис Чернігова, Новгород-Сіверська та ін. міст. Окрім цього, до перепису не були включені деякі села передані у користування монастирям та знатним феодалам. На думку В.О. Романовського, російський уряд надавав перепису українського населення великого значення та доклав значних зусиль для успішного його

¹ Романовский В. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, её организация и критическая оценка. – Ставрополь, 1967. – С.70.

проведення, оскільки вбачав у ньому “кінець української автономії” та “можливість поповнити царську казну за рахунок грошових надходжень та хлібних припасів з України”¹. У ролі переписувачів на Україну відряджалися здебільшого люди досвідчені та обізнані з принципами подібної роботи, їм надавалися широкі повноваження, про що вони знали ще до приїзду на Україну². Згідно наказу, переписувачі, після прибуття на місце своєї праці мали оголосити війтам, бургомістрам та ін. представникам місцевої адміністрації про мету та завдання свого приїзду, обрати уповноважених з місцевих урядовців, які зобов’язувались беззастережно виконувати їх доручення³. Серед переписувачів В.О. Романовський особливо виділив К. Хлопова⁴. Водночас, безпосередній перепис населення зволікався і здійснювався близько шести місяців – з червня 1666 р. до початку 1667 р.⁵. Історик наголошував, що переписувачі часто перевищували свої повноваження і місцева адміністрація, не дивлячись ні на що, розглядаючи скарги ображених, вирішувала спірні питання на їх користь⁶.

Аргументом на користь неперевершеного джерельного значення переписних книг В.О. Романовський вважав той факт, що чернетки книг перепису, які вели місцеві урядовці, майже всі були знищені, “чистові” переписні книги залишалися єдиним свідком обліку населення України шістдесятих років XVII ст.. Саме на основі цих записів укладалися списки збору податків з населення, а “списки” були покладені в основу “окладних книг”, які слугували документом про оподаткування⁷. Згодом були вироблені правила збору хліба, грошових переказів та умови зберігання запасів збіжжя. Так, вони встановлювали, що всі надходження зосереджувалися в тих місцях,

¹ Романовський В. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, её организация и критическая оценка. – Ставрополь, 1967. – С. 78.

² Там само. – С. 61.

³ Там само. – С. 62.

⁴ Там само. – С. 124.

⁵ Там само. – С. 124.

⁶ Там само. – С. 102–103.

⁷ Там само. – С. 91.

де стояли царські війська, причому розподілялися вони пропорційно чисельності вояків¹.

Таким чином, монографічне дослідження В.О. Романовського логічно завершило групу праць, об'єктом вивчення яких виступали переписні книги 1666 р. Поряд з їх інформативним, історико–довідниковим та статистичним наповненням, вони містили ґрунтовні відомості про склад та чисельність посполитого населення, його майновий стан та рід занять жителів Лівобережної України другої половини XVII ст. тощо.

У рецензії В. Захарова на цю монографію зазначалося, що це перше в українській історіографії видання, в якому висвітлюються питання історії проведення перепису, детально аналізуються таємні переговори 1662 р. Брюховецького з Максимом Филиповичем з приводу збору податків з українців на користь царя та всі наступні колізії, пов'язані з вирішенням цієї проблеми².

Джерелознавчий характер має також блок праць, присвячених вивченню бюджетного права та фінансового устрою гетьманщини. Так у передмові до підбірки документів з прибутково–видаткових книг 1678 р., торкаючись питання про запровадження аренди на Україні з метою поновлення гетьманського скарбу, В.О. Романовський вказав на надзвичайну вагу цих документів, оскільки значна частина архівного матеріалу була знищена у 1709 р. у Батуринському державному архіві. В результаті нищівних дій збереглася лише одна справа “Дела малороссийские 1678 г.” на 78 аркушах, яка знаходиться у Москві. До Українського археографічного збірника документи з цієї справи В.О. Романовський подав, на жаль, без

¹ Романовский В. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, её организация и критическая оценка. – Ставрополь, 1967. – С. 92

² Захаров В.О. Рец. : Романовский В. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, её организация и критическая оценка // УІЖ. – 1968. – № 9 (90). – С. 145–146.

приміток та інших елементів археографічного опрацювання. Водночас автор зазначив, що документ писано українським скорописом, аркуші зшиті в “тетрадь”, і загалом, документи збереглися погано, навіть у деяких місцях зотліли. Але щодо справжності документів не має ніяких сумнівів. Опублікований корпус джерел презентує історію фінансового устрою державного господарства і загалом прибутково-видатковий процес у Гетьманщині.

Окрема розвідка В.О. Романовського присвячена історії бюджетного права у Гетьманщині за часів К. Розумовського¹. Автор наголошував, що саме в цей час створилися сприятливі умови для поновлення автономії України і повернення їй колишніх прав та порядків. Звісно, що основою автономії Гетьманщини були фінансові справи, – тобто можливість збирати податки і “употреблять на разные малороссийские войсковые и национальные расходы из их гетьманского рассмотрения”². Так і поставив питання К. Розумовський, який, як вважав автор розвідки, намагався “боронити свою незалежність та безконтрольність”³ Однак це було зробити не легко. Цариця Єлизавета в своєму указі нагадала Розумовському, що він має виконувати ті норми, що й Б. Хмельницький, оскільки в пунктах угоди Б. Хмельницького з царем зазначалося, що зібрані податки з України мають направлятися до царської казни. Цього і вимагала від Розумовського цариця.

Вся стаття В.О. Романовського побудована на джерельному матеріалі, що зберігався в архіві Колегії іноземних справ, практично кожну тезу вчений підтверджував цитатою з документів, що надає розвідці форми документальної публікації.

¹ Романовський В. До історії бюджетного права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Ювілейн. Зб. На пошану акад. Д.І.Багалія з нагоди 70-ї річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 779–785.

² Там само. – С. 780.

³ Там само. – С. 780.

У такій же формі представлена ще одна праця В.О. Романовського¹, об'єктом дослідження якої виступає грамота Дмитра Самозванця “Тушинского вора” – особи багато в чому загадкової і недослідженої й до нині. Романовський писав, що за цей період, на жаль, збереглося дуже мало джерел, що обумовлює недостатній рівень з'ясування даної проблеми. З огляду на це, видрук факсимільної копії грамоти Дмитра Самозванця (другого), яку вчений віднайшов у КЦАДА, мав і має надзвичайно важливе значення.

Інформативним і цінним джерелом з історії України В.О. Романовський вважав Рум'янцевський опис, що фактично являв собою перепис населення Гетьманщини 1765–1769 рр. Цей документальний комплекс містив цікаві відомості про демографічний та економічний стан Лівобережної України, оподаткування, землеволодіння тощо. Вчений використовував це джерело у багатьох своїх працях. Зокрема, при дослідженні економічних питань селянських господарств Любетської сотні², працях рецензійно–історіографічного напрямку³.

У рецензії на видання Полтавського земства “Козаки Полтавского полка по материалам “Румянцевской Описи” В.О. Романовський вказував на важливість і цінність цієї публікації, водночас він зауважив, що автори та упорядники видання не використали досвід своїх попередників, а саме, розвідки О. Лазаревського та І. Лучицького, які багато в чому прислужилися науці. По-друге, видавці не зробили опису зовнішнього вигляду та структури джерела, тому воно “не може претендувати на повноту і бездоганність”⁴. Водночас, не дивлячись на недоліки видання, В.О. Романовський вважав, що

¹ Романовський В. Новий документ з історії “Смутного времени” // АС. – Х., 1927. – Кн. 2–3. – С. 1–15.

² Романовский В. Хозяйства монастырских крестьян Любецкой сотни в 1767 году. – М., 1898.

³ В. Рец.: Казаки Полтавского полка по материалам Румянцевской Описи. Статистическое бюро Полтавского губернского земства .Ч. I. – Полтава, 1913. – С.ХІІ+301. // Украина. – 1914. – С. 95 – 97.

⁴ Там само. – С. 96.

фактичний матеріал опису представляє інтерес як для науковців–істориків, так і для статистів¹.

Підводячи підсумки з аналітичного розгляду джерелознавчих студій В.О. Романовського, можна зробити висновок, що по-перше, в якості джерела вчений досліджував переписні книги 1666 р., прибутково-видатковий реєстр 1678 р., книги Рум'янцевського опису, грамоти, універсали, літопис Самовидця тощо. По-друге, в процесі підготовки всіх джерелознавчих праць, він використовував метод критичного аналізу, багато працював над встановленням автентичності джерел. Майже всі розвідки історика цього напрямку тісно переплітаються з відомостями археографічного характеру, що, безумовно, свідчить про високий рівень археографічної освіченості вченого, з одного боку, та розуміння взаємозв'язку таких спеціальних історичних дисциплін як джерелознавство та археографія.

Особливістю творчості В.О. Романовського є те, що він у своїх працях спирався на документальне джерело, що засвідчує його зв'язок з традицією, закладеною представниками Київської школи документалістів.

4.3. Історіографічні студії В.О. Романовського

Низка праць В.О. Романовського присвячена вивченню наукового доробку видатних особистостей української історії, їх внеску в розвиток історичних знань, дослідженню окремих напрямів та періодів історії, становленню історичної науки. Об'єктами його досліджень виступали праці М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, М. Грушевського, В. Модзалевського, Д. Багалія, В. Дядиченка, та ін. відомих вчених-істориків, які залишили вагомий спадщину і посідають почесне місце в українській

¹ *Романовский В.* Рец.: Казаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи. Статистическое бюро Полтавского губернского земства. Ч. 1. – Полтава, 1913. – С. XII+301 //Украина. – 1914. – С. 97.

історіографії. Частиина з цих наукових розвідок побачила світ¹, а деякі і сьогодні ще не відомі науковій громадськості².

Історіографічну розвідку "Гетьман П. Сагайдачный"³ В.О. Романовський підготував до 300-річчя від дня смерті "славного рыцаря"⁴ у вигляді доповіді для оголошення на одному з засідань в Історичному товаристві Нестора-літописця⁵. В ній учений, починаючи з літопису Граб'янки й закінчуючи працями М. Грушевського та М. Василенка, досить детально проаналізував науковий доробок, присвячений життю та діяльності гетьмана П. Сагайдачного. Головним лейтмотивом доповіді став заклик до написання такої наукової роботи, в якій життя та діяльність гетьмана висвітлювалися б якомога повніше, й, як кажуть, "без гніву та пристрастей". На думку В.О. Романовського вона могла б стати найкращим пам'ятником до 400-ї річниці смерті гетьмана.

Аналіз праці дав нам можливість поставити під сумнів достовірність, визначеної архівістами ДАСКу, дати її написання – [до 1917 р.]. Доказом цього служать такі факти: по-перше, 300-та річниця смерті гетьмана відзначалася в 1922 р. До того ж у розвідці автор наголошує: "ровно триста лет исполняется сегодня"⁶, по-друге, вчений вказує на те, що використав працю пок.[ійного] І. Каманіна⁷, а той, як відомо, помер в 1921 р. Нарешті, останнє, в річному звіті Київського центрального архіву давніх актів за 1926 р. В.О. Романовський пише, що у звітному періоді ним зачитана

¹ Романовський В. Куліш і його праці по історії України // Книгар. – 1919. – Ч.27. – 1801 – 1808; Передрук // Книжник. – 1990. – № 4. – С. 18–21; Його ж. Рец.: В.А.Дядиченко. Очерки общественно-политического строя Левобережной Украины конца XVII – начала XVIII в. // История СССР. – 1960. – № 6. – С. 162–167 та ін.

² Романовський В. Праці Д.І.Багалія з історії Слобожанщини та давньої Гетьманщини. – ДАСК, ф. Р-6007, оп.1, спр. 165; Його ж. Праці В.Л.Модзалевського по історії України. – ДАСК, ф. Р-6007, оп.1, спр. 138 та ін.

³ ДАСК, ф. Р-6007, оп.1, спр. 10.

⁴ Там само. – Арк. 9зв.

⁵ Там само. – Арк. 2, 6.

⁶ Там само. – Арк. 9зв.

⁷ Там само. – Арк. 6.

доповідь “Гетьман Сагайдачний в українській історіографії”¹. Отже, праця була написана не раніше 1921 р. та не пізніше 1926 р. й вірогідніше за все в 1922 р. Не дивлячись на те, що доповідь відтворена як автограф, вона збереглася в цілісному вигляді й, зважаючи на її наукову цінність у разі публікації зможе зацікавити багатьох дослідників.

Серед опублікованих історіографічних розвідок ученого однією з перших можна назвати дискурс щодо студіювання П. Кулішем проблем історії України. Вперше праця побачила світ у 1919 р., а вдруге – “без змін” у 1990 р. Знаний вчений Ф. Шевченко в передмові до останньої публікації зазначив, що не дивлячись на те, що стаття В.О. Романовського надрукована “70 років тому, вона поки що єдина дає огляд Кулішевих історичних праць”².

Стаття “Куліш та його праці з історії України” починається з визначення внеску П. Куліша в українську історіографію. Автор назвав Куліша збирачем та видавцем історичних джерел, дослідником та популяризатором історичних знань. Вчений зазначив, що П. Куліш ще з молодих років цікавився українською історією, збирав пам’ятки старовини та мистецтва, легенди, думи, пісні, перекази про козацькі часи тощо. У статті наголошувалось, що особливим об’єктом зацікавлень П. Куліша стали козацькі літописи, які він досліджував та допомагав О. Бодянському публікувати. В.О. Романовський відзначив також і те, що П. Куліш одним з перших піддав критичному аналізу “Історію-Русів”, яку того часу такі відомі історики як М. Погодін, М. Максимович та О. Бодянський вважали першорядним історичним джерелом.

В.О. Романовський, вивчаючи історико-джерелознавчу спадщину П. Куліша, наголосив на тому, що другий том “Матеріалів до історії возз’єднання Руси”, над яким він дуже плідно працював і до якого увійшли надзвичайно вагомі та значимі історичні пам’ятки з історії Козаччини

¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 261, арк. 52.

² Шевченко Ф. Давня але єдина // Книжник. – 1990. – № 4. – С.18.

початку XVII ст.¹ так і залишився не виданий². Дослідник також відзначив, що публікація цієї статті спричинила до того, що П. Кулішеві було інкриміновано виявлення сепаратистських поглядів, в наслідок чого він позбавився права служити в Міністерстві освіти³.

Досліджуючи історичну творчість П. Куліша, В.О. Романовський проаналізував низку його праць, присвячених історії України. Зокрема, “Повесть о южной Руси”, “Історію України від давніших часів”. В останній, як зазначав учений, П. Куліш намагався довести правомірність існування української мови для створення ґрунтовних наукових досліджень. В.О. Романовський вважав цю працю рубіконом між популяризаторською та науковою діяльністю вченого.

Як видатне явище тогочасної української історіографії В.О. Романовський розглядав такі праці П. Куліша як “Перший період козацтва до ворогування з ляхами”, в якій вперше змальовувалась козаччина в контексті соціально-економічного становища Польської держави та “История воссоединения Руси”. Ця робота внаслідок ідеалізації Кулішем чужої державності та його проповідування польського культуртрегерства була сприйнята тогочасними науковцями неоднозначно. В.О. Романовський у полеміку щодо цього питання відкрито не вступав, але спочатку процитував позитивну оцінку М. Костомарова щодо першого тому праці, а саме: “Надобно сказать по истине, что его первый том составляет такое превосходное сочинение по истории южно-русского края, с которым как по таланту автора так и верности взглядов едва ли какое другое может соперничать”⁴. А потім, навів негативні відгуки та суперечливі оцінки щодо другого тому “Истории воссоединения Руси”, які пояснював Кулішевою

¹ Романовський В. Куліш і його праці по історії України // Книжник. – 1990. – № 4. – С.19.

² Перший том вийшов друком у 1877 р.

³ Романовський В. Куліш і його праці по історії України // Книжник. – 1990. – № 4. – С.19.

⁴ Там само. – С.19.

“ганьбою козаччини і непомірних похвал польській культурі” та “прикрим обкиданням брудом музи Шевченка... і негативним відношенням до козаччини та деяких історичних героїв”¹. В.О. Романовський залучив чимало прикладів з цього видання і зазначив, що П.Куліш повністю відкидав елемент ідеалізації козаччини, що “критика, а іноді і гіперкритика вже переважала над всякою ідеалізацією минувшини”². Водночас, В.О. Романовський вважав, що праці Куліша-історика цінні саме завдяки його критичному підходу до трактування історичних подій, їх інтерпретації.

Проводячи історіографічний огляд проблеми історії козаччини, В.О. Романовський зазначав, що першими “натяками” на критичні дослідження цього періоду були праці М. Костомарова, С. Соловйова, М. Максимовича. Однак на той час історіографія була не тільки не в змозі опанувати матеріал в усій його повноті та обсязі, а й вибудувати таку історичну схему, яка охопила б весь історичний процес України і поставила на належне місце козацтво як національний феномен. Першість у цій справі В.О. Романовський по праву віддав В. Антоновичу, посилаючись на розвідку про початки козаччини опубліковану в АЮЗР³. На думку дослідника, на погляди молодого Антоновича великий вплив справила “Історія Русів”. З часом історик дещо змінив свої погляди на цей період української історії, але це вже було після виходу в світ праці П. Куліша.

До 15-их роковин смерті В. Антоновича В.О. Романовський підготував ґрунтовну історіографічну розвідку про його творчість, яка й нині залишається неопублікованою⁴. Висвітлюючи та оцінюючи науковий доробок В. Антоновича, вчений відзначив, що “...для свого времени труды В.Б.[Антоновича] действительно были последним словом научных достижений, действительно привлекали к себе умы и сердца всей мыслящей

¹ Романовський В. Куліш і його праці по історії України //Книжник. – 1990. – № 4. – С. 19.

² Там само. – С.20.

³ Антонович В. // АЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. 1 – Акты о козаках (1500– 1648).– 1863. – 432 с.

⁴ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 136.

интеллегенции...”¹. В.О. Романовський вказував на те, що творчість В. Антоновича належним чином не досліджена, не проаналізована, не оцінена, адже його наукова діяльність це ціла епоха в українській історіографії, яку не може оминати жоден дослідник національної історії.

Висвітлюючи період виходу в світ першої наукової розвідки вченого, В.О. Романовський вказував, що українська історіографія XIX ст. “представляет собой переработку и компеляцию литературных исторических прозведений XVIII в.”². До них він відносив літопис Г. Граб’янки, твори Г. Лукомського, В. Рубана, Г-Ф. Міллера, О. Рігельмана і, звісно, як узагальнення, їх “Історию Малой России” Д. Бантиша-Каменського. Саме працями цих авторів, стверджував В.О. Романовський, на початку своєї наукової кар’єри оперував В. Антонович. Водночас вчений відзначив, що в середині XIX ст. в українській історіографії назрівав “перелом”, відчувалась необхідність більш глибокого дослідження історичного процесу, необхідності відійти від описування фактів народного буття та масових заворушень. На порядок денний постало питання про залучення нового архівного матеріалу, який зберігався у КЦАДА і який намагався використати В. Антонович.

Перша спроба науковця–початківця, на думку В.О. Романовського, не була вдалою, оскільки він знаходився під “впливом “Історії Русів”, з одного боку, і теорій давньоруського суспільного побуту з другого”³. Однак, не дивлячись на це, перші розвідки Антоновича викликали до життя нові праці, які “наближують науку до істини”. Автор статті-доповіді зупинився на характеристиці магістерської дисертації Антоновича, яку вважав досить виваженою та обережною і особливо високо оцінив ту її частину, де мова йде

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 136, арк.1.

² Там само. – Арк.3.

³ Там само. – Арк.4.

про нову колонізацію Правобережної України та участь у цьому процесі Палія, Самуся, Могили¹.

Окремо В.О. Романовський зупинився на практичній роботі В. Антоновича в справі укладання АЮЗР і чергових випусків томів АЮЗР. Торкаючись документів, що охоплюють 1700 – 1768 рр. і аналізуючи проблематику історіографії Гайдамаччини, В.О. Романовський писав, що до Антоновича цим питанням займалися тільки А. Скальковський² та Д. Мордовцев³, але вони не досліджували це явище комплексно і не вивчали його джерельну базу. Саме В.Б. Антонович “не тільки визначив суть цього явища, дав йому блискучу характеристику, але й ретельно дослідив склад гайдамацьких загонів, їх діяльність, зв’язки гайдамаків з місцевими жителями, визначив місцевості, де формувались загони і знаходили притулок та відпочинок і, нарешті, змалював ті заходи, які застосовував польський уряд і суспільство з метою придушення гайдамацького руху”⁴.

Далі В.О. Романовський перейшов до тих праць Антоновича, в яких досліджується проблема економічного та юридичного становища селян у XVIII ст., історія релігійних відносин, стан і значення міст як юридичних і військових центрів, а також центрів торгово–промислової діяльності⁵.

Підсумовуючи аналіз творчості В.Б. Антоновича, В.О. Романовський акцентував увагу на такій вагомій та значній праці вченого як “Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст.”⁶. Він вказав на чітко продуману структуру праці, на її “конструкцію”, що побудована на

¹ ДАСК, ф Р-6007, оп. 1, спр. 136, арк.7.

² Скальковський А.О. Наезды гайдамак на Западную Украину в ХVIII ст. 1733–1768. – Одеса, 1845. – 230 с. *Його ж.* Несколько документов к истории Гайдамаччины. Дополн.к книге «Наезды гайдамак на Западную Украину». Изд. в Одессе в 1845 году. – К., 1885. – 42 с.

³ Мордовцев Д.Л. Гайдамаччина. Историческая монография. – СПб., 1870. – 484 с.

⁴ ДАСК, ф. Р-6007, оп.1, спр.136, арк.8.

⁵ Там само. – Арк.11.

⁶ Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст.– К., 1878. – 156 с. (Окр.відб.)

критично опрацьованих літописних джерелах. У заключній частині статті-повідомлення В.О. Романовський відзначив, що не дивлячись на те, що В. Антонович не написав повної історії України, він все ж таки охопив весь історичний процес і ті сили, які визначають хід історії.

Варто також зауважити, що у даній праці В.О. Романовського мова йде і про творчість М. Костомарова, який досліджував період козацтва, але на думку В.О. Романовського, “мало задовільно”, оскільки не дав пояснення такому важливому явищу як козацтво в контексті історії українського народу¹.

У розвідці, присвяченій науковому доробку Д.І. Багалія з історії Слобожанщини², В.О. Романовський окреслив коло інтересів історика та оцінив його внесок в українську історіографію. Зокрема він зазначив, що у 1883 р. Багалій переїхав до Харкова “озброєний” ідейним бажанням та методологічними настановами Київської історичної школи Антоновича, до якої він себе зараховував. Не дивлячись на те, що в літературі початку ХХ ст. точилися суперечки про саме існування такої школи, наукове життя та розвиток історичної науки, на думку В.О. Романовського, довели не тільки її існування, але й засвідчили її вагомий внесок у становлення української історіографії³. Вчений доводить, що саме Антонович “дав напрямок всім працям його школи” взагалі та Д. Багалію зокрема, адже він був її учнем і послідовником.

На початку своєї розвідки В.О. Романовський коротко висвітлив стан дослідження історії Слобожанщини в українській історіографії і зазначив, що Д. Багалій взявся за розробку цієї проблеми цілком виправдано, оскільки та незначна кількість праць з окресленої проблеми носила досить компілятивний та описовий характер, їх автори не користувалися відомими архівними джерелами, не аналізували їх, не пов’язували регіональну історію

¹ ДАСК, ф.Р-6007, оп.1, спр.136, арк.4.

² Там само. – Спр.165.

³ Там само. – Арк.1.

з загальними тенденціями розвитку історичних подій. Далі автор зазначає, що зовсім інакше до вирішення проблеми дослідження історії Слобожанщини підійшов Д. Багалій. Він почав з ретельного пошуку архівних матеріалів, розібрав і систематизував Харківський відділ історичного архіву, який залишався довгий час невпорядкованим і не описаним. Д. Багалій першим оглянув і розібрав архів Казенної палати та Окружного Суду, чим сприяв введенню до обігу чималої кількості джерел. Історику належить пріоритет у використанні “стовпців” Московського архіву юстиції, які свого часу не зумів повністю дослідити М. Костомаров. Результат дослідження Д. Багалія “стовпців” Розрядного приказу Белгородського столу актуалізувався у праці “Очерки истории колонизации и быта степной окраины Московского государства”¹, яка принесла авторові ступінь доктора історичних наук та Уварівську премію Російської академії наук. В.О. Романовський зазначив, що структура цієї роботи була типовою для праць усіх учнів школи Антоновича, які досліджували історію окремих земель Давньої Русі. В короткому огляді дисертації Багалія В.О. Романовський відзначив, що на перший план у ній виступив історико-географічний опис території, потім відтворювався процес заселення і колонізації краю, висвітлювалась його історія, суспільний устрій, історія станів (дворян, міщан, селян) і, нарешті, побут і культура. В.О. Романовський наголосив, що виданим був лише перший том – з історії колонізації, матеріали подальших томів дістали своє втілення у дослідках з історії м. Харкова, в працях про життєдіяльність Г. Сковороди, в історичних розвідках про Харківський університет тощо². В.О. Романовський також відзначив, що Д. Багалій дослідив практично всі види актового матеріалу: жалувальні грамоти, розпорядження уряду, юридичні та пільгові акти. І хоча тогочасний рівень історіографії “не давав методологічних вказівок на

¹ Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Т.1. – История колонизации. – М., 1887. – 614 с.

² ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 165, арк. 3–4.

опрацювання писцевих книг”¹, історик опрацював писцові та переписні книги. В.О. Романовський вважав Д. Багалія найбільш плідним та ретельним дослідником Слобожанщини, який три чверті своїх праць присвятив цій проблемі. Особливо високої думки він був про двотомну історію Харкова, яку прихильно оцінювали всі рецензенти, особливо О. Єфименко, яка окрім наукової вагомості праці в цілому вказала на її теоретичне та методологічне значення².

Не обійшов увагою В.О. Романовський і рецензію Д. Багалія на працю О. Лазаревського “Опис Старої Малоросії”, яка, на його думку, вийшла далеко за межі рецензії і являла собою “самостійний серйозний дослід з притяганням свіжого, невідомого авторові рецензованої праці матеріалу”³. Розвідку про Д. Багалія В.О. Романовський закінчив словами про те, що він, у колі українських істориків, безумовно займає одне з перших місць як за новизною студійованих тем, широтою та повнотою використаних матеріалів, так і за новизною висновків та надзвичайною працелюбністю.

У 1921р., на першу річницю смерті В. Модзалевського, В.О. Романовський написав статтю-поминку “Праці В.Л. Модзалевського по історії України”⁴, вірогідніше за все її зміст був оголошений на спеціальному засіданні з приводу річниці смерті відомого історика, архівіста та громадського діяча. Не дивлячись на те, що вона, як і дві попередні праці В.О. Романовського, збереглася у цілісному рукописному вигляді, розвідка досі не опублікована, а тому заслуговує окремої уваги.

Всі праці В. Модзалевського з історії України В.О. Романовський систематизував за такими напрямками: розвідки з генеалогії українських козацько—старшинських родин; видання джерел до української історії, рецензії, передмови, хроніки тощо⁵. Даючи загальну оцінку діяльності

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп.1, спр. 165, арк.4.

² Там само. – Арк. 5.

³ Там само. – Арк. 6.

⁴ ДАСК, ф. Р-6007, оп.1, спр. 138.

⁵ Там само. – Арк. 2.

Модзалевського як дослідника та фахівця з історії Гетьманщини, В.О. Романовський наголошував, що і на початок 1920-х років ця історична доба залишалася недослідженою належним чином. Однією з причин такого стану справ у науковій літературі вчений вважав розпорошеність джерельного матеріалу: “...Київ, Чернігів, Полтава, Катеринослав, Харків, Москва, Петроград, Варшава, – не кажучи вже про збірки приватних осіб, що зберігалися в провінції по панських маєтках, а за наші бурхливі часи знищені безжалісно нещасним випадком або варварськими руками.”¹. Це привело, на думку В.О. Романовського, до того, що на початок ХХ ст. не було жодного видання, яке б систематично публікувало документи з цієї проблеми. У процесі студіювання цього питання вчений віділив 1904 рік, коли з’являються перші наукові праці В. Модзалевського. І хоча вони носили генеалогічний характер, В.О. Романовський вважав, що “вже ці перші статті носять на собі характерні прикмети майстра наукових дослідів”².

Аналізуючи праці В. Модзалевського, В.О. Романовський дійшов висновку про те, що на його творчість значний вплив справили “метод та сюжет” творчої лабораторії О. Лазаревського, учнем та послідовником якого вважав себе Модзалевський³. Особливо цей вплив позначився на праці “Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чернуской, Куренской и Варвинской сотен” (1906 р.). На думку В.О. Романовського, праці В. Модзалевського відрізняються щирою закоханістю автора старовиною, своєю історією. Вчений також зупинився на “Малороссийском родословнике” В. Модзалевського, який він вважав, з одного боку, довідником, а з другого, джерелом для подальшого повного аналізу та ґрунтовних висновків. В.О. Романовський наголосив, що В. Модзалевському вперше вдалося встановити походження українських старшинських родів, їх історію, генеалогію тощо.

¹ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 138, арк. 3.

² Там само. – Арк. 4.

³ Там само. – Арк. 5.

Непересічне значення для української історіографії, як пише В.О. Романовський, мало і видання Модзалевським щоденника Я. Марковича (1913р.), актових книг Стародубського полку (1914 р.) тощо. Вчений зазначив, що в останній висвітлено суспільно-економічні відносини, норми звичаєвого права, форми судоустрою, тощо. Особливо важливими та значущими В.О. Романовський вважав праці останнього періоду творчості В. Модзалевського, який позначився введенням до наукового обігу значної кількості нового, відшуканого ним архівного матеріалу. Зокрема, це праця “Перший військовий підскарбій Роман Ракушка”. Закінчувалась розвідка словами про те, що В. Модзалевський за науковим рівнем своїх праць і внеском в історичну науку займає почесне місце серед українських істориків, генеологів та архівістів.

Через п’ять років після смерті В. Модзалевського В.О. Романовський присвятив його пам’яті свою ґрунтовну наукову розвідку “Хто був “Самовидець”?¹. На початку статті він відмітив, що відповідь на “питання про авторство Самовидця працею покійного В. Модзалевського була цілком підготовлена. Більше того, незадовго до своєї смерті Модзалевський говорив своїм приятелям, що він хоче зробити доповідь про авторство Самовидця в науковому товаристві, але передчасна смерть не дала йому змоги завершити цю розвідку і таємницю авторства Самовидця поніс із собою в могилу”². Вшановуючи пам’ять покійного, В.О. Романовський підготував розгорнуту статтю, в якій обґрунтував припущення про те, що Самовидець – це Роман Онисимович Ракушка-Романовський.

Чимало історіографічних розвідок ученого оформлені у вигляді розгорнутих, проблемно–аналітичних рецензій. До них можна віднести

¹ Романовський В. Хто був “Самовидець”? // Україна. – 1925. – Кн. 5 (14). – С. 61–73.

² Там само. – С. 61.

Статті-рецензії на працю В.Дядиченка¹, Г.Максимовича², В.Різниченка “Пилип Орлик (Гетьман-емігрант), його життя і діяльність”³, В.Крикунова “Крестьянская реформа 1861 года в Ставропольской Губернии”⁴ тощо. Розгляд цих праць включають в себе ґрунтовний аналіз джерел та історіографії проблеми, оцінку вміння авторів праць робити місткі узагальнення та слушні висновки. Варто також зауважити, що В.О. Романовський був безкомпромісним в питаннях щодо встановлення реальної картини історичних подій, а тому, відстоюючи принцип об’єктивності в науці, піддавав безжалісній критиці всі віднайдені ним хибні тлумачення джерел, неправильність висновків тощо.

Не зважаючи на дружні особисті стосунки з В. Дядиченком, В.О. Романовський підготував на його працю “Очерки общественно-политического строя Левобережной Украины конца XVII – начала XVIII”⁵ доволі гостру рецензію навіть, з урахуванням того, що згодом у листі до М. Ткаченка сам рецензент називав її “покаліченою”⁶. Не заперечуючи внеску В. Дядиченка в українську історіографію, він зробив авторові монографії чимало закидів. Зокрема, аналізуючи перший розділ праці, В.О. Романовський підкреслив, що “автор коротко висвітлює історію феодального землеволодіння, однак не визначає його розвиток, мало досліджує рух населення, поділ його на групи по господарському статусу

¹ Романовский В. Рец.: Дядиченко В.А. Очерки общественно-политического строя Левобережной Украины конца XVII – начала XVIII в. // История СССР. – 1960. – № 6. – С.162–167.

² Романовский В. Рец.: Максимович Г.А. “Выборы и указы в Малороссии в законодательную Комиссию 1767 г.// Наше минуле. – 1918. – Ч.3. – С. 160–167.

³ Романовский В. Рец.: Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-емігрант), його життя і діяльність // Книгар. – 1919. – Ч.22. – Стб.1457–1460.

⁴ Романовский В. Рец.: Крикунов В.П. Крестьянская реформа 1861 года в Ставропольской губернии // Ставропольская правдв. – 1949. – 16 ноября.

⁵ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К.: Вид-во академії наук Української РСР, 1959. – 531с.

⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 256, спр. 53, арк. 2.

тощо”¹. На підставі цього рецензент зробив висновок, що викладений у ньому матеріал не є чимось новим в історичній науці, оскільки В. Дядиченко до того ж широко використовував праці своїх попередників, зокрема, О. Лазаревського.

Далі зазначалось, що в своїх нарисах В. Дядиченко не дав глибокого аналізу внутрішніх процесів тодішнього українського суспільства. Він тільки механічно перераховує відомі йому випадки протесту селян проти феодалів і не пов’язує їх причини з ходом історичних подій. В.О. Романовський підкреслив, що “окремі факти не можуть служити основою для логічних висновків про сутність загальних процесів”². Не дивлячись на те, що В. Дядиченко в монографії вперше вводить до наукового обігу чимало нових історичних джерел, низка питань щодо відокремлення від землеробства, зростання міського населення, про аренди (відкуп) та ін., ним взагалі не розглядаються³.

Оцінюючи працю В. Дядиченка в цілому позитивно, В.О. Романовський висловився за те, щоб при підготовці другого її видання автор розширив деякі її аспекти, а також доповнив новими матеріалами. Звісно, що як фахівець у галузі соціально-економічної історії України доби Гетьманщини та як історик, що зацікавлений “в кращій розробці історичних проблем”⁴, В.О. Романовський “не міг миритися з пропуском цілих фондів і з ігноруванням важливіших історичних проблем”⁵.

Не менш критично виглядає невеличка рецензія В.О. Романовського на працю В. Різниченка про Пилипа Орлика., в якій підкреслювалось, що це “не є наукова праця, збудована на вивченні архівного матеріалу, не кажучи вже

¹ Дядиченко В.А Очерки общественно–политического строя Левобережной Украины конца XVII – начала XVIII в.// История СССР. – 1960. – № 6. – С.163.

² Там само. – С.164.

³ Там само. – С.165–167.

⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 256, спр. 53, арк. 2.

⁵ Там само. – Арк. 2 зв.

свіжого, не виданого, але навіть друкованого. Це прсто популярна книжка складена головним чином на підставі праці Костомарова “Мазепа і мазепинці”¹. В.О. Романовський зазначив, що автор так захопився наслідуванням Костомарова, що “він просто забуває проставити лапки там, де слід було б зазначити слова славетного історика”². Рецензент вказав на те, що Різниченко інколи вдається до неточного цитування, наводить помилкові факти, надто ідеалізує постать П. Орлика, яку треба було б висвітити об’єктивніше й глибше.

Більш прихильною на тлі попередніх рецензій виглядає оцінка В.О. Романовського книги В. Крикунова, яку рецензент назвав вдалою та своєчасною. Позитивно її оцінюючи, В.О. Романовський радив молодому вченому більш активно використовувати архівний матеріал і “не одного-двох фондів, а досліджувати господарство по всім 19 поміщицьким маєткам Ставрополля”³.

Розглянутий блок рецензій В.О. Романовського, засвідчує про ґрунтовний аналіз означених праць, критичне ставлення до методів опрацювання джерельного матеріалу їх автора. Зроблені в них узагальнення та висновки дають підстави віднести їх до комплексу історіографічних розвідок ученого.

Таким чином, історіографія як окремий напрям наукових досліджень у творчій спадщині В.О. Романовського займає вагоме місце. Тематика цих досліджень здебільшого була пов’язана з історією України, її творцями та власне з істориками. Історіографічні розробки вченого у вигляді рецензій увійшли до числа перших опублікованих ним праць та продовжували з’являтися на шпальтах наукових часописів протягом всієї творчої діяльності.

¹ Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман–емігрант), його життя і діяльність // Книгар. —1919. — Ч.22. — Стб. 1457.

² Там само. — Стб.1459.

³ Крикунов В.П. Крестьянская реформа 1861 г. в Ставропольской Губернии // Ставропольская правда. — 1949. — 16 ноября.

Водночас багато праць саме історіографічного циклу, які безумовно зацікавили б багатьох сучасних українських дослідників, й досі залишаються неопублікованими.

4.4. В.О. Романовський як історик друкарства, декабристознавства, краєзнавства

Поряд з дослідженням проблем архівістики, джерелознавства, історіографії та інших галузей науки В.О. Романовський займався студіюванням таких історичних напрямів як історія друкарства, декабристознавство, регіональна історія тощо. Блок праць, що презентують розвиток друкарської справи в Україні, історію папірництва та папірень, життєпис та діяльність друкаря Івана Федорова (Федоровича) є комплексним доробком ученого з даного питання.

У сучасній історіографії розвідки В.О. Романовського, в яких автор досліджує життя та діяльність друкаря і видавця одного з перших українських стародруків І. Федоровича¹, початковий період друкарства на Волині² та історія папірництва³, висвітлені недостатньо.

Перша праця В.О. Романовського “Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст.” була опублікована в часописі “Бібліологічні вісті” за 1924 р. В ній вчений торкнувся діяльності Острозького гуртка, часу перебування І. Федорова в Дермані і в Острозі та тематики острозьких видань XVI ст. Більш детально науковець зупинився на історії видання та описі Острозької біблії і такому дискусійному питанні як участь І. Федорова у розшуку копій біблійних текстів для Острозької біблії та його подорожі з цією метою на Балкани. Таке припущення В.О. Романовський вважав “мало

¹ *Романовський В.* Друкар Іван Федорович, життя його та діяльність// Труды Українського Наукового Інституту Книгознавства. — Т.І. —Українська книга XVI — XVII — XVIII ст. — К.: ДВУ, 1926. — С. 1–55.

² *Романовський В.* Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст.// БВ. — 1924. — Ч.1–3. — С. 68–74.

³ *Романовський В.* До історії папірництва на Україні // БВ. — 1926. — № 2. — С. 73–75.

гідним віри”¹ і доводив, що факт комерційних справ Івана з Сочави з Федоровичем та зв’язки останнього з південними слов’янами на культурному ґрунті ще не дають підстав для висновків про подорож друкаря до слов’янських земель Туреччини з метою розшуку рукописів². В кінці розвідки наводилося коротке повідомлення про волинські друкарні XVI ст. В цілому праця була суттєвим доповненням до статті С. Маслова³, яка також була видрукована у цьому числі “Бібліологічних вістей”, а саме тієї її частини, де автор подав огляд волинських друкарень⁴.

У тому ж році на публікацію В.О. Романовського та часопис взагалі з’явилося кілька відгуків та рецензій⁵. Особливої уваги заслуговують зауваження такого знаного фахівця з історії українського друкарства як І. Огієнко. Так, рецензент зазначив, що В.О. Романовський не згадав про Чорненську друкарню⁶ у повідомленні про волинські друкарні XVI ст. та поставив кілька дискусійних питань щодо дослідження життєдіяльності І. Федоровича, висловив своє бачення на ці проблеми. Він вважав, що скасовувати припущення про подорож друкаря до слов’янських земель Туреччини “нема міцних підстав”⁷, а час, коли І. Федорович вступив на службу до К. Острозького, визначив не на початку 1575 р., а в кінці 1574 р. В цілому І. Огієнко називав працю В.О. Романовського “Іван Федоров і

¹ Романовський В. Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст. // БВ. – 1924. – Ч.1–3. – С. 70.

² Там само. – С. 71.

³ Маслов С. Друкарство на Україні в XVI – XVIII ст. // БВ. – 1924. – Ч.1–3. – С. 31–68.

⁴ Там само. – С. 40–43.

⁵ Гермайзе Й. Рец.: 350 років українського друку. Бібліологічні вісті, часопис присвячений питанням бібліографії, бібліотекознавства, бібліофілії, видавництва та друкарства, 1924., 1–3; Київ, ст.177 // Україна. – К., 1924. – Кн.1–2. – С.189–190; Огієнко І. Рец.: Бібліологічні вісті. Часопис присвячений питанням бібліографії, видавництва та друкарства. Київ, 1924 р. Ч.1–3: 350 років українського друку 1574 –1924. Ст.176+(6). 8⁰. // Стара Україна. – Львів. – 1924. – Кн.ХІІ. – С. 192–193.

⁶ Огієнко І. Рец.: Бібліологічні вісті. Часопис присвячений питанням бібліографії, видавництва та друкарства. Київ, 1924 р. Ч.1–3: 350 років українського друку 1574–1924. Ст.176+(6).8⁰.//Стара Україна. Часопис історії і культури. –Львів. – 1924.– Кн.ХІІ. –С.193.

⁷ Там само. – С.192.

друкарська справа на Волині в XVI ст.” цікавою¹, але поверховою². З останнім висновком рецензента важко погодитись, оскільки, на нашу думку, стаття відповідала загальному описовому характеру збірки.

Подальшим кроком студіювання В.О. Романовським історії українського друкарства стала його праця “Друкар Іван Федорович: життя його та діяльність”. В ній вчений через дослідження основних етапів життєдіяльності І. Федоровича розкрив значення доробку друкаря у час зародження друкарства в Україні. Ця розвідка була опублікована у першому томі Трудів УНІКу “Українська книга. XVI – XVII – XVIII ст.” (1926 р.), а роком раніше вийшла окремим відбитком³.

Праця “Друкар Іван Федорович: життя його та діяльність” (далі “Друкар ...”) починається короткою передмовою, в якій висвітлено її мету – подати повну біографію друкаря та залучити з цією метою усі відомі на той час факти з його життя. Продовжуючи традиції київської школи документалістів і спираючись перш за все на архівні матеріали, В.О. Романовський намагався створити якомога реальніший образ друкаря та видавця перших українських стародруків. На основі опрацювання джерел та аналізу існуючої на той час історіографії, відкинувши стереотипи, В.Романовський показав І.Федоровича як енергійного, рішучого друкаря–підприємця в контексті вислову “кожна людина – син свого віку і раб звичаїв свого часу”⁴.

Життєдіяльність Івана Федоровича В.О. Романовський досліджує з часів перебування друкаря у Москві. Головну увагу при розгляді цього періоду його діяльності вчений звернув на об’єктивні передумови появи друкарства у Московщині та на факт існування друкованих книг ще до виходу в 1564 р. московського Апостола. Заблудівський період життя та

¹ Огієнко І. Рец.: Бібліологічні вісті. Київ, 1924 р. Ч.1–3: 350 років українського друку 1574 – 1924.//Стара Україна.Часопис історії і культури. – Львів. – 1924. – Кн. XII. – С.192.

² Огієнко І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – С.402.

³ Романовський В. Друкар Іван Федорович, життя його та діяльність. – К.,1925. – 55с.

⁴ Там само, – С. 33.

діяльності Івана Федоровича вчений висвітлив крізь призму економічних, політичних та культурно–релігійних подій, які відбувалися в Литві та в Україні у другій половині XVI ст., а також підкреслив роль Григорія Хоткевича у заснуванні заблудівської друкарні. При огляді “першого” львівського етапу життєдіяльності друкаря вчений основну увагу приділив аналізу фінансового становища І. Федоровича та обставин, що були тісно пов’язані з організацією його друкарні. Острозький період у житті І. Федоровича у праці “Друкар ...” висвітлено найповніше. Автор підкреслив значення Острога як культурно-освітнього та наукового осередка, подав відомості про історію підготовки Острозької біблії та коротко її описав. Багато уваги В.О. Романовський приділив дослідженню життя І. Федоровича як управителя Дерманського монастиря та його підприємницької діяльності, пов’язаної з друкарством. У кінці розвідки автор дав стислий огляд “другого” львівського періоду життя друкаря та навів цікаву інформацію про долю надгробка І. Федоровича.

Праця містить додаток, в якому публікується документ за 1578 р. – текст заяви друкаря Івана Федоровича до луцького громадського уряду про видане ним повноваження Тимофію Михайловичу, слугі пана Михайла Галабурди, на право стягнення боргу від віленського міщанина Якова Максимовича¹. Цей документ доповнює відомості про фінансове становище друкаря, географію його комерційних інтересів, а також дає підстави для ствердження про тісні стосунки І. Федоровича з одним із учасників підготовки Острозької біблії – Тимофієм Михайловичем. Значення публікації цього документа полягає у тому, що В.О. Романовський увів його у науковий обіг вперше і таким чином поповнив джерельну базу досліджень життєдіяльності І. Федоровича. В публікації цього акту XVI ст. вбачав

¹ Романовський В. Друкар Іван Федорович, життя його та діяльність // Труды Українського Наукового Інституту Книгознавства. – Т. 1. – Українська книга XVI – XVII – XVIII ст. – К.: ДВУ, 1926. – С. 54–55.

цінність праці “Друкар Іван Федорович: життя його та діяльність” і сам В.О. Романовський¹.

У літературі присвяченій І. Федоровичу В.О. Романовський бачив немало протиріч. Наукова цінність праці “Друкар...” полягає у тому, що в ній викладена його особиста точка зору на багато дискусійних питань, які не мають остаточного вирішення і сьогодні. А саме: чи здійснював І. Федорович подорож до слов’янських земель Туреччини та чи привіз з собою до Львова заблудівську друкарню? Щодо першого питання, то думка В.О. Романовського нам відома, він її не змінив навіть після публікації рецензії ще на першу свою статтю. Навпаки, вчений продовжував відстоювати власні позиції у студійованій ним проблемі². Відносно другого, В.О. Романовський вважав помилковим припущення про те, що швидкий вихід львівського Апостола був зумовлений тим, що І. Федорович переїхав із Заблудова до Львова “зо всеми верстати своїми”³. Для підтвердження власної думки В.О. Романовський опублікував документ – грамоту єпископа Гedeона Балабана про купівлю львівської друкарні І. Федоровича за 1585 р.⁴, на основі якого І.Огієнко робив такі висновки. В.О. Романовський довів, що у документі йдеться про час, коли І. Федорович переїхав до Львова не з Заблудова, а з Острога. Окрім цього, для підтвердження власної позиції, він наводить приклад про “тягянину” І. Федоровича зі столярським цехом, бо під час першого приїзду до Львова друкарю доводилося влаштовувати щонайменше один новий верстат⁵. Деякі сучасні дослідники доробку

¹ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 66855, Т.1, арк. 94.

² Романовський В. Друкар Іван Федорович, життя його та діяльність// Труды Українського Нвукового Інституту Книгознавства. – Т.І. –Українська книга XVI – XVII – XVIII ст. – К.: ДВУ, 1926. – С. 38–39.

³ Огієнко І. Іван Федорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Життя і діяльність.// Стара Україна. – Львів, 1924. – Кн.ІІ–V. –С.26.

⁴ Романовський В. Друкар Іван Федорович, життя його та діяльність. – С. 48–49.

⁵ Там само. – С. 22.

І. Федоровича та його життя цілком розділяють думку В.О. Романовського на ці питання¹.

Грунтовний аналіз історіографії проблеми та пошук опублікованих архівних документів допомогли В.О. Романовському не тільки повніше та об'єктивніше подати життя і діяльність Івана Федоровича, але й зумовили зміну початкової назви праці “Іван Федорович – нові матеріали”². Так, у своїй розвідці вчений подав два документи, які зберігалися в Центральному АрхівіДавніх Актів у Києві. Перший – Грамота єпископа Гедеона Балабана, – публікується у вигляді факсимільної копії³, другий – текст заяви друкаря Івана Федоровича про видане ним повноваження Тимофію Михайловичу. На нашу думку, науковцю лише в процесі підготовки праці стало відомо, що перший документ – це варіант документа, який знаходився у Львові та вже був опублікований раніше⁴. Оскільки виходило, що до публікації представлявся лише один новий документ, то цей факт і вплинув на остаточний варіант назви статті – “Друкар Іван Федорович, життя його та діяльність”. На сьогодні, з точки зору археографії, факсимільна копія київського варіанту грамоти Гедеона Балабана є раритетом, бо тепер у фонді Археографічної Комісії (ІЦІАК України) цей документ не виявлено⁵.

Зазначимо, що *de visu*, у тексті машинописної копії праці “Друкар...”, що зберігається серед архівних матеріалів Постійної комісії для складання

¹ *Ісаєвич Я.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вища школа, 1975. – С. 50–51; *Немировський Е.* Начало книгопечатания на Украине. – М.: Книга. – 1974. – С.101, 151.

² ІР НБУВ, ф. 47, спр. 19, арк. 87.

³ *Романовський В.* Друкар Іван Федорович, життя його та діяльність// Труды Українського Наукового Інституту Книгознавства. – Т.І. – Українська книга XVI – XVII – XVIII ст. – К.: ДВУ, 1926.–С.48–49.

⁴ Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Зб. документів. – К.:Наук.думка, 1975. – С. 82; *Огієнко І.* Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – С. 70, 75.

⁵ Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Зб. документів. – К.: Наук. думка, 1975. – С.263.; *Дашкевич Я.Р. Проценко Л.А.* Передмова // Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369 – 1899/ Упор. канд.іст.наук Я.Р. Дашкевич, Л.А. Проценко, З.С. Хомутецька. Відп. ред. член-кор. АН УРСР І.О. Гуржій. – К.: Наук. думка,1971. – С.12.

біографічного словника діячів України при ВУАН¹ факсимільної копії документа також не виявлено.

В цілому дослідження В.О. Романовського “Друкар...” представляє собою досить ґрунтовний життєпис друкаря узагальнюючого характеру, в якому послідовно висвітлені основні етапи діяльності І.Федоровича у тісному зв’язку з економічними та соціально-політичними зрушеннями тогочасного суспільства та в контексті національно-культурного руху в Україні кінця XVI ст. Враховуючи передумови та обставини зародження книговиробництва, на погляд науковця це допомагало глибше усвідомити значимість справи І. Федоровича. У 1925 р. матеріали до праці “Друкар Іван Федорович: життя його та діяльність” вчений зачитав в Інституті книгознавства та в Історичному товаристві Нестора-літописця².

Окрім студіювання питань з історії життя та діяльності І. Федоровича, В.О. Романовський займався дослідженням такого маловивченого та надзвичайно важливого питання книговиробництва як історія папірництва та папірень. У статті “До історії папірництва на Україні” він подав слушні аргументи про те, наскільки важливо вивчати історію паперу та папірень, і як тісно вона пов’язана з історією книги, палеографією й історією культури взагалі. В.О. Романовський відзначав, що “історія українського паперу не тільки не достатньо вивчена, до історії папірництва навіть не зібрано матеріалів”³. Щоб поповнити джерельну базу про найдавніші папірні в Україні В.О. Романовський опублікував знайдений ним в КЦАДА документ про папірню біля села Новий Стан на Волині за 1574 р.⁴. І якщо В.О. Романовський зосередив увагу лише на тому, що ця папірня була

¹ ІР НБУВ, ф. Х, спр. 6350.

² Хроніка // БВ. – К., 1925. – № 1–2 (8–9). – С. 133, 155.

³ Романовський В. До історії папірництва на Україні // БВ. – 1926. – № 2. – С. 74.

⁴ Там само. – С. 74–75.

влаштована раніше за Лаврську, то вже його сучасник М. Кошарнівський¹ – поєднав відомості про цю папірню з матеріалами статті “Найдавніші папірні на Україні (XVI в.) І. Крип’якевича² і прийшов до висновку, що це та сама друга папірня на Волині, про яку говорить Крип’якевич і що вона існувала у 1574 – 1583 рр.³ Цією працею В.О. Романовський підтвердив необхідність публікації архівних матеріалів до історії папірництва та показав її зв’язок з іншими книгознавчими та спеціальними історичними дисциплінами.

Результатом практичної діяльності В.О. Романовського у справі вивчення історії книгодрукування стало прийняте після повідомлення вченого рішення Археографічної Комісії ВУАН про організацію Інститутом Книгознавства опису українських стародруків⁴. Щоб уникнути паралелізму в роботі, Археографічна Комісія у 1924 р. визнала описування стародруків за актуальну справу самої Комісії (оскільки описування стародруків провадилося багатьма дослідниками і вимагало з боку Археографічної Комісії заходів щодо свого урегулювання). Сам Віктор Олександрович участі в технічному забезпеченні цієї справи не брав. До неї були залучені такі знані книгознавці як С. Маслов, А. Криловський, П. Попов, В. Щербина, В. Барвінок⁵ та ін.

Спеціальний Комітет, організований при АК ВУАН, порозумівшись з аналогічною комісією по опису стародруків при УНІКу, виробив детальний план роботи, але, на превеликий жаль едиційні плани Археографічної Комісії та В.О. Романовського на той час залишилися нездійсненими.

Підсумовуючи сказане про дослідження В.О. Романовським історії книгодрукування, можна зробити такі висновки: по-перше, вчений,

¹ Кошарнівський М. З історії старої паперової промисловості на Чернігівщині// Бібліологічні вісті. – К., 1930. – № 3 (24). – С. 5–43.

² Крип’якевич І. Найдавніші папірні на Україні (XVI в.) // БВ. – 1926. – Ч.1. – С. 64–65.

³ Кошарнівський М. Вказ. праця. – С. 12.

⁴ ІР НБУВ, ф. Х, спр. 10724, арк. 1зв.

⁵ Там само. – Спр. 10729, арк. 1–1зв.

спираючись на знання з історії України, розкрив місце і роль І. Федоровича в розвитку українського книгодрукування в контексті соціально-економічних, релігійних та політичних реалій тогочасного суспільства; по-друге, в результаті осмислення архівних матеріалів та історичної літератури з історії друкарства науковець відтворив образ І. Федоровича правдиво та незаангажовано; по-третє, В.О. Романовський виявив і увів у науковий обіг нові документи, що доповнювали відомості про фінансове становище друкаря та його тісні стосунки з одним із учасників підготовки Острозької біблії, історію папірництва, вчений здійснив публікацію київського варіанта грамоти єпископа Гедеона Балабана (факсеміле); по-четверте, на окремі дискусійні питання з життєдіяльності І. Федоровича В.О. Романовський мав власний погляд, переконливо та зважено його відстоював; по-п'яте, науковець звернув увагу на взаємозв'язок дослідження книгодрукування з історією папірництва та папірень і підтвердив своєю публікацією доцільність продовжити студіювання цієї проблеми.

У різноманітній творчості В.О. Романовського окрему сторінку посідають праці з декабристознавства. До цієї теми він звертався тричі. Його перша розвідка була написана до 110-річчя повстання ще в київський період творчості¹. В її основу лягла доповідь ученого “Рух декабристів”, зроблена під час ювілейного засідання в ІТНЛ, що відбулося 27 (14 за ст.ст.) грудня 1925 р. Вірогідніше за все, що в результаті врахування рекомендацій учасників засідання (В. Базилевич, В. Маслов, Л. Добровольський та ін.) В.О. Романовський конкретизував назву доповіді у відповідності до тексту і вже на засіданні Комісії для дослідів історії громадянських течій на Україні при ВУАН, яке відбулося 12 січня 1926 р., він зробив повідомлення на тему: “Причини неспіху декабристського повстання”².

¹ Романовський В. Причини невдачі 1825 р. // Декабристи на Україні. Зб. праць Комісії для дослідів громадських течій на Україні/ За ред. Акад. С.Єфремова та В.Міяковського. – К.: Друкарня УАН, 1926. – С.1–17.

² Декабристи на Україні. Зб. праць Комісії для дослідів громадських течій на Україні / За ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – К.: Друкарня УАН, 1926. – С.199.

Матеріали доповідей з врахуванням зауважень лягли в основу ґрунтовної науково-аналітичної статті “Причини невдачі 1825 р.” У ній аналізувалась ситуація, що склалась на 14 грудня 1825 р., і висловлювалась думка про те, що ця “катастрофа” в Петербурзі неминуче тягла за собою ліквідацію руху й на Україні. В.О. Романовський вважав, що “неуспіх декабризму залежав не від причин випадкових, а лежав у самій суті історичного розвитку тодішньої Росії”¹. Він детально зупинився на визначенні ідеології декабризму, до основ якої відніс “повну реорганізацію необмеженої монархії на монархію конституційну або навіть республіку, введення прилюдного суду й суду присяжних, знищення смертної кари, заведення волі друку, знищення військових поселень і полегшення військової служби взагалі, скасування кріпацтва й станових привілеїв, рівність всіх станів”². Далі автор стверджував, що досить поміркована програма декабристів “вже ходом історії приречена була на невдачу”, оскільки “випередила на кілька десятиліть свій час”³. Цю думку В.О. Романовський обґрунтував, аналізуючи економічний та ідеологічний зміст кріпацтва в Росії кінця XVIII – початку XIX ст. Він вважав, що в Росії, господарство якої мало виразно сільськогосподарський напрямок та “збудоване на кріпацькій праці”, помірковані ліберальні ідеї декабристів не мали собі “підпори в класі городській, промисловій і торговельній”⁴, а тому історична ситуація, що склалася в Росії на початок XIX ст. виразно відрізнялася від західно-європейської, оскільки, Європа, стомлена революційними виступами, вийшла на історичний шлях вже з новим класом буржуазії, ідеями промислового розвитку та лібералізації суспільства.

¹ Декабристи на Україні. Зб. праць Комісії для дослідів громадських течій на Україні / За ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – К.: Друкарня УАН, 1926. – С. 11.

² Там само. – С. 12.

³ Там само. – С. 17.

⁴ Там само. – С. 17.

Отже, на думку В.О. Романовського, поразку декабристів спричинив не лише той факт, що їх “не підтримали маси”¹. Причина ліквідації декабристського руху полягає в комплексі взємопов’язаних факторів, головними серед яких виступають: відсталість економіки, реакційність дворянства, та випереджаючі років на 30–40 передові ідеї декабристів, які у силу історичних обставин не могли знайти широкого розповсюдження та мати міцне підґрунтя².

Наступною, за хронологією, з праць декабристознавчого циклу В.О. Романовського є газетна стаття науково–популярного характеру “Декабристы. К 120-летию со дня восстания”³. У ній, в контексті історичних подій висвітлено передумови виникнення декабризму, історію створення перших товариств “Союзу Спасіння”, “Союзу Благоденства” та “Південного товариства”, члени яких ставили за мету знищення кріпосного права в Росії та запровадження республіканської форми правління державою. Автор подав прізвища найактивніших його учасників – Пестеля, Муравйова-Апостола, Каховського, Рилєєва, Бестужева-Рюміна, страчених через повішання, відзначив, що більше 120 учасників повстання було заслано на каторгу у Сибір. Загалом, оглядовий та популяризаторський характер статті, зумовлений логікою та специфікою періодичного видання, цілком відповідає його вимогам і навіть більше.

В 1958 р. у науковому доробку В.О. Романовського з’явилася ще одна розвідка, присвячена декабристознавству. На цей раз учений дослідив долю солдат-декабристів, які були заслані на Кавказ⁴. Для українських дослідників ця праця також є раритетною, оскільки в наукових бібліотеках Києва вона

¹ Декабристи на Україні. Зб. праць Комісії для дослідів громадських течій на Україні/ За ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – К.: Друкарня УАН, 1926. – С. 12.

² Там само. – С. 11.

³ Романовский В. Декабристы. К 120-летию со дня восстания // СК. – 1945. – 25 грудня

⁴ Романовский В.А. Солдаты-декабристы на Кавказе // Сб. Трудов историко-филологического факультета. – Ставрополь, 1958. – Вып. 13. – С. 15–37.

відсутня. Розвідка носить суто науковий характер. У ній, на основі аналізу рідкісних опублікованих джерел та в результаті вивчення історіографії проблеми, висвітлюються взаємовідносин між декабристами–дворянами та декабристами-солдатами Північного та Південного товариств, а також подальша доля останніх. Цією статтею автор підвів підсумок усьому накопиченому та опрацьованому ним джерельного, зокрема статистичного, історіографічного матеріалу про декабристів. Він наголосив, що в тогочасній літературі розходження між двома групами солдат – тих, що виступали відкрито на Сенатській площі та тих, що стояли в караулах і фактично не приймали участі в повстанні, майже не розрізняється. Між тим, саме з останніх був утворений зведений лейб-гвардії полк, який згодом відправили на Кавказ спокутувати свою провину¹. Значення цієї праці В.О. Романовського полягає також у тому, що вона відтворює маршрут піхотного Чернігівського полку від Білої Церкви до Ставрополя². До того ж, вона є інформативно насиченою щодо відомостей про кількісний та іменний склад солдатів Московського, Семенівського та Гренадерського полків³. Все це робить працю надзвичайно цікавою, а зважаючи на те, що автор використав раритетні джерела, вона може виступити в ролі джерела для сучасних досліджень. Зауважимо, що дві останні праці В.О. Романовського через раритетність видань для українських науковців і досі залишаються недосяжними.

У числі історичних студій В.О. Романовського чітко виокремлюється такий напрям досліджень як історичне краєзнавство. В 1919 р. – добу визвольних змагань на Україні, вчений підготував і видав окрему брошуру

¹ Романовский В.А. Солдаты-декабристы на Кавказе // Сб. Трудов историко-филологического факультета. – Ставрополь, 1958. – Вып. 13. – С. С.21.

² Там само. – С. 29, 31.

³ Там само. – С. 32–35.

“Од Київа до Канева. Історичні місцевості”¹. З поміж інших його робіт вона виділяється ще й тим, що підписна криптонімом “Р–ський”.

В цьому історичному екскурсі подається опис восьми відомих міст і сіл., що розташовані біля Дніпра по дорозі до могили Тараса Григоровича Шевченка. Автор взяв за мету ознайомити читачів з історичним минулим Трипілля, села Витачів, Ржищева, Трахтемирова, Переяслава, Канева та ін. Історією Трипілля, як одного з найдавніших осередків неолітичної культури, В.О. Романовський розпочинає свою подорож. Він зазначає, що з XI ст. село Трипілля згадується у літописах, а з XII ст. воно неодноразово ставало місцем битв руських князів з половцями; за часів Б.Хмельницького Трипілля стало сотенним містечком Київського полку. Показово, що вчений навів прізвища відомих людей, що народилися в Трипіллі, підкреслив, що наприкінці XVII ст. тут народився майбутній митрополит Київський – Тимофій (пом. 1767 р.)². Багате на історію і село Витачів, яке у 1100 р. стало свідком чергової безуспішної спроби князів Святополка київського, Володимира Мономаха, Давида і Олега об’єднатися та порозумітися. В.О. Романовський відзначив, що після 1240 р. згадки про Витачів у літописах та хроніках зникають до 1581 р. Цікава історія і нового, порівнянно з попередніми, села Стайки, яке з 1649 р. стало сотенним містечком, а в 1783 р. у Стайках була влаштована російська митна комора. Значну увагу вчений приділив опису Ржищева, який за Хмельниччини зробився сотенним містечком Канівського полку³, Трахтемирова, біля якого в долині Жердівській козаки в 1660 р. на раді скинули гетьманства Виговського й обрали Юрася⁴, Переяслава.

В.О. Романовський відзначив, що Переяслав – старе українське місто, яке згадується в літописах з X ст. Водночас, воно за часів татарської навали

¹ Р–ський В. Од Київа до Канева. Історичні місцевості. – Серія популярна. – №. 40. – К.: Друкарня т–ва “Час”, 1919. – 32с.

² Там само. – С. 8–9, 11.

³ Там само. – С. 15.

⁴ Там само. – С. 21.

зазнало найбільше спустошень з усіх князівств. За Б. Хмельницького Переяслав став полковим містом, згодом тут було укладено угоду про “злучення України з Москвою”¹. Завершує роботу В.О. Романовський найбільш докладною історією міста Канева – самого крайнього степового пункта – форпоста українських земель проти татаро-монгольської навали, значного козацького та торговельного центру, яке вперше згадується у літописах за 1149 р. у контексті міжусобних війн між Ізяславом Мстиславовичем і Юрієм Довгоруковим Суздальським. В.О. Романовський відзначив, що Канів згадується і в такому знаному історичному джерелі як “Слово о полку Ігоревім” (1186 р.), і в записках Плано де Карпіні (1246 р.). За часів Вітовта Канів став торговельним центром, а в добу Хмельниччини був полковим містом і перетворився на один із центрів козацького життя. Досить часто згадується Канів і в період Руїни, але, на думку В.О. Романовського, найголовнішим в історії міста є той факт, що “Каневу довелось дати останній притулок тілу нашого Кобзаря”.

В цілому, збірка історичних краєзнавчих нарисів засвідчує про ґрунтовні знання В.О. Романовського джерел України, української історіографії, а саме, літописів, і зокрема козацько–старшинських. Автор також виявив ґрунтовні знання з історичної географії, археології та давньої історії України взагалі.

Цей інтерес до краєзнавчої проблематики знайшов своє продовження у дослідженнях історії Ставрополля в останні роки життя В.О. Романовського. Але оскільки ці розвідки не мають прямого відношення до історії України, хоча вцьому краї й проживали численні анклавні українців, обмежимося лише

¹ Р-ський В. Од Київа до Канева. Історичні місцевості. – Серія популярна. – №. 40. – К.: Друкарня т-ва “Час”, 1919. – С. 23.

їх загальною характеристикою.¹ Об'єктом дослідження краєнавчих студій ученого виступило одне з поселень на Ставрополлі засноване у 1774 р. вихідцями з України та інших російських губерній. Головну увагу учений зосередив на питаннях висвітлення передумов, ходу та наслідків повстання в селі Маслов Кут. Показово, що історіографію проблеми В.О. Романовський опрацював починаючи з 1884 р., коли на сторінках часопису “Киевская старина” з'явилася перша публікація про історію повстання.² Варто також відзначити, що, не дивлячись на те, що попередні дослідники цього питання залучили чимало архівного матеріалу, В.О. Романовський, для написання своїх праць, використав нові джерельні дані з фондів ДАСКу та Центрального державного історичного архіву в Москві³.

Отже, у 1919 р. з'явилися перші праці В.О. Романовського краєзнавчого спрямування і науковий інтерес до них супроводжував вченого весь період творчості, а укладена бібліографія наукових праць історика засвідчує, що інтерес до краєзнавства Ставрополля став завершальним етапом наукового доробку вченого.

Підсумовуюче сказане, можна зробити висновок, що, по-перше В.О. Романовський зробив помітний внесок в історію вивчення соціально-

¹ Романовский В.А. Выступление крестьян против угнетателей // Ставропольский край в истории СССР [Учебное пособие по краеведению для учащихся 7–8 классов.] / Под общей ред. доктора исторических наук В.А. Романовского. – Ставрополь, 1964. – С. 28–33; *Його ж.* Восстание в селе Маслов Кут в 1853 году // К вопросам политического, хозяйственного и культурного развития Северного Кавказа. – Ставрополь, 1969. – С. 3–51; *Його ж.* К истории аренды на Левобережной Украине во второй половине XVII – начале XVIII века (К вопросу о первоначальном накоплении) // Некоторые вопросы социальноэкономического развития Юго-Восточной России. – Ставрополь: Ставропольский гос. пед. ин-т, 1970. – С. 321–361; *Його ж.* К вопросу о положении крестьян села Маслов-Кут перед восстанием 1853 года // Материалы по изучению Ставропольского края. – Ставрополь: Ставропольское книжное издание, 1971. – Вып. 12–13. – С. 254–265; Романовский В.А., Чекменев С.А. Ставропольский край в истории СССР. [Пособие по историческому краеведению]. / Под общей редакцией П.А. Шацкого. – Ставрополь: Ставропольское книжное издание, 1975. – С. 31–35.

² Романовский В.А. Восстание в селе Маслов Кут в 1853 г оду // К вопросам политического, хозяйственного и культурного развития Северного Кавказа. – Ставрополь, 1969. – С. 3.

³ Романовский В.А. Восстание в селе Маслов Кут в 1853 году // К вопросам политического, хозяйственного и культурного развития Северного Кавказа. – Ставрополь, 1969. – С. 4.

економічних та фінансових питань Гетьманщини другої половини XVII ст.; по-друге, відредаговані та опубліковані істориком переписні книги 1666 р. розширили джерельну базу з історії України; по-третє, історіографічні розвідки вченого, в яких аналізується творчість П. Куліша, В. Антоновича, Д. Багалія, видатних державних та культурних діячів, з одного боку, збагатили українську історіографію та історичну бібліографію, а з другого, розширили інформаційний потенціал архівного комплексу джерел, і нарешті, останнє, краєзнавчі, декабристознавчі та друкарствознавчі студії також залишили помітний внесок у розвитку дослідження цих проблем.

ВИСНОВКИ

В.О. Романовський належав до тієї славної плеяди діячів української історичної науки, які попри всі негаразди та ідеологічну кон'юнктуру залишились вірними традиціям української історіографії та архівознавства. Як історика-архівіста В.О. Романовського характеризує, в першу чергу, інтерес до історії України доби Гетьманщини – проблеми, яка довгий час була провідною в його науковій творчості, і склала квінтесенцію його багаторічних розвідок. Знавець вітчизняних архівів і їх ревний охоронець, висококваліфікований джерелознавець і професійний архівіст, – В.О. Романовський послідовник позитивістської методології, прихильник соціально-економічного напрямку історичної науки залишився вірним принципіві “хай джерела говорять самі за себе”, які з урахуванням критичного аналізу є надійною гарантією об'єктивності та правдивості наукового дослідження.

Вивчення наукової спадщини В.О. Романовського засвідчує її велику цінність, оскільки вона охоплює практично всі напрями історичного архівознавства і найповніше віддзеркалює еволюцію розвитку цієї галузі в період першої половини ХХ ст. Створюючи перший в Україні підручник з архівознавства, вчений переслідував благородну мету прислужитися підготовці кваліфікованих професійних архівістів, які конче були потрібні. Він досліджував історичні корені й традиції вітчизняного архівознавства, підвалини якого були закладені попередниками на ниві виявлення і охорони українських старожитностей, їх оприлюднення. Підручник носить елементи ретроспективного висвітлення історії розвитку українського архівознавства.

Грунтовний знавець джерел з історії України, майстер їх умілого трактування та критичного аналізу, В.О. Романовський усе життя провів у науковому пошуку, оприлюднюючи невідомі до того документи, що проливали світло на нез'ясовані події історії. Не залишився він і осторонь

розробки правил публікації документів. Як учений-історик, архівіст, джерелознавець він залишив вагому наукову спадщину як з огляду на інформативне навантаження, так і практичні рекомендації в архівній справі, археографії та документознавстві. У зв'язку з цим вивчення, використання і введення до наукового обігу творчого доробку вченого є одним з багатьох невід'ємних нагальних завдань сучасної історичної науки.

Дослідження життєвого шляху, багатогранної наукової, практичної та організаторської діяльності В.О. Романовського, його творчої спадщини дало змогу зробити висновки, які зводяться до наступних положень, що виносяться на захист:

1. На основі критичного аналізу історіографії проблеми та її джерельної бази показано, що життя та наукова творчість В.О. Романовського на сьогодні залишається недостатньо вивченою, а низку розглянутих аспектів досліджено епізодично та побіжно. Пошук і виявлення нових архівних джерел, зокрема, документів особового архівного фонду В.О. Романовського, що знаходиться на постійному зберіганні у Державному архіві Ставропольського краю Російської Федерації (ф. Р-6007, оп.1, спр.1 – 641), центральних архівів України, які залучені нами до наукового обігу свідчать про вагомий внесок ученого у розвиток історичної науки та архівознавства і доводять безпідставне звинувачення ученого в контрреволюційній діяльності та його причетності до міфічних, надуманих слідчими органами організаціях. Морально-психологічний натиск з боку владних структур, п'ятирічне ув'язнення у виправному трудовому таборі – негативно вплинули на продуктивність наукової творчості вченого і відповідно позначилися на його педагогічній та адміністративній кар'єрі.

2. Реконструйовано життєвий та науковий шлях ученого: визначені хронологічні етапи його творчості, які умовно відповідають київському, карагандинському та ставропольському періодам. Проведені бібліометричні

підрахунки свідчать, що за період творчого наукового життя вчений опублікував 74 праці. Встановлено, що найбільш плідним був київський період. (Див. Додаток А та Б).

3. Формування історико-архівознавчих поглядів В.О. Романовського відбувалося під впливом сім'ї, суспільного оточення в період навчання у Глухівській гімназії та Київському університеті Св. Володимира. Виховання у дусі національних традицій української культури, поваги до минулого українського народу, любові та шани до джерел старовини, праця в історико-етнографічному гуртку М. Довнар-Запольського зумовили подальший вибір наукових інтересів ученого та сприяли обранню ним фаху архівіста.

4. Діяльність В.О. Романовського в галузі архівістики означена його працею в КЦАДА, активною участю у розробленні організаційних наукових і практичних проблем архівної справи. Працюючи в архівній галузі В.О. Романовський виявив себе високопрофесійним архівістом-практиком, новатором новим архівних технологій, вдумливим організатором і керівником архівної справи, ревним хранителем документів, їх умілого упорядкування, описування та археографічного опрацювання для подальших наукових дослідів:

— наголошено, що історик обстоював необхідність кардинальної реорганізації описувальної системи, запропонував власну методику описування архівних документів. В.О. Романовський виступив ініціатором розроблення нових правил уніфікованого описування актових книг і активізації технологічного процесу нової системи опису цього виду джерела;

— досліджено особистий внесок В.О. Романовського у вирішення проблеми збереження архівних матеріалів, археографічного опрацювання документів, включаючи вивчення їх палеографічних особливостей, техніки приміток, цитування тощо.

5. Визначено пріоритетні напрями наукової творчості В.О. Романовського та виділено блок дослідів архівістичного спрямування:

— досліджено науковий доробок вченого з проблем архівістики та виокремлено провідні напрями його студій: а) історія архівної справи та архівних установ; б) практична робота з документами (комплектування, описування, систематизація, консервація тощо); в) археографічне опрацювання документу з метою його актуалізації;

— показано, що створення В.О. Романовським першого українського навчального посібника з архівознавства свідчить, з одного боку, про усвідомлення ним свого громадянського обов'язку перед наступними поколіннями, а з другого, про розуміння необхідності формування власних кадрів істориків-архівістів в Україні.

6. Внесок В.О. Романовського в історичну науку репрезентується комплексом наукових досліджень, серед яких пріоритетними є історія України, джерелознавство, історіографія та ін.

— вивчаючи адміністративний та фінансово-економічний устрій Гетьманщини другої половини XVII – початку XVIII ст., вчений основну увагу сконцентрував на вивченні та аналізі великої групи джерел, а саме Рум'янцевського опису, переписних книг 1666 р., матеріалів, що висвітлюють економічне та демографічне становище Лівобережної України у зазначений час. Він розкрив механізм збору податків з України до царської казни протягом 1654 – 1662 рр., мету, організацію та наслідки перепису 1666 р., охарактеризував економічний стан окремих груп населення, відслідкував історію відкупної системи, визначив передумови остаточного відокремлення гетьманського скарбу від державного;

— працюючи з історичними джерелами, В.О. Романовський застосував методи текстологічного, порівняльного, критичного аналізу, що дало змогу встановити автентичність джерел та оцінити внесок своїх

попередників (М. Костомарова, В. Ейнгорна, О. Лазаревського) у їх вивчення, виявити актуальні, ще недосліджені проблеми. Основним об'єктом стали безпосередньо переписні книги 1666 р., прибутково-видатковий реєстр 1678 р., книги Рум'янцевського опису, грамоти, універсали, літопис Самовидця, що дало змогу вченому зробити висновок, що перепис охопив усі верстви сільського та міського населення Лівобережжя, однак в ході перепису було допущено чимало хиб через відсутність досвіду серед переписувачів, які не враховували специфіку місцевих умов, а часом і їх недбалого ставлення до обов'язків або свідомого зловживання;

— аналізуючи науковий доробок П. Куліша, В. Антоновича, М. Грушевського, В. Модзалевського, Д. Багалія, В. Дядиченка та інших вчених В.О. Романовський оцінив внесок своїх попередників у розвиток історичних знань, визначив рівень повноти та інформативності студійованих ними джерел, їх інтерпретації, здійснених узагальнень та висновків;

— висвітлюючи проблеми друкарства, вчений визначив місце і роль І. Федорова (Федоровича) як засновника українського книгодрукування та організатора видавничої справи. Виокремлений блок праць В.О. Романовського презентує розвиток книговиробництва в Україні, розкриває історію папірництва та папірень, є комплексним джерелознавчим доробком ученого в контексті розгляду національно-культурного руху в Україні кінця XVI ст.;

— досліджуючи декабристський рух, вчений на основі рідкісних джерел та раритетних видань зробив прогресивний для свого часу висновок, що основні причини поразки повстання декабристів полягали у тому, що їх ідеї випереджували час, не відповідали соціально-економічним обставинам, які склалися в умовах повстання;

— краєзнавчі розвідки, ґрунтовані на значній джерельній базі, зокрема літописних матеріалах охоплюють два регіони зацікавлень ученого: землі по

Дніпру від Києва до Канева та район Ставрополля. Вони не займали пріоритетного місця у творчості В.О. Романовського, але говорять про різнобічність його наукових інтересів.

Широта наукових інтересів, про що свідчить проблематика творчості В.О. Романовського дає підстави розглядати постать вченого як визначного історика, архівіста, джерелознавця, дослідження та використання творчості якого є важливим завданням сучасної історичної науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ (ЦДАВО України)

Фонд 14. – Головне Архівне Управління при Раді Міністрів УРСР

оп.1

1. Спр. 107 Навчальний план курсів архівознавства, програми лекцій, списки і довідки слухачів; 9 травня 1923 р. – 31 серпня 1923 р.; 116 арк. [6, с. 35]*

2. Спр. 116 Стенограма I Всеукраїнської наради працівників архівних установ; 6–9 грудня 1924 р.; 102 арк. [5, с. 60]

3. Спр. 117. Стенограма, доповіді, тези доповідей, зроблених на I Всеукраїнській нараді працівників архівних установ; 6–9 грудня 1924 р.; 150 арк. [3, с. 84; 4, с. 84; 1, с. 85; 1, с. 89]

4. Спр. 118. Документи про скликання і проведення I Всеукраїнської наради архівних працівників (запрошення, програма, стаття про роботу наради, листування); 25 березня 1924 р. – 16 січня 1925 р.; 24 арк.

5. Спр. 119. Звіт про роботу Укрцентрархіву за 1922–1924 рр.; проект створення Центрархіву СРСР; листування з Секретаріатом ВУЦВК про передачу Центрального архіву давніх актів м. Києва з відання Академії наук УСРР до Укрцентрархіву та проект положення про архів; проект інструкції по складанню інвентарного опису. Лист до ЦВК Арменії про обмін досвідом в архівному будівництві; 6 лютого 1924 р. – 24 грудня 1924 р.; 161 арк. спр.156,

6. Спр. 156. Доповідь Укрцентрархіву про створення архівознавчих курсів для працівників відомчих архівів та матеріали до них; 12 листопада 1924 р. – Б.д.; 4 арк.

*Тут і далі, у квадратних дужках, перша цифра означає номер посилання, а друга – сторінку дисертації.

7. Спр.162. Постанови ВУЦВК і РНК УРСР про ЄДАФ, структури і штати Укрцентрархіву та його місцеві органи; проекти положень та положення про Укрцентрархів і окружні архівні управління, про Центральний Архів революції, Київський центральний архів давніх актів; 23 січні 1925 р. – 23 грудня 1925 р.; 126 арк. [1, с. 81; 2, с. 81; 1, с. 82; 1, с. 82; 3, с. 82; 2, с.84],

8. Спр.177. Звіти про роботу Центрального архіву революції, Харківського центрального історичного архіву, Київського центрального історичного архіву і Київського центрального архіву давніх актів за 1924 – 1925 рр.; 29 січня 1925 р. – 23 липня 1925 р.; 48 арк. [1, с. 84; 4, с. 85]

9. Спр. 254. Документи про організацію і роботу I Всеукраїнського з'їзду архівних працівників 8 – 13 липня 1926 р. (постанови, витяги з протоколів засідань Малої Президії ВУЦВК, регламент, резолюції, списки і анкети делегатів, листування та ін.), Т.1; 7 січня – 14 червня 1926 р.; 349 арк. [13, с. 30; 3, с. 44; 6, с. 60; 7, с. 60; 2, с. 85; 3, с. 85; 1, с. 123].

10.Спр. 256. Стенограма засідання Всеукраїнського з'їзду архівних працівників. Т.2; 10 травня 1926 р. – 13 травня 1926 р.; 246 арк. [4, с. 117; 3, с. 118;].

11.Спр. 257. Плани роботи та проект звіту Укрцентрархіву на 1926 рр; протоколи наради завідуючих центральними архівами при Укрцентрархіві 9 – 10 травня 1926 р.; грудень 1925 р. – 10 жовтня 1926 р.; 75 арк. [2, с. 61; 1, с. 118].

12.Спр. 261. План роботи Київського архіву давніх актів на січень – березень 1926 р. та звіти за 1926 р. Проект положення про Київський центральний архів давніх актів, арк.4.; 26 січня 1926 р. – 21 лютого 1927 р.; 60 арк. [4, с. 34; 1, с. 82; 2, с. 82; 2, с.84; 4, с. 87; 1, с.88; 4, с.88; 1, с.156].

13.Спр.420. Документи про організацію і проведення Всеукраїнських курсів в вересні-жовтні 1926 р. (програми, розклад занять, анкети слухачів, робочі листки, листування); 20 березня 1926 р. – 13 грудня 1926 р.; 204 арк. [3, с. 61]

14. Спр. 435. Фінансові звіти Київського центрального архіву давніх актів; жовтень 1926 – 3 липня 1929 р. 114 арк.

15.Спр. 465. Піврічні плани та звіти КЦАДА за 1927 р.; 17 серпня 1927 р. – 25 січня 1928 р.; 27 арк. [7, с. 34; 5, с. 87].

16.Спр. 585. Листування з Київським центральним архівом давніх актів і Київським центральним історичним архівом про план їх видань на 1927 – 1928 рр.; 16 січня 1927р. – 25липня 1927 р. [2, с. 118].

17.Спр. 638. Протоколи №№ 35/318 – 86/369 засідань Президії ВУЦВК. Протокол №№ 39/322 від 25 січня 1928 р.; 10 січня 1928 р. – 4 березня 1929 р.; 241 арк. [2, с. 83].

18.Спр. 653. Документи про підготовку Всеукраїнської наради завідуючих центральними і крайовими історичними архівами (протоколи засідань Колегії ЦАУ, тези доповідей, листування); 17 жовтня 1928 р. – 14 грудня 1928 р.; 74 арк.

19. Спр. 654. Документи про підготовку та роботу Всеукраїнської наради завідуючих центральними і крайовими історичними архівами (протоколи інструкції, тези доповідей, листування); 11 січня 1928 р. – 15 грудня 1928 р.; 223 арк. [2, с. 61].

20.Спр.655 Документи про роботу Всеукраїнської наради завідуючих центральними і крайовими історичними архівами (протоколи, порядок денний, тези доповідей); 10 грудня 1928 р. – 17 грудня 1928 р 54 арк. [2, с.61].

21. Спр. 663. Плани роботи Київського архіву давніх актів на 1928 – 1929 рр. та звіти за 1928 р.; 18 січня 1928 р. – 20 травня 1929 р.; 35 арк. [7, с. 34; 2, с. 87; 3, с. 87; 6, с. 88; 2, с. 89; 3, с. 89].

22. Спр. 817. Документи про організацію і проведення курсів підвищення кваліфікації працівників архівних установ при ЦАУ УСРР (програми, протоколи, кошторис списки курсантів, листування); 10 січня 1928 р – 21 грудня 1928 р.; 122 арк. [2, с.61].

23. Спр. 864. Стенограма І-ї Всеукраїнської наради завідуючих центральними і крайовими історичними архівами.; січень 1929 р. – Б.д.; 34 арк. [2, с. 61].

24. Спр. 867. Звіти про роботу за 1929 р. та плани 1930р.; 1929 – 1930; 183 арк. [5, с. 62].

25. Спр. 993. Положення про АК при Академії наук УСРР і доповідна записка про організацію археографічної комісії при ЦАУ УСРР; обіжники, інструкції, доповідні записки про складання тематичних переліків та публікацію документів; 10 січня 1929 р. – 18 вересня 1929 р.; 71 арк. [1, с. 62].

26. Спр. 995. Листування з ЦАУ БССР, інститутом сходознавства і крайовими історичними архівами про видання документів фондів Остерського магістрату і Коша Запорізького, розповсюдження практичного підручника з архівознавства та з інших питань; 24 грудня 1929 р. – 7 грудня 1930 р. 51 арк.

27. Спр. 999. Листування з Київським архівом давніх актів і крайовими історичними архівами про підготовку до друку журналу “Архівна справа”; 13 березня 1929 р. – 26 червня 1929 р. 16 арк.

28. Спр. 1078. Листування з ВУЦВК, окружними архівними управліннями та Головархом Модавської СРР про організацію археографічної комісії, стан роботи в архівах, надання додаткових штатів ЦАУ УСРР і з інших питань; 6 січня 1930 р. – 9 грудня 1930 р.; 73 арк.

29. Спр. 1081. Накази №№ 1 – 62 по ЦАУ за 1930 р.; 31 січня 1930 р. – 30 грудня 1930 р.; 138 арк.

30. Спр. 1100. Генеральний план роботи Київського центрального архіву давніх актів; Б.п. – 19 червня 1931 р.; 19 арк.

31. Спр. 1206. Відділ архівознавства. “Тимчасові правила для видання документів канцелярського походження другої половини XVII та XIX ст. і листування з Архівом Давніх Актів в м. Києві про їх прийняття”; 31 січня 1930 р. – 15 травня 1930 р.; 21 арк. [4, с. 36].

32. Спр. 1208. План роботи археографічної комісії ЦАУ УСРР на 1930 – 1931 рр. та видавничий план на 1930 – 1931 рр.; 79 арк.

33. Спр. 1212. Листування з крайовими історичними архівами про публікацію документів з історії економічного розвитку України; 19 жовтня 1930 р. – 5 жовтня 1931 р.; 26 арк.

34. Спр. 1289. ЦАУ при ВЦВК відділ – Секретаріат. Накази №№ 1 – 113 по ЦАУ УСРР; 1931 р.; 137 арк. [2, с. 91].

оп. 1-л.

35. Спр. 19 Особові листки працівників Головархіву, Молдавської АСРР, Центрального архіву революції та Київського архіву давніх актів; 12 січня 1926 р. – 29 грудня 1926 р.; 134 арк. [13, с. 30; 1, с. 58; 3, с. 83].

Фонд 166. – Народний комісаріат освіти Української РСР

оп.1.

36. Спр.277 , ч.1 Матеріали про організацію та фінансування вищих учбових закладів м. Києва (декрети, постанови, звіти, штатні розписи, кошториси, пояснюючі записки, розписи лекцій, вимогові відомості на видачу зарплати); лютий 1919 р. – 14 серпня 1919 р.; 229 арк.; [6, с. 54; 7, с. 54; 3, с. 58].

Фонд 331. – Уповноважений Комісії сприяння вченим Ради Народних Комісарів СРСР при Раді Народних Комісарів УССР (Всеукраїнський Комітет Сприяння Вченим)

оп.1.

37. Спр. 215. Наукова робота “Основи та практика архівного діла” рукопис; 28 травня 1925 р.; 196 арк.[1, с. 39; 2, с. 115; 2, с. 116; 5, с. 118; 2, с. 120; 4, с. 120; 1, с. 121].

**Фонд 3561. – Особовий фонд професора Олександра Петровича
Оглоблина доктора історії української культури**

оп.1.

38. Спр.259 Списки лекторів Вищого Інституту Народної Освіти ім. Драгоманова у Києві (Належать О. Оглобліну як лектору цього інституту); 1921/22 – 1930/31; 73 арк.

оп.2.

39. Спр.2. Доповідна записка дійсного члена Археографічної комісії наукового співробітника Романовського про організацію роботи комісії в зв'язку з реорганізацією структури Академії наук УРСР. Методичні питання Археографічної Комісії. Список архматеріалів по гірничій справі України. [1, с. 36].

**Фонд 3806. – Особовий фонд Наталії Дмитрівни
Полонської-Василенко**

оп.1.

40. Спр.43 Положення установи та звіти про роботу Київського Археологічного Інституту, де співробітником була Н. Полонська-Василенко; вересень 1919 р. – 1922 р.; 82 арк. [3, с. 56].

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ (ЦДАГО України)**

Фонд 263. – Колекція позасудових справ реабілітованих

оп.1.

41. Спр. 64454 В.О. Романовський; 26 січня 1931 р. – 18 жовтня 1931р.; 49 арк. [14, с. 30; 15, с. 30; 5, с. 46; 2, с. 48; 2, с. 49; 1, с. 51; 4, с. 52; 6, с. 52; 4, с. 59; 5, с. 59; 3, с. 62; 4, с. 62].

42. Спр. 66855, Т.1. В.О. Романовський; 1935–1945 рр.; 145 арк. [1, с. 21; 12, с. 30; 14, с. 30; 16, с. 30; 17, с. 30; 1, с. 31; 2, с. 31; 4, с. 32; 5, с. 33; 7, с. 33; 7, с. 35; 2, с. 42; 6, с. 43; 5, с. 46; 2, с. 48; 5, с. 48; 6, с. 48; 2, с. 49; 2, с. 50; 3, с. 50; 2, с. 52; 6, с. 52; 1, с. 53; 2, с. 53; 3, с. 53; 3, с. 59; 2, с. 63; 3, с. 63; 2, с. 67; 2, с. 70; 1, с. 77; 2, с. 77; 3, с. 115; 1, с. 127; 1, с. 173].

43. Спр. 66855, Т.2. В.О. Романовський; 1957 – 1958 рр. 46 арк. [1, с. 31; 3, с. 31; 2, с. 42; 5, с. 52; 1, с. 53; 2, с. 62; 2, с. 67].

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ-МУЗЕЙ ЛІТЕРАТУРИ І
МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ (ЦДАМЛМ України)**

**Фонд 10. – Гудзій Микола Каленикович – російський та український
радянський літературознавець**

оп.1.

44. Спр. 140 Листи Романовського В.О. до Гудзія М. К.; 18 липня 1942 р. – 26 квітня 1951 р.; 4 арк. [5, с. 43; 1, с. 44; 3, с. 64; 5, с. 64].

**Фонд 28. – Зеров Микола Костянтинович – український радянський
поет, перекладач, вчений-літературознавець**

оп.1.

45. Спр. 1 Збірка ранніх російських та українських поезій. Автографи; березень 1907 р. – 22 липня 1909 р.; 33 арк. [5, с. 50].

46. Спр.4 Почти полное собрание сочинений. 1911 – 1914. Збірка ранніх російських та українських поезій. Автографи.; 1915 – Б.д.; 25 арк. [1, с. 71].

47. Спр.206 Листи Максименка Ф.П. до Олексієва Р.І. До листів додаються: автобіографічні листи М.К. Зерова до Миколи Антоновича Плеваки.; 14 листопада 1977 – 4 січня 1978; 39 арк. [2, с. 72].

**Фонд 256. – Ткаченко Микола Михайлович український
радянський історик і літературознавець**

оп.1.

48. Спр. 53. Листи Романовського В.О. до Ткаченка М.М.; 18 жовтня 1960 р. – 15 червня 1961 р.; 6 арк. [1, стор.44; 6, стор.166; 4, стор.167; 5, стор.167].

**Фонд 279. – Сенченко Іван Юхимович – український
радянський письменник**

оп.4.

49. Спр.246. Листи Романовського В.О. до Компан О.С.; 6 жовтня Б.д. – 10 грудня 1964 р.; 2 арк. [1, стор.44; 1, стор.139; 2, стор.139; 3, стор.139].

**Фонд 542. – Василенко Микола Прокопович
український правознавець**

оп.1.

50. Спр.235 Листи Романовського В.О. до Полонської-Василенко. Н.Д.; 18 жовтня 1940 р. – 25 травня 1941 р. 4 арк. [2, с. 43; 4, с. 43; 1, с. 64; 2, с. 64].

**ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ М. КИЄВА (ДА м. Києва)
Фонд 16. – Київський державний університет**

оп. 353.

51. Спр. 97 Дело Совета Императорского университета Св. Владимира об остановлении г.г. Баранникова, Романовского профессорскими стипендиатами; 1914 р.; 112 арк. [7, с. 30; 8, с. 30; 2, с. 34; 4, с. 51; 5, с. 51].

оп. 464.

52. Спр.9078 Личное дело студента Романовского В.А.; Б.д; 25 л. [3, с. 30; 4, с. 30; 2, с. 51].

оп. 465.

53. Спр. 371 Отчет о деятельности историко-этнографического кружка при университете; 1912 г. – 1913 г.; 63 л. [6, с. 30; 3, с. 72].
54. Спр. 465 Протоколы заседаний объединенного собрания факультетских президиумов Киевского университета 3 февраля 1920 г. – 15 марта 1920 г.; 125 л. [1, с. 56].
55. Спр. 1298 Протоколы заседаний деканата и материалы к ним. Том I; январь 1919 г. – май 1919 г.; 190 л. [7, с. 56; 1, с. 57; 2, с. 57].
56. Спр. 1307 Протоколы заседаний деканата и материалы к ним. Том I; 5 января 1920 г. – 12 февраля 1920 г.; 145 л. [3, с. 57; 2, с. 58].
57. Спр. 4540 Личные документы подававших прошения о приеме в университет (РОГ – РЫН); Б.д.; 93 л. [3, с. 48; 1, с. 50].
58. Спр. 4836 Личные документы профессорско-преподавательского состава университета (от буквы “А до М”); Б.д.; 63 л. [5, с. 55].
59. Спр. 4837 Личные документы профессорско-преподавательского состава университета на буквы “Н – Я”; 1901 – 1919 гг.; 101 л. [2, с. 34].
60. Спр. 4838 Личные документы служащих университета (от буквы “А” до “Я”); б/д; 85 л. [2, с. 34].
- оп. 469.
61. Спр. 225 Отчет историко-филологического факультета за 1913 г., списки студентов, получивших награды за сочинения и преподавателей факультета; 1913 г.; 58 л. [1, с. 73, 3, с. 73; 2, с. 116].
62. Спр. 371 Отчет о деятельности историко-этнографического кружка при университете. 1912 г. – 1913 г.; 63 л. [4, с. 73].
63. Спр. 395 Киевский университет историко-филологический факультет. Список профессорских стипендиатов; 1919 г.; 5 л. [8, с. 30; 2, с. 34; 6, с. 56; 1, с. 78].
- оп. 479.
64. Спр. 25 Дело совета университета Св. Владимира об увольнении Стражеско от службы, а также Романовского и Троицкого; 1918 г.; 15 л. [9, с. 30; 2, с. 34; 5, с. 51; 1, с. 52; 2, с. 52].
65. Спр. 89 Дело совета университета Св. Владимира об оставлении Ганцова и другими профессорскими стипендиатами с прикомандированием их к университету Св. Владимира. Перфецкий, Матюшенко, Яницкий,

Гаевский, Дорошкевич, Романовский, Удовенко, Балинский, Киричинский, Иваница, Гриднев; 1918 г.; 51 л. [8, с. 30; 2, с. 34].

66. Спр. 188 Дело Совета университета Св. Владимира о материальном положении профессорских стипендиатов прикомандированных к университету; 1919 г.; 10 л. [8, с. 30; 2, с. 34].

67. Спр. 120. Об открытии Киевского и Кменец-Подольского державных украинских университетов; 1919 г.; 2 л. [1, с. 55].

Фонд 244. – Київські вищі жіночі курси

оп.1.

68. Спр. 82 Правление. Копии исходящих документов; 16/29 сентября 1919 г. – 3 января 1921 г.; 316 арк. [4, с. 55].

оп.17.

69. Спр. 320^a Протоколы заседаний историко-литературного факультета; 21 декабря 1913 г. – 18 марта 1920 г.; 37 л. [1, с. 35; 2, с. 35; 3, с. 35; 4, с. 53; 1, с. 54; 2, с. 54; 3, с. 54; 4, с. 54; 2, с. 55; 3, с. 55].

Фонд Р - 346. – Вищий інститут народної освіти

оп.1.

70. Спр.1 Приказ архивного управления и переписка с ним о передаче центрального архива древних актов в ведение архивного управления. Протоколы заседаний хозяйственного Совета, Комитета служащих, бюро тарифной коллегии и факультета; 24 марта 1920 – 4 июня 1923 г. 23 л. [2, с. 59; 1, с. 78; 2, с. 78].

71. Спр. 11 Киевский институт народного образования. Списки административного и технического персонала; 1920 –1921 гг.; 263 л. [5, с.57].

72. Спр. 14 Анкеты преподавателей; 1920 г.; 11 арк. [1, с.78; 2, 78].

73. Спр. 37. Расписания лекций с указанием фамилий преподавателей; 1922 –1923г 15 л. [5, с.57].

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДАКО)

Фонд 1187. – Київський Археологічний інститут

оп.1.

74. Спр. 1 Матеріали об організації в Києві Археологічного інститута: протоколи Совета, положення, смета, штати, докладна записка, протокол Київського відділення Воєнно-історичного товариства; 1917–1919 гг.; 49 л.

75. Спр. 2 Переписка о личном составе служащих и преподавателей; 1918 – 1919; 20 л. [2, с. 56].

76. Спр. 6 Сметы расходов.; 1919 р.; 36 л. [5, с. 54; 3, с. 56].

77. Спр. 9 Списки преподавателей и служащих института. Расписание лекций. Смета расходов; 1919 – 1920; 36 л. [4, с. 35; 5, с. 35; 5, с. 54; 3, с. 56].

78. Спр. 12 Учебные планы, программы и расписания; 1919 – 1922; 30 л. [4, с. 35; 3, с. 56].

79. Спр. 22 Положение, устав, схема, докладная записка, краткий отчет о деятельности института и план экскурсий; 1921 г.; 25 л.

80. Спр. 24 Списки и переписка о личном составе служащих и преподавателей; 1921 г.; 81 л. [4, с. 55].

81. Спр. 26. Протоколы заседаний Совета института; 1922 г.; 20 л. [4, с. 35; 5, с. 35; 6, с. 35; 3, с. 56].

ІНСТИТУТ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО (ІР НБУВ)

Фонд 1. – Літературні матеріали

82. Спр.25860 Романовский В.А. [Багалию] Дмитрию Ивановичу, письмо.; 24 марта 1924 г.; 2 л. [1, с. 43].

83. Спр. 26651 [Отчет о работе Центрального архива древних актов при Всеукраинской Академии Наук. За 1921 г.] Романовского. [рукопись]; 19 января 1922 г.; 2 л. [1, с. 79; 2, с. 91]

84. Спр. 46187 Романовський В. – [Багалію] Дмитру Івановичу. Лист з Києва в []; 13 вересня 1922 р.; 2 арк. [1, с. 43; 1, с. 80].
85. Спр.46188 Романовський В. – [Багалію] Дмитрию Івановичу. Письмо; 30 октября 1922 г.; 2 л. [1, с. 43].
86. Спр. 46189 Романовський В. – [Багалію] Дмитру Івановичу. Лист з Києва в []; 29 травня 1925; 1 арк. р. [1, с. 43].
87. Спр.46190 Романовський В. – Багалію Дмитрию Івановичу. Письмо из Киева в []; 7 декабря 1925 г.; 2 л. [1, с. 43; 3, с. 117; 1, с. 120].
88. Спр.46191 Романовський В. – [Багалію] Дмитру Івановичу. Лист з Карасан в []; 8 червня 1925 р.; 2 арк [1, с. 43].
89. Спр. 46192 – 46193 Романовський Віктор [] – [Багалію] Дмитру Івановичу. Листи з Києва; 13 березня, 25 квітня 1926 р.; 4 арк. [1, с. 43].
90. Спр.46194 – 46195 Романовський В. – [Багалію] Дмитру Івановичу. Листи з Києва до []; 2 жовтня 1929 р., 4 липня [1929 – 1930 рр.]; 3 арк.; [1, с. 43].
91. Спр. 46196 Романовський В [] – [Багалію] Дмитру Івановичу. Лист з [] до []; 11 жовтня 1930 р.; 1 арк. [1, с. 43].
92. Спр. 46197 Романовський В [] – [Багалію] Дмитру Івановичу. Лист з Києва до []; 28 травня 1930 р.; 2 арк. [1, с. 43].

Фонд Х.– Архів Всеукраїнської Академії Наук

93. Спр. 6349 Романовський Віктор Олександрович. Автобіографія; Б.д.; 1 арк. [12, с. 30; 2, с. 32; 4, с. 58].
94. Спр. 6350 Романовський В.О. Іван Федоров; 14 жовтня 1925 р.; 44 арк. [1, с. 175].
95. Спр. 8137 – 8193 Звіт та протоколи засідання Археографічної Комісії за 1932 р.; 4 січня – 28 грудня 1932 р.; 58 од; 77 арк. [6, с. 45; 7, с. 62].
96. Спр.10705 – 10807. Протоколи засідань Археографічної Комісії ВАУН; 4 квітня 1919 р. – 28 грудня 1931 р. 172 арк. [5 с. 176; 4, с. 176; 5, с.176].

97. ипр.11614 Звіт про працю наукового співробітника історично-географічної Комісії В. Романовського; 1931 р.; 1 арк. [3, с.34; 5, с. 58].

98. Спр.11615 Звіт про працю Романовського в Комісії історично-географічного словника за 1932 рік; 1 січня 1933 р. 1 арк. [3, с.34; 5, с. 58].

99. Спр.11625 Календарний план праці В. Романовського; 23 лютого 1932; 1 арк. [3, с.34; 5, с. 58].

100. Спр. 11864 Рапорт Романовського керівнику історично-географічної комісії про причину відсутності на засіданні; 23 лютого 1932 р.; 1 л. [3, с.34; 5, с. 58].

Фонд XII. – Особовий фонд В.Л. Модзалевського

101. Спр. 850. Романовський В.[] Модзалевському Вадиму Львовичу. Лист. Київ.; 5 лютого 1919 р., 2 арк. [7, с. 42].

Фонд XXIX. – Особовий фонд В.Ю. Данилевича

102. Спр. 1315 Романовський В. [] Данилевичу Василю Юхимовичу. Лист із Глухова в []; 16 лютого 1914 р. 2 арк. [6, с. 42; 5, с. 73].

103. Спр.1316. Романовський В. [] [Данилевичу] Василю Ефимовичу. Письмо из [] в []; 6 юня 1914 г.; 1 арк. [6, с. 42].

Фонд 47. – Український науковий інститут книгознавства

104. Спр. 19 Протокол від 5 листопада 1924 р. Наради при відділі друку УК КП(б)У про видання бібліографічної літератури на Україні(“Бібліографічні вісті”, видавничі договори, листування з Видавництвами, науковими кореспондентами про участь у видавничій діяльності УНІКу та у святкуванні ювілею українського друкарства; 1924 р.; 98 арк. [2, с. 174].

105. Спр. 61 Протоколи № 1–6 засідань Наукової Ради УНІКу за 1926 рік; 28 січня 1926 р. – 28 грудня 1926 р.; 18 арк. [5, с. 34].

106. Спр. 323 Бібліологічні вісті № 1 – 2 за 1925 р. Хроніка, авторські та редакційні матеріали до неї. Друкарські гранки випуску. Т.2; 1925 р.; арк. 356. [4, с. 60].

Фонд 60. – Особовий фонд М.Ф. Владимирського-Буданова

107. Спр. 273 Владимирский-Буданов Михаил Флегонтович. [Записка о недостатках в изданных описях на материалы: центральных Киевского и Виленского архивов и путях их устранения]. Черновик. Без начала.; Б.д.; 14 л.; [1, с. 86].

108. Спр.274. Владимирский-Буганов Михаил Флегонтович. Записка члена комиссии ... о необходимости инвентарных описей Центральных архивов и о том, в чем должны состоять такие описи. Приложение: подготовительные заметки и черновик; Б.д.; 8 л.; [1, с. 86].

Фонд 113. – Особовий фонд М.М.Ткаченка

109. Спр. 32 Романовский (проф.) – Ткаченко Николаю Михайловичу. Телеграмма из Ставропольского края в Киев; 13 января 1964 г.; 1 арк. [1, с.44].

Фонд 251. – Видавниче товариство “Друкар”

110. Спр. 19 Звернення редакційного відділу до Віктора Олександровича Романовського та договір з ним про написання нарисів. (“Україна і Литовсько-Руська держава XIV – XVI вв.” та “Україна й Польща до перших козацьких рухів” для серії “Популярно-наукової історичної бібліотеки”.); листопад 1919 р.; 5 арк. [4, с. 37].

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СТАВРОПОЛЬСЬКОГО КРАЮ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ (ДАСК)

**Фонд Р - 6007. – Романовский Виктор Александрович (1890 – 1971)
профессор кафедры истории Ставропольского государственного
педагогического института, доктор исторических наук.**

оп.1. 1909 – 1971 гг.

111. Спр. 1 Автобиография. Машинопись; 13.августа 1944 г.; 1 л. [12, с. 30].

112. Спр. 10 Гетьман К. Сагайдачный; [до 1917]; 3 л. [3, с. 155; 4, с. 155; 5, с. 155; 6, с. 155; 7, с. 155].

113. Спр. 11 Главнейшие проблемы истории феодализма на Украине в XVII – XVIII веках Статья. Машинопись; Б.д.; 41 л. [5, с.39; 3, с. 134].

114. Спр. 18 К вопросу об организации феодального хозяйства в Левобережной Украине в первой половине XVIII века; Б.д; 2 л. [5, с.39; 3, с. 134].

115. Спр. 24 К истории украинского крестьянства в XVIII веке. Тезисы, сообщения. Автограф; Б.д ; 1 л. [5, с.39; 3, с. 134].

116. Спр. 25 Крестьяне ранговых имений в Левобережной Украине в XVIII в. Тезисы к работе. Машинопись; Б. д.; 3 л. [5, с.39; 3, с. 134].

117. Спр. 48 Очерки по истории государственного хозяйства Украины в XVII веке. Докторская диссертация. Машинопись; [1947]; 605 л. [3, с. 38; 2, с. 39 1, с. 117; 2, с. 117; 1, с. 131; 1, с. 132].

118. Спр. 60 Развитие производительных сил в сельском хозяйстве Левобережной Украины в первой половине XVIII века (Анализ сельского хозяйства свободно-войсковых имений по переписи 1737 – 1741 гг.). Тезисы к докладу на симпозиуме по аграрной истории Восточной Европы в Вильно. Машинопись; 1963 г.; 3 л. [5, с.39; 3, с. 134].

119. Спр. 65 Семен Гаркуша. Из социальной Украины XVIII века. Статья Автограф. Машинопись на украинском языке; Б.д.; 25 л.; [1, с. 140].

120. Спр. 75 Предисловие к книге Евгения Дмитриевича Сташевского “История докапиталистической ренты на Правобережной Украине”. Аннотация на работу Е.Д. Сташевского, Улащика и В.А. Романовского. Оглавление к работе Е.Д. Сташевского; Б.д.; 12 л. [1, с. 46].

121. Спр. 80 Временные правила для издания документов канцелярского происхождения второй половины XVII – XIX вв. Машинопись на украинском языке; Б.д.; 6 л. [5, с. 36].

122. Спр. 81 Деятельность немецкой оккупационной власти в Польше по отношению к архивам в 1915 г. Автограф на укр. языке; Б.д.; 2 л. [3, с. 40].

123. Спр. 85 [Техника научных публикаций архивных материалов Археографической комиссии АН УССР]; Б.д.; 4 л. [2, с. 37; 3, с. 37].

124. Спр. 100 Научная работа исторических кафедр Ставропольского педагогического института в 1949 – 1950 учебном году. Статья. Машинопись; 1950 г.; 5 л. [4, с. 41].

125. Спр. 105 Подготовка научных кадров в Киевском университете полвека тому назад. Статья. Машинопись; 8 ноября 1965 г.; 9 л. [2, с. 71; 6, с. 73].

126. Спр. 113 Диссертации по истории Ставрополья за 40 лет Советской власти. Фрагменты статьи. Автограф, машинопись; 13 марта 1957 г.; 11 л. [4, с. 41].

127. Спр. 119 Солдаты-декабристы на Кавказе. Статья. Автограф, машинопись; 1957 г. 36 л. [2, с. 41].

128. Спр. 120 Библиотека, рукописные и археологические коллекции Киевского университета. Статья. Автограф; [1945 г.]; 7 л. [2, с. 99].

129. Спр. 121 Библиотека, рукописные и археологические коллекции Киевского университета. Статья. Машинопись; [1945 г.]; 5 л. [2, с. 99].

130. Спр. 136 Памяти профессора В.Б. Антоновича. Статья. Автограф; Б.д.; 8 л. [7, с. 41; 4, с. 158; 1, с. 159; 2, с. 159; 3, с. 159; 1, с. 160; 4, с. 160; 5, с. 160; 1, с. 161].

131. Спр. 138 Памяти В.Л. Модзалевского. Труды В.Л. Модзалевского по истории Украины. Статья. Автограф на укр. языке; 3 августа 1920 – 3 августа 1921 г.; 8 л. [8, с. 41; 2, с. 155; 4, с. 163; 5, с. 163; 1, с. 164; 2, с. 164; 3, с. 164].

132. Спр. 147 Вырезки из газет со статьями: 1. Пионер марксизма в России (к 90-летию со дня рождения Г.В. Плеханова); 2. Устим Кармелюк (к 110-летию со дня его убийства); 3. Две великих победы; 4. Славная дата (к 185-летию со дня взятия русскими войсками Берлина); 5. За расцвет науки;

6. Декабристы; 7. Исторические корни дружбы народов в СССР; 1945 – 1947 гг.; 17 л. [1, с. 41; 3, с. 69; 2, с. 140; 1, с. 141; 3, с. 179].

133. Спр. 148 Черновики, фрагменты не установленных работ. Автограф; Б.д.; 36 л. [2, с. 42; 3, с. 42].

134. Спр. 157 Проспект издания источников по истории крестьянской революции 1648 года. Автограф на укр. языке; Б.д.; 1 л.. [1, с. 37].

135. Спр. 159 Список важнейших опубликованных работ доктора исторических наук профессора Виктора Александровича Романовского. Машинопись; Б.д.; 9 л. [2, с. 42].

136. Спр. 160 Список диссертаций при защите которых профессор Романовский В.А. выступал в качестве официального оппонента или делал свои замечания. Машинопись. Б.д.; 2 л. [1, с. 42; 3, с. 66].

137. Спр. 165 Праці Д.І. Багалія з історії Слобожанщини та давньої Гетьманщини. Стаття. Автограф на укр. языке; [до 1935 г.]; 7 л. [2, с. 155; 2, с. 161; 3, с. 161; 2, с. 162; 1, с. 163; 2, с. 163; 3, с. 163].

138. Спр. 193 Письма Бойко Ивану Давыдовичу; 1 декабря 1961 г – 13 октября 1966 г.; 10 л. [1, с. 44].

139. Спр. 195 Письмо Бутычу Ивану Лукичу. На украинском языке; 20 квітня 1962 г.; 1 л. [1, с. 44].

140. Спр. 198 Письмо Введенскому Андрею Александровичу; Б.д.; 1 л. [1, с. 44].

141. Спр. 205 Письма Гудзий Николаю Калининновичу; 8 октября 1961 г. – 24 февраля 1969 г.; 2 л. [1, с. 44].

142. Спр. 213 Письма Дядиченка Вадима Архиповича. На укр. языке; 13 квітня 1962 г. – 11 січня 1963 г.; 5 л. [1, с. 44].

143. Спр. 225 Письма Маркиной Валентине Алексеевне; 9 октября 1962 г. – 21 ноября 1962 г.; 2 л. [1, стор.44].

144. Спр. 226 Письмо Меженко Юрию Александровичу. На украинском языке; 19 июня 1962 г.; 1 л. [1, с. 44].

145. Спр. 238 Письмо Рубачу Михаилу Абрамовичу; Б.д.; 1 л. [1, с. 44].

146. Спр. 246 Письма Ткаченко Николаю Михайловичу. На украинском языке; 3 июня 1962 г – 22 июня 1963 г.; 4 л. [1, с. 44].

147. Спр.248 Письма Фроянову Игорю Яковлевичу; 31 декабря 1963 г.– 14 апреля 1967 г.; 2 л. [2, с .44].
148. Спр. 251 Письмо Черепнину Льву Владимировичу; 9 января 1966 г.; 1 л. [2, с. 44].
149. Спр. 272 Письма в Археографическую Комиссию УССР. Киев. На украинском языке; [до 1935 г.]; 7 л. [4, с. 36; 6, с. 36].
150. Спр. 292 Открытое письмо в редакцию “Литературной газеты”; [1964 г.]; 3 л. [3, с. 46].
151. Спр. 294 Письмо в редакцию журнала [“Радянський архів”] [Киев]; [до 1935 г.]; 2 л. [5, с. 37].
152. Спр. 309 Письмо министру высшего образования СССР; [март 1949 г.]; 1 л. [2, с. .38;].
153. Спр. 313 Письма в Народный комиссариат Просвещения РСФСР; 20 сентября 1943 г.– 8 августа 1944 г.; 2 л. [1, с. 38].
154. Спр. 326 Бойко Иван Давыдович. Письма Романовскому В.А. г. Киев; 21 декабря 1961 г. – 4 февраля 1964 г.; 29 л. [1, с. 44].
155. Спр. 327 Бутыч Иван Лукич. Письмо Романовскому В.А. [г. Киев]; 12 апреля 1962 г.; 2 л. [1, с. 44].
156. Спр. 338 Дядиченко Вадим Архипович. Письма Романовскому В.А. г. Киев; 28 декабря 1951 г. – 13 августа 1958 г.; 3 л. [1, с. 44].
157. Спр. 362 Маркина Валентина Алексеевна. Письма Романовскому В.А. г. Киев; 6 октября 1962 г. – 13 ноября 1962 г.; 5 л. [1, с. 44].
158. Спр. 363 Маслов Сергей Иванович. Письма Романовскому В.А. г. Киев; 12 ноября 1950 г. – 18 марта 1954 г.; 6 л. [1, с. 44].
159. Спр. 373 Промштейн Александр Павлович. Письма Романовскому В.А. г. Ростов-на-Дону; 4 октября 1960 г.– 17 марта 1962 г.; 2 л. [2, с. 44].
160. Спр. 374 Проценко Людмила Андреевна. Письмо Романовскому В.А. [Киев]; 28 августа 1962 г.; 1 л. [1, с. 44].
161. Спр. 379 Рубач Михаил Абрамович. Письма Романовскому В.А. [Киев]; 14 мая Б.д. – 19 сентября Б.д.; 2 л. [1, с. 44].
162. Спр. 381 Смирнов Павел Петрович. Письма Романовскому В.А. г. Москва; 19 марта 1942 г.– 16 февраля 1947 г.; 45 л. [1, с. 44].

163. Спр. 396 Шмидт Сигурд Оттович. Письмо Романовскому В.А. Москва. 17 декабря 1959 г.; 1 л. [2, с. 44].

164. Спр.413 Археографическая Комиссия УССР. Письмо Романовскому В.А. о необходимости доработки “Переписных книг 1666 г.”. На украинском языке; 1 января 1932 г.; 1 л. [6, с. 45].

165. Спр. 414 Всеукраинская Академия наук. Письма Романовскому В.А. о решении конкурсной комиссии ВУАН. На украинском языке. г. Киев; 14 декабря 1926 г. – 19 ноября 1929 г.; 2 л. [3, с. 36].

166. Спр. 418 Институт Истории АН СССР. Письма Романовскому В.А. о направлении на рецензию I тома “Истории Украинской ССР”; г. Киев; 18 февраля 1954 г. – 9 ноября 1960 г.; 2 л. [3, с. 36].

167. Спр. 423 Украинская Академия Искусств. Письма Романовскому В.А. На украинском языке. г. Киев; 18 сентября 1922 г.– 21 ноября 1928 г.; 3л.[3, с. 36].

168. Спр. 424 Украинский научно-исследовательский институт книговедения. Письмо Романовскому В.А. о написании статьи в журнал “Бібліологічні вісті”. На украинском языке. г. Киев; 3 ноября 1927 г.; 1 л. [3, с. 36].

169. Спр. 425 Главная редакция Украинской Советской энциклопедии. Письмо Романовскому В.А. с просьбой выслать биографические данные; 1 сентября 1970 г.; 2 л.[4, с. 37].

170. Спр. 428 Издательское товарищество “Друкарь”. Письма Романовскому В.А. На украинском языке; 1 октября 1919 г. – 2 ноября 1919 г.; 2 л. [4, с. 37].

171. Спр. 431 Редакция журнала “Архівна справа” Письмо Романовскому В.А. о рецензии на II том “Археографічного збірника”. На украинском языке. г. Харьков; 9 октября 1930 г.; 1 л. [4, с. 37].

172. Спр. 436 Редакция журнала “Народна творчість та етнографія”. Письмо Романовскому В.А. 14 января 1961 г.; 1 л. [4, с. 37].

173. Спр. 438 Редакция журнала “Радянська Україна”. Письмо Романовскому В.А.; 12 сентября 1966 г.; 1 л. [4, с. 37].

174. Спр. 439 Редакция “Украинского исторического журнала”. Письмо Романовскому В.А. с отказом публикации статьи “Откупа на Украине во

второй половине XVII в.”. На украинском языке. г. Киев; 18 [] 1960 г.; 1 л. [4, с. 37].

175. Спр. 445 Киевский Археологический институт. Письмо Романовскому В.А. с предложением вести занятия в институте 28 февраля 1922 г.; 1 л. [6, с. 33].

176. Спр. 471 Саратовская губернская ученая комиссия. Письмо Романовскому В.А. с сообщением об избрании его действительным членом комиссии 23 февраля 1916 г.; 1 л. [1, с. 34; 3, с. 52; 3, с. 77].

177. Спр. 475 Центральное архивное управление УССР. Письма Романовскому В.А. На украинском языке. г. Харьков; 29 марта 1923 г. – 12 июня 1958 г.; 5 л. [3, с. 36].

178. Спр. 477 Свидетельство о рождении Виктора Александровича Романовского. г.Глухов; 18/4/января 1890 г.; 1 л. [1, с. 30; 1, с. 48].

179. Спр. 478 Автобиография. Автограф, машинопись; 16 августа 1945 г.; 6 л. [12, с. 30; 3, с. 115].

180. Спр. 479 Аттестат зрелости Романовского В.А. об окончании Глуховской гимназии. Копия; 5 июня 1909 г.; 1 л. [2, с. 30; 4, с. 50; 1, с. 70].

181. Спр. 480 Обязательное постановление, принятое студентами университета Св. Владимира Виктором Романовским, Николаем Зеровым, Петром Горецким; [1910 – 1911 гг.]; 2 л. [1, с. 33; 1, с. 72].

182. Спр. 482 Свидетельство о выдаче Романовскому В.А. Золотой медали за сочинение на тему “Экономический быт Черниговского полка в XVII – XVIII в.”. Копия; 30 января 1914 г.; 1 л. [6, с. 30].

183. Спр. 483 Копия диплома Романовского В.А. об окончании историко-филологического факультета Императорского университета Св. Владимира; 18 января 1915 г.; 1 л. [5, с. 30; 7, с. 73].

184. Спр. 484 Завещание Романовского В. А., засвидетельствованное Николаем Константиновичем Зеровым, Петром Павловичем Карпинским, Василием Митрофановичем Базилевичем. г.Киев; 19 января 1918г.; 1 л. [3, с. 32].

185. Спр. 485 Членский билет профессионального союза младших преподавателей учебных заведений г. Киева Романовского В.А.; 4 декабря 1919 г.; 1 л. [1, с. 31].

186. Спр. 486 Документы о сдаче Романовским В.А. магистерских экзаменов в Университете Св. Владимира. Программы магистерских экзаменов. г. Киев; март 1920 г.; 8 л. [10, с. 30; 4, с. 57].

187. Спр. 488 Личная книжка военнообязанного Романовского В.А. 1 февраля 1923 – 4 июня 1924 гг.; 4 л. [11, с. 30].

188. Спр. 492 Справка об освобождении Романовского В.А. из Карагандинского лагеря и направление его в Кубинский район Азербайджанской ССР. Копия; 26 апреля 1940 г.; 1 л. [3, с. 63].

189. Спр. 493 Выписка из протокола Высшей аттестационной комиссии об утверждении В.А. Романовского доцентом Карагандинского учительского института. Москва. ; 29 марта 1944 г.; 1 л. [8. с. 35].

190. Спр. 494 Лист календаря 9 мая 1945 года с пометкой В.А. Романовского; 9 мая 1945 г.; 1 л.[6, с. 64].

191. Спр. 496 Документы о защите Романовским В.А. кандидатской диссертации; 13 сентября 1943 г. – 24 октября 1947 г.; 3 л. [1, с. 45].

192. Спр. 497 Документы о защите Романовским В.А. докторской диссертации; 1948 – 1949 гг.; 12 л. [4, с. 31; 3, с.39; 2, с. 65; 3, с. 65; 4, с. 66].

193. Спр. 498 Вырезки из газет с сообщениями о защите докторской диссертации и о лекциях и выступлениях Романовского В.А.; 1944 – 1948 гг.; 6 л. [4, с. 31].

194. Спр. 501 Личные листки по учету кадров Романовского В.А.; 25 августа 1940 – 3 июня 1957 гг.; 6 л. [13, с. 30; 6, с. 33].

195. Спр. 502 Личное дело Романовского В.А., заведующего кафедрой истории СССР Ставропольского пединститута; 1 сентября 1947 – 16 февраля 1971 гг.; 91 л.; [4, с. 31; 6, с. 33; 9, с.35; 10, с. 35; 1, с. 36; 1, с. 66; 2, с.66; 5, с. 66].

196. Спр. 515 Мандаты, удостоверения, открытые листы научных командировок Романовского В.А.; 2 апреля 1921г.–2 января 1931 г.;7 л.;[4, с.56].

197. Спр. 521 Отказ Романовскому В.А. в переходе на работу в г. Ставрополь, данный отделом ВКВШ при СНК СССР; 5 июня 1944 г.; 1 л.; [1, с. 65].

198. Спр. 529 Рабочий план лекций профессора В.А. Романовского на первое полугодие 1952–53 учебного года исторического отделения историко-литературного факультета по истории СССР. Машинопись; 30 сентября 1952 г.; 6 л.; [2, с. 36].

199. Спр. 540 Распределение часов на кафедре истории СССР на 1964 – 1965 учебный год; 9 июля 1964 г.; 10 л.; [2, с. 36; 3, с. 66].

200. Спр. 548 План работы студенческого кружка В.А. Романовского по изучению истории СССР феодального периода. Автограф; Б.д; 1 л.; [8, с. 41; 1, с. 66; 1, с. 66].

201. Спр. 549 Документы по подготовке книги Сташевского Евгения Дмитриевича “История докапиталистической ренты на Правобережной Украине” к изданию (таблицы инвентарей, сверка архивных сносков, биография и список опубликованных трудов Е.Д. Сташевского); [1962 – 1967 гг.]; 91 л.; [1, с. 46].

202. Спр. 550 Сташевский Евгений Дмитриевич История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. Гранки книги с введением В.А. Романовского; 1968 г.; 247 л.; [1, с. 46].

203. Спр. 551 Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. Машинопись. Том II, главы IV – V; [до 1938 г.]; 572 л.; [1, с. 46; 4, с. 48].

204. Спр. 565 Отзывы Ал. Барановича, А. Савича, И. Кудряшова на работу В.А. Романовского “Очерки по истории государственного хозяйства Украины XVII в.”; 22 мая 1948 г.- 15 марта 1952 г.; 19 л.[1, с. 69].

205. Спр. 566 Отзыв Павла Петровича Смирнова о научных трудах В.А. Романовского.; 7 сентября 1946 г.; 10 л.; [2, с. 45; 3, с. 45; 5, с. 127].

206. Спр. 568 Отзыв С.А. Чекменева на работу В.А. Романовского “Откупа на Украине во второй половине XVII века”; 10 мая 1964 г.; 3 л.; [4, с. 45].

207. Спр. 569 Отзыв Шацкого П.А. и Чекменева С.А. на статью Романовского В.А. “Перепись населения Левобережной Украины 1666 г., ее организация и критическая оценка”; 1965 г.; 4 л.; [5, с.45].

208. Спр. 570 Рецензия не установленного лица на статью В.А. Романовского “Передмова до Збірника Археографічної Комісії”. На украинском языке; 1 августа 1932 г.; 3 л. [6, с. 45].

209. Спр. 572. Письмо Всесоюзного Комитета по делам Высшей школы Директору Карагандинского учительского института о В.А. Романовском; 20 мая 1940; 1л.

210. Спр. 575 В.А. Романовский (верхний ряд, третий справа) с сотрудниками и студентами Карагандинского учительского института. Фотография; [до 1948 г.]; 1 л. [4, с. 44].

211. Спр. 576 В.А. Романовский. Фотография. Копия. [Ставрополь]; [1950-е]; 1 л. [4, с. 44].

212. Спр. 577 Романовский В.А. с женой Еленой Павловной. Фотографии. г. Караганда, г. Ставрополь; 30 ноября 1945–[1960-е] гг.; 2 л. [4, с. 44].

213. Спр. 578 Романовский В.А. с сыном Александром. г. Ставрополь; 1963 г.; 1 л. [4, с. 44].

214. Спр. 585^a Письма Романовской Елене Павловне от родных; 15 апреля 1944 – 12 июля 1964 гг.; 11 л. [5, с. 33].

215. Спр. 586^a Аттестации ученицы Киевской женской гимназии Романовской (Карпинской) Елены Павловны; 1905 – 6 июня 1910 гг.; 11 л. [3, с. 33].

216. Спр. 591 Выписка из алфавита на писаря старшего разряда 19 пехотного полка Александра Романовского (отца Романовского В.А.); 19 октября 1893 г.; 4 л.; [2, с. 33; 2, с. 48].

217. Спр. 592 Формулярный список о службе Киевского городского врача коллежского советника Павла Николаевича Карпинского (отца Романовской Елены Павловны). Копии; 29 апреля 1902 – 24 марта 1908 гг.; 10 л. [4, с. 33].

218. Спр. 596 Зеров Николай Константинович. Стихи. Автограф. 26 октября 1913 – 22 февраля 1927 гг.; 4 л. [7, с. 45].

219. Спр. 641 Решение товарищеского суда по обвинению Л.А. Динцесом В.М. Базилевича; 11 декабря 1921 г.; 1 л. [4, с. 46].

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

220. ALMAMATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції: 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 Кн. / Упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. – Кн.1: Університет Св. Володимира між двома Революціями. – К.: Прайм, 2000. – С. 278 – 292. [4; с.20; 5, с. 29; 8, с. 31].

221. Історія Академії Наук України. 1918 – 1923. Документи і матеріали. К.: Наук. Думка, 1993. – 375 с. [1, с. 29].

222. Історія Національної Академії Наук України. 1924 – 1928. Документи і матеріали. К.: НБУВ, 1998. – 762с. [2, с. 29; 6, с. 34; 1, с. 59].

223. Київський центральний архів давніх актів. 1852 – 1943. – Збірник документів у двох томах. – Том перший 1852–1921. – К., 2002. – 453 с. [5, с. 28].

224. Літопис Самовидця. Видання підготував кандидат філологічних наук Я.І. Дзира. – К.: Вид-во Наук. думка, 1971. – 206 с.

225. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): 3б. Документів. – К.: Наук. Думка, 1975. – 263 с. [4, с. 174; 5, с. 174].

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ЛІТЕРАТУРА

226. Академічна комісія для складання біографічного словника діячів України // БВ. – 1923. – Ч. 4. – Стб. 82. [4, с. 58].

227. Антонович В. // АЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т.1. – Акты о казаках (1500 - 1648). – 1863. – 432 с. [3, с. 158; 6, с.160].

228. Архівістика: Термінологічний словник / Авт.-упорядн.: К.Е. Новохатський, К.Т. Селіверстова та ін.; Головне арх. управління при Каб. Міністрів України Укр. держ. НДІ архівн. справи та документознавства. – К., 1998. – 106 с. [2, с. 124; 1, с. 125].

229. Архівознавство: Елементарний підручник. – Х.: Рад. школа, 1932. – Ч. 1. – 228 с. [1, с. 129].

230. Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Я.С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – 316 с. [2, с. 25; 1, с. 115; 1, с. 125; 2, с. 129; 1, с. 130].

231. Архівознавство: Підручник для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів України / За заг. ред. Я.С. Калакура та І.Б. Матяш. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 356 с.

232. Бабичев Н.Т., Боровский Я.М. Словарь латинских крылатых слов: 2500 ед. Под ред. Я.М. Боровского. – М.: Русский язык, 1982. – 959 с. [3, с. 121].

233. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Т.1. История колонизации. – М., 1887. – 614 с.[1, с. 162]

234. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 656 с.

235. Барвінський В.О. І-й Всеукраїнський з'їзд архівних робітників у Харкові // АС. – Х., 1927. – С. 13–41.

236. Бельчиков Н. Теория археографии. – М.-Л.: АCADEMIA, 1929. – 73 с. [3, с. 109; 1, с. 110].

237. Бібліологічні вісті (1923 – 1930): систематичний анотований покажчик змісту / Національна парламентська бібліотека України; укладач Ковальчук; наук. ред. С.І. Білокінь. – К., 1996. – 160 с. [4, с. 42; 1, с. 60].

238. Библиографический указатель литературы к знаменитым и памятным датам по Ставропольскому краю на 1990 год / Ставропольская государственная краевая научная библиотека им. М.Ю. Лермонтова. Информационно-библиографический отдел. – Ставрополь, 1990. – С.14 [3, с. 20].

239. Богдашина О.М. Маловідомі сторінки життя та творчості В.О. Романовського (1890–1971р.р.) // Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. – 1994. – Вип. 1. – С. 23–33. [1, с. 22; 4, с. 22; 6, с. 31].

240. Боряк Г.В. Камеральна археографія і археографічна українка: теорія та методика актуалізації архівної документальної спадщини: Автореф. дис. доктора іст. наук. – К., 1996. – 43 с.

241. Боряк Г.В. Розвиток камерально-археографічної традиції в Україні у ХІХ – ХХ ст. (з історії складання описів до книг судово-адміністративних установ ХV – ХVІІІ ст.) // Спеціальні галузі історичної науки: Зб. На пошану М.Я. Варшавчика. – К., 1999. – С.70, 72–74 [1, с. 25].

242. Брюховецький В. Микола Зеров. – К.: Рад. Письменник, 1990. – 309 с.

243. Бутич І. Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 161–176.

244. Бутич І.Л. Віктор Романовський – історик-архівіст // Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К., 1997. – Вип. 30. – С. 323–333. [2, с. 21; 7, с. 31].

245. Бутич. І.Л. Романовський Віктор Олександрович // Українські Архівісти: Бібліографічний довідник / Упор.: М. Коваль, І.Б. Матяш, В.С. Шандра: В 3-х вип. – Випуск перший (ХІХст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 286–289. [7, с. 31].

246. В. Рец.: Казаки Полтавского полка по материалам Румянцевской Описи. Статистич. бюро Полтавського губернського земства. – Ч. 1. – Полтава, 1913.–С.ХІІ+301.// Україна. – 1914. – Кн. 2.– С. 95–97.[3, с.153; 4, с.153; 1, с.154].

247. В.А. Романовский. Некролог // Ставропольская правда.–1971, 17 февраля [2, с. 18].

248. Валк С.Н. Советская Археография. – М., 1948. – 289 с.

249. Введенський А.О. Допоміжні історичні дисципліни. – К.: Радянська школа, 1963. – 208 с.

250. Верба І.В. До питання про гетьманів України другої половини ХVІІ ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина /Редкол. В.А. Смолій (відповід. ред) та ін.: У трьох випусках. – Вип.ІІІ. – К.,1993. – С. 105–111.

251. Верба І. Романовський Віктор Олександрович // Довідник з історії України (А-Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – С. 667. [2, с. 20]

252. Верба І.В. Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні (до 100-річчя з дня народження). – К., 1999. – 383 с.
253. Веретенников В. Екскурси з бібліографії архівної справи // АС. – Х., 1927. – Кн. 4. – С.103–107.[1, с. 15; 4, с. 127].
254. Веретенников В. Про поняття “архівний фонд” // АС. – Х., 1927. – Кн.4. – С. 28–35.
255. Веретенников В. Архівознавство. Лекція І. – Харків, Одеса: Державне Видавництво “Радянська школа”, 1931. – 20 с. [2, с. 15].
256. Віктор Олександрович Романовський. Некролог // УІЖ. –1971. – № 4. – С.154.
257. Водолажченко О. Перша нарада архівних робітників України.// АС. – 1925. – Кн. перша.– С.144 –145.
258. Водолажченко О. Рец.: Дженкінсон. Порадник архівної адміністрації, включаючи проблеми архівів війни і складання архівів. Oxford, 1922.// АС. – 1925. – Кн. перша.– С.165 –170.
259. Водолажченко О., Барвінський В. Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцнтрархіва за 1924 рік // АС. – Х., 1925. – Кн. 1. – С. 45–72.
260. Войцехівська І.Н. Вітчизняна архівістика в особах: актуальні проблеми дослідження // Українське українознавство: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: Наук. доп. Всеукр. конф.(19–20 листоп.1996 р.): У 2 ч. –Ч1. – К.,1997. – С.74–79
261. Войцехівська І.Н. Київська школа документалістів // Архівна та бібліотечна справа доби визвольних змагань (1917 – 1921): Збірник наукових праць / Редкол. В.С. Лозицький (відп. ред.) та інш. – К., 1998. – С. 239–241.
262. В.Р. Архів Давніх Актів у Києві // БВ. – 1925. – № 1–2(8–9). – С. 141. [5, с.89].
263. В.Р. Київський Центральний Архів давніх актів // Україна. – К., 1925. – Кн. 6. (15). – С. 168–169. [5, с. 89].
264. Всеукраїнська нарада завідателів центральних та крайових історичних архівів // А С. – Х., 1929. – Кн. 9–10. – С. 3–24.

265. Всеукраїнські короткотермінові архівні курси // АС. – 1927. – Кн. 2–3. – С. 73–79.

266. Гермайзе Й. Рец.: 350 років українського друку. Бібліологічні вісті, часопис присвячений питанням бібліографії, бібліотекознавства, бібліофілії, видавництва та друкарства, 1924., Ч.1–3; Київ, ст.177 // Україна. – К., 1924. – Кн. 1–2. –С. 189–190. [5, с. 170].

267. Голубцов И. Рец.: Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Видання Центральн. Архівн. Управління УСРР. – Х., 1927. 168+ 1стр.Х., 1927. – 170с. // АД. – 1928. Вып. III (XVI). С. 97–101. [8, с. 14; 2, с. 128].

268. Голубцов І. Відгук: Центральний Архів Стародавніх Актів у Києві 3б. статей за ред. О.В. Романовського. Центральне Архівне Управління УССР. Археографічна Комісія. Архівознавча секція. Серія III. –Вип.1. – К., 1929. – Стор. VIII+223. // АД. – М., 1929. – Вып. II (19). – С. 123–129. [4, с. 15; 1, с. 91].

269. Горський В. Архіви та архівна справа // ЕУ. Загальна частина. Перевидання в Україні. – Т.3. – К., 1995. – С. 1016–1018.

270. Гуржій О.І. Штрихи к портрету настоящего историка // Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. –С. 5–16.

271. Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. – Кн. 2. – Изд. 2, испр. доп. – М., 1954. – С.205. [3, с. 147].

272. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Репринтне видання 1913 р. – К., 1990. – 524 с.

273. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. Думка, 1991. – Т.6. – 1995. – 680 с.

274. Дашкевич Я.Р. Проценко Л.А. Передмова // Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899./ Упор. канд. іст. наук Я.Р. Дашкевич, Л.А. Проценко, З.С. Хомутецька. – Відп. ред. Член-кореспондент АН УРСР І.О. Гуржій. – К.: Наук. Думка, 1971. – С. 3–14. [5, с. 174]

275. Декабристи на Україні. 3б. праць Комісії для дослідів громадських течій на Україні / За ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – К.:

Друкарня УАН, 1926. – С. 199. [2, с. 177; 1, с. 178; 2, с. 178; 3, с. 178; 4, с. 178; 1, с. 179; 2, с. 179].

276. Джерелознавство історії України. Довідник / Редкол. Варшавчик М.А. (голова), Боряк Г.В., Войцехівська І.Н. та ін. – К., 1998. – 211 с.

277. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – К.: Українознавство, 1996. – 255 с.

278. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К.: Вид-во академії наук Української РСР, 1959. – 531 с. [3, с. 19; 5, с. 166; 1, с. 167; 2, с. 167; 3, с. 167].

279. Дядиченко В.А., Ф.Є Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1970. – 79 с. [4, с. 17].

280. Едиційна археографія в Україні у XIX – XX ст.: Плани, проекти, програми видань. – К., 1993. – Вип. 1. – 231 с. [1, с. 28; 2, с. 28; 3, с. 28; 4, с. 28; 3, с. 120].

281. Єршов А. Рец.: Романовський В. Хто був “Самовидець?” “Україна”. – 1925. – Кн. 5 (14). – С. 60–73; М. Петровський До питання про певність відомостей Літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського), “Записки Ніженського Інституту Народної освіти”, 1926. – Кн. 6. – С. 1–80; Проф. О. Оглоблін. До питання про автора Літопису Самовидця, “Записки Історично-Філологічного відділу УАН”, 1926. – Кн. VII–VIII. – С. 181–196; Микола Андрусак До питання про аврство Літопису Самовидця, “Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. CXLSX, Львів, 1928, сс. 189–194. // Україна. – 1929. – № 12. – С. 142–145. [3, с. 16].

282. Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843 – 1921. Нарис історії і діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – 184 с. [1, с. 25].

283. Захаров В.О. Рец.: В.А. Романовский. Перепись населения 1666 г.: её организация и критическая оценка. Ставрополь, 1967 // УІЖ. – 1968. – № 9. – С. 145–146. [2, с. 17; 2, с. 151].

284. Захаров В. Виктор Александрович Романовский (1890 – 1971). К 110-летию со дня рождения // Сборник русского исторического общества. – № 2 (150). – М.: Русская панорама, 2000. – С. 258–266. [1, с. 24; 1, с. 49].

285. Захаров В. К вопросу о так называемых царских останках // Время империи. Светский иллюстрированный журнал. – 1998. – Второе полугодие. – С. 9–10. [1, с. 24].

286. Захаров В. Виктор Александрович Романовский (1890 – 1971) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип.10]: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смолія: У 2 ч. / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко, Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2000. – Ч.1. – С. 418–440 [1, с. 24; 1, с. 49].

287. Захаров В. Романовский Виктор Александрович (1890 – 1971) // Российские исследователи Кавказа. История, археология, этнография. – Вып. 21. – Москва-Армавир, 2000. – 11 с.[1, с. 24; 1, с. 49].

288. Зеров М.К. Твори: в 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.1: Поезії. Переклади / Упоряд. Г.П. Кочур, Д.В. Павличко. – 843 с.

289. Ісаєвич Я. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вища школа, 1975. – 151 с. [1, с. 19; 1, с.174].

290. Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вища школа, 1983. – 155 с.

291. Інституції та товариства. Українська Академія Наук (січень-квітень) 1919 р. // Наше минуле. – 1919. – № 1–2. – С. 167, 170–172 [3, с.29].

292. Историография истории Украинской ССР/ И.С. Хмель (отв. ред), Н.Н. Варварцев (зам. отв. ред.), А.В. Лихолат и др. – К.: Наукова Думка, 1986. – 555 с. [2, с.19; 4, с.19].

293. Казьмирчук Г.Д. Віктор Олександрович Романовський: сучасний стан та перспективи наукової біографії історика // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 165-річчю університету. – Гуманітарні науки. – Ч.1. – К.: Видавничий центр “Київський університет.” 1999. – С. 51–58. [2, с. 22; 6, с.31].

294. Казьмирчук Г.Д. Віктор Олександрович Романовський: життя та праця вченого. – К.: Наук.світ, 2000. – 38 с.[3, с. 22; 1, с. 23].

295. Казьмирчук Г.Д. Історіографічна спадщина В.О. Романовського (1920 – 1930) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2000. – Вип. 49. – С. 5–9. [2, с. 25].
296. Калакура Я.С. Архівознавство: наука чи система наукових знань? // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1996. – Т. 1. – С. 43–49. [1, с. 125].
297. Калакура Я.С. Національні історико-архівні традиції як чинник українського державотворення 1917 – 1921 рр. // Архівна та бібліотечна справа доби визвольних змагань (1917 – 1921): Збірник наукових праць / Редкол. В.С. Лозицький (відп. ред.) та інш. – К., 1998. – С. 5–11.
298. Кафенгауз Б.Б. Экономические связи Украины и России в конце XVII – начале XVIII столетия // Воссоединение Украины с Россией. 1654 – 1954. – Сб. ст. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С.322. [3, стор.19; 1, стор.133]
299. Кіржаєв С.М. З історії праці Археографічної комісії ВУАН щодо створення правил видання документів // Український Археографічний збірник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 24–31. [1, с. 25].
300. Кіржаєв С.М. Археографічна комісія ВУАН (1918 – 1934): внесок у розвиток археографії в Україні: Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1994. – 19 с.
301. Клименко П. Рец.: Нариси з архівознавства. Харків, 1927 // Записки історично-філологічного відділу. – 1928. – Кн. XVI. – С.312–313. [6, с. 14; 6, с. 127].
302. Ковальчук Г.І. Співробітники УНІК – жертви політичних репресій // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Випуск 2 / Редкол.: О.С. Онищенко та ін. – К.: НБУВ, 1999. – С. 52– 94. [4, с. 20].
303. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
304. Константинеску Л. Традиційна археографія в курсах Київського археологічного інституту // Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К., 1997. – Вип. 30. – К., 1997. – С. 103– 115.
305. Коротке звітлення про діяльність Української Академії наук у Києві за 1919 – 1924 рр. – К., 1925. – 34 с.

306. Костомаров Н.И. Руина: Историческая монография: 1663 – 1687. Гетьманства Брюховецького, Многогрешного и Самойловича. – СПб, 1882. – 706 с. [2, с. 142].

307. Кошарнівський М. З історії старої паперової промисловості на Чернігівщині // БВ. – К., 1930. – № 3 (24). – С. 5–43. [2, с. 14; 4, с. 14; 1, с. 176; 3, с. 176].

308. Кравченко В.В. Д.И. Багалея: научная и общественно-политическая деятельность. – Х.: Изд-во «Основа» при ХГУ, 1990. – 176 с.

309. Крижановська О.О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVII – на початку XX ст.): Навч. посібник. – К.: Аквілон-Прес, 1998. – 134 с.

310. Крип'якевич І. Найдавніші папірні на Україні (XVI в.) // БВ. – К., 1926. – Ч. 1. – С.64–65. [2, с. 176].

311. Ляпіна О. Вивчення проблем історії України вченими Київського університету (20 – 30-ті роки) // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. Матеріали науков.-теорет. конфер., присвяч. 165-річчю університету. – Гуманітарні науки. –Ч.1. –К.: Видавн. центр “Київський університет.” 1999. – С. 58–60.

312. Малышевский И.И. Новые данные для биографии Ивана Фёдорова, русского первопечатника // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1893. – Кн. 7. – С. 95–116.

313. Мага І.М. Діяльність В.О. Романовського в галузі архівної справи та архівознавства (1921–1931 рр.) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т.3. – С. 135–137. [3, с.21]

314. Мага І.М.. В.О. Романовський на чолі Київського центрального архіву давніх актів //Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. І: Архів і особа. – С. 90–100. [3, с.21]

315. Мага І.М. В.О. Романовський – фундатор навчальних посібників з архівознавства // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2000. –Вип.ІІ: Архівознавчі читання. –С. 164–172. [3, с.21]

316. Мага І.М. Внесок В.О. Романовського в дослідження історії друкарства в Україні // Наук. праці НБУВ. – К.,2000. –Вип.4. – С. 157–163. [3, с.21]

317. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX). – К.: Вид -во Київського університету, 1959. – 258 с.

318. Маслов С. Друкарство на Україні в XVI – XVIII ст.// БВ. – К., 1924. – Ч. 1–3. – С. 31–36. [3, с. 170; 4, с. 170].

319. Матяш І.Б. Репресоване архівознавство // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19–20 листопада 1996 р.): у 2-ч. / Упорядники В.П. Ляхоцький, І.Б. Матяш. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 130–137. [2, с. 25].

320. Матяш І.Б. Перший осередок фахової підготовки архівістів (до 80-ліття Київського археологічного інституту) // Київська старовина. – 1998. – № 6. – С. 53–73.

321. Матяш І.Б. Основні проблеми архівного будівництва доби визвольних змагань // Архівна та бібліотечна справа доби визвольних змагань (1917 – 1921): Збірник наукових праць / Редкол. В.С. Лозицький (відп. ред.) та інш. – К., 1998. – С. 11–25.

322. Матяш І.Б. Журнал “Бібліологічні вісті” як джерело вивчення історії архівної справи // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Випуск 2 / Редкол.: О.С. Онищенко та ін. – К.: НБУВ, 1999. – С. 45–51. [4, с. 42].

323. Матяш І.Б. Українська архівна періодика 1920 – 1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. – К., 1999. – 480 с.

324. Матяш І.Б. Особа в українській архівістиці: Біограф. Нариси. – К., 2001. – 228 с. [2, с.25]

325. Матяш І.Б. Віктор Романовський // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX –XX ст. – К., 2003. – С. 508–525.[2, с. 25]

326. Методические рекомендации по работе с документами личного происхождения. – М., 1990. – 217 с.

327. Мітюков О.Г. Архівне будівництво на Україні в перші роки Радянської влади (1917 – 1919) // Архіви України. – 1973. –№ 4. – С. 11–20.

328. Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917 – 1973). – К.: Наукова думка, 1975. – 271 с. [5, с. 18; 6, с. 18; 7, с. 18; 2, с. 80; 1, с. 83].

329. Микола Зеров. Вибране. – К.: Дніпро, 1966. – 539 с.
330. Митрофаненко В.В., Е.С.Суслова Фонд В.А.Романовського В Государственном Архиве Ставропольського края // Археографический ежегодник. за 1991 г. – М., 1994. – С. 227–230. [2, с. 24; 2, с. 127].
331. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.: Прометей-Брянск: Изд-во БГПУ, 1997. – 228 с. [3, с. 25; 1, с.74; 2, с. 74].
332. Модзалевський В. Лист до редакції // Наше минуле. – К.,1919. – Ч. 1– 2. – С. 233.[3, с. 12].
333. Мордовцев Д.Л. Гайдамащина. Историческая монография. – Спб., 1870. – 484 с.
334. Найдено А.В. Ученые-историки В.А. Романовский, Т.М. Минаева, П.А. Шацкий на историко-филологическом факультете СГПИ в 40–60 гг ХХ в. / Интеллигенция Северного Кавказа в истории России. Материалы межрегиональной научной конференции (10–11 апреля 1998 г.). – Ч. 2. – Ставрополь,1998. – С. 119–123. [3, с. 25].
335. Нариси історії архівної справи в Україні/ за заг. ред. І.Б. Матяш та К.І. Климової. – К.: «Вид. дім Академія», 2002. – 612 с.
336. Немировський Е.Л. Начало книгопечатания на Украине. – М.: Книга, 1974. – 223 с. [1, с. 19].
337. Немировський Е.Л. Иван Фёдоров (около 1510 – 1583). – М.: Наука, 1985. – 318 с.
338. Нечкина М.В. Декабристы. –М.: Наука, 1982. – 183 с.
339. Огієнко І. Иван Федорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Життя і діяльність // Стара Україна. – Львів, 1924. – Кн. II–V. – С. 21–34. [5, с. 13; 3, с. 173].
340. Огієнко І. Рец.: Бібліологічні вісті. Часопис присвячений питанням бібліографії, видавництва та друкарства. Київ, 1924 р. Ч.1–3: 350 років українського друку 1574–1924. Ст.176+(6). 8⁰. // Стара Україна. Часопис історії і культури. – Львів,1924. – Кн. XII. – С.192–193. [1, с. 12; 2, с. 13; 5, с.170; 6, с. 170; 7, с. 170; 1, с. 171].
341. Огієнко І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – 446 с. [2, с. 171; 4, с. 174].

342. Оглоблін О.П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) // Окр. відб. – Б.д. – С. 213–221.[1, с. 17; 1, с. 68; 2, с. 68; 2, с. 74].

343. О.Н. Архівний семінар в м. Києві.// АС.– Х., 1930. – Кн. 1(12). С. 85 – 86.

344. Отзывы о книгах. Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Видання Центральн. Архівн. Управління УСРР. – Х., 1927. – 168+1 стр. // АД. – 1928. – Вып. XIII. – С. 119–120. [7, с. 14; 1, с. 128].

345. Папакін Г.В. АК ЦАУ УСРР: історія створення, науковий доробок (1928 – 1934): Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1995. – 24 с.

346. Папакін Г.В. Досвід Археографічної комісії ЦАУ УСРР та перспективи його використання у сучасній видавничій роботі архівних установ//Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні. Доповіді та повідомлення наукової конференції 15–16 березня 1995 р. – К., 1996. – С. 104–106.

347. Папакін Г.В. Розробка теоретичних питань української археографії в діяльності ЦАУ УРСР (1929 – 1930) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1996. – Т. 1. – С. 53–61. [1, с. 25; 2, с. 126].

348. Петровський М. Рец.: В.Руднев. Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I // Наук. Зб. Історичної Секції УАН за 1925 р. – К., 1926. – С. 137–166; Барвінський В. До питання про індукту та ефекту в Гетьманщині // Наук. Записки Наук.-Дослід. Катедри Історії Української Культури. – 1927. – № 6. – С. 779–785; Романовський В. До історії Бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Ювілейн. Зб. на пошану акад. Д.І. Багалія. – К., 1927. – С. 779–785 // Україна. – 1929. – Кн. 34. – С. 138–139.[1, с. 16].

349. Пількевич С.Д. Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917–1965 рр.) // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 3. – 1968. – С. 5–30.

350. Полонська-Василенко Н. Перший Всеукраїнський з'їзд архівних робітників // БВ. – 1926. – Ч. 1. – С. 84– 87.

351. Полонська-Василенко Н. Цензурові утиски на Україні (до історії російської цензури на Україні на початку ХХ в.) // Книжник. – 1991. – № 4. – С. 21–25.

352. Полонська-Василенко Н. Історія України У 2 т. Т. 1. До середини ХVІІ століття. – К.: Либідь, 1992 – 640 с.

353. 50 лет библиотеке СГПИ // Вып. Ставропольского государственного педагогического института (буклет). – Ставрополь, 1980. [4, с. 66].

354. Романовский В.А. Хозяйства монастырских крестьян Любецкой сотни в 1767 году // Окр. Відб. – Б.д. - С.81 – 98. [3, с. 151; 2, с.153].

355. Р. Українські матеріали в архіві культурно-історичної секції в Ленінграді // БВ. – 1925. – № 1–2. – С. 176–177 [2, с. 60; 3, с. 60].

356. Романовський В. Рец.: Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. // Наше минуле. – К., 1918. – Ч. 3. – С. 160–167. [4, с. 12; 2, с. 166].

357. Романовський В. Куліш і його праці по історії України // Книгар.1919. – Кн.27. – Стб.1801–1808; Передрук праці // Книжник, 1990. – № 4. – С. 18–21.[1, с. 20; 5, с. 41; 1, с. 155].

358. Романовський В. Рец.: Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-емігрант), його життя й діяльність // Книгар. – 1919. – Ч. 22. – Стб. 1457–1460. [3, с. 166; 1, с. 168; 2, с. 168].

359. Романовський В.О. Новий досвід по історії України ХVІІІ віку. – К.: Печатня Видавничого товариства “Друкарь”, 1919. С.160 –167. (Окр. відб).

360. Р-ський В. Од Києва до Канева. Історичні місцевості. – К.: Друкарня Т-ва “Час”, 1919. – Серія популярна – № 40. – 32 с. [5, с. 56; 7, с. 59; 1, с. 181; 2, с. 181; 3, с. 181; 4, с. 181; 1, с. 182].

361. Романовський В. Іван Федоров і друкарська справа на Волині в ХVІ ст. // БВ. – 1924. – Ч. 1–3. – С. 68–74. [2, с. 12; 3, с. 13; 1, с. 90; 2, с. 169; 1, с. 170; 2, с. 170].

362. Романовський В. Київський центральний архів давніх актів // АС. – Х., 1925. – Кн. 1. – С. 86–100. [2, с. 79; 5, с. 89; 1, с. 95; 2, с. 97].

363. Романовський В. Хто був “Самовидець”? // Україна.1925. – Кн. 5 (14). –С. 60–73. [2, с. 16; 1, с. 165; 2, с. 165].

364. Романовський В. Наукова праця архівіста // Червоний архівіст. Бюлетень Київського гуманітарного архівного управління – 1925. – Ч. 1/2 (січень). – С. 10–15. [3, с. 90; 4, с. 110; 1, с. 111; 3, с. 111].

365. Романовський В. Друкар Іван Федорович, життя його та діяльність // Труди Українського Наукового Інституту Книгознавства. – Т. I. – Українська книга XVI – XVII – XVIII ст. – К.: ДВУ, 1926. – С. 1–55. [4, с. 13; 1, с. 14; 1, с. 90; 1, с. 169; 3, с. 171; 4, с. 171; 1, с. 172; 2, с. 173; 4, с. 173; 5, с. 173; 3, с. 174].

366. Романовський В. Причини невдачі в 1825 році. // Декабристи на Україні. Зб. Праць для дослідів громадських течій на Україні. За ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – К., 1926. – С. 11–17. [4, стор.40; 1, стор.177].

367. Романовський В. До історії архіву Малоросійської колегії // Україна (Науковий двохмісячник українознавства). – 1926. – Кн. 5 (19). – С. 3–6. [6, с. 89; 2, с. 100; 3, с. 100; 1, с. 101; 2, с. 101; 3, с. 101; 4, с. 101].

368. Романовський В. До історії папірництва на Україні // БВ. – 1926. – № 2. – С. 68–75. [3, с. 14; 1, с. 90; 3, с. 169; 3, с. 175; 4, с. 175].

369. Vigilaus. Архівні курси в Харкові // БВ. – 1926. – № 3. – С. 91–92. [5, с. 42].

370. Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х., 1927. – 170 с. [5, с. 14; 1, с. 40; 3, с. 43; 1, с. 61; 1, с. 114; 4, с. 118; 1, с. 119; 2, с. 121; 3, с. 121; 2, с. 123; 3, с. 123; 1, с. 124; 1, с. 126; 3, с. 126; 4, с. 126; 5, с. 126; 3, с. 127; 5, с. 127].

371. Романовський В. До історії Бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія. К., 1927. – С. 779–785. [5, с. 15; 1, с. 152; 2, с. 152; 3, с. 152].

372. Романовський В. Новий документ з історії “Смутного времени” // АС. – 1927. – Кн. 2–3. – С. 1–15. [1, с. 153].

373. Романовський В. Боротьба з архівними шкідниками // АС. – 1927. С. 35–38. [2, с. 90; 4, с. 105; 1, с. 106; 2, с. 106; 1, с. 107].

374. Романовський В. До історії архівних фондів старої Гетьманщини // АС. – 1927. – Кн. 2–3. – С. 55 – 65. [6, с. 89; 3, с. 99; 4, с. 99; 1, с. 100].

375. Романовський В. Рец.: Український археографічний збірник. Видала АН УАН // АС. – 1928. – Кн. 5–6. – С. 106–114. [5, с. 93; 2, с. 112; 3, с. 112; 4, с. 112; 1, с. 113; 2, с. 113; 3, с. 113].

376. Романовський В. Сторінка з недавнього минулого// Ювілейн. Зб. на пошану акад. М.С. Грушевського. – К.,1928. – Т. 1. – С. 428–430 [6, с. 37].

377. Романовський В. Рец.: на “Archejon” – науковий журнал присвячений архівним справам. Томи I та II. Варшава, 1927 // АС. – Х., 1928. – Кн. 7. – С. 84–86. [2, с. 93].

378.Романовський В. Рец.: Семенський Ю. Видавнича символіка. Проект встановити єдність. Варшава, 1928 // АС. – Х., 1928. – Кн. 7. – С. 86–87. [3, с. 93]

379. Романовський В. Рец. на “Archejon” – науковий журнал присвячений архівним справам. –Т. III. –Варшава, 1928 // АС. – Х., 1928. – Кн. 8. – С. 80–82. [2, с. 93].

380. Романовський В. Консервація пошкоджених грамот // АС. – 1930. – Кн. 2 (13). – С. 65–71. [2, с. 90; 3, с.105; 2, с. 107; 3, с. 107].

381.Романовський В. Рец.: Бельчиков Н. Теория археографи // АС. – 1930. – Кн. 3 (14). – С. 134–138. [5, с. 93; 1, с. 109; 3, с. 109; 2, с. 110; 3, с. 110].

382.Романовський В. Про переховування Московських приказних стовпців // АС. – 1931. – Кн. 4 (15). – С. 76–78 [2, с. 90; 4, с. 105; 1, с. 108; 2, с. 108].

383. Романовський В. Рец.: “Archejon” науковий журнал присвячений архівним справам. Т. IV.Варшава, 1928 // АС. – Х., 1931. – Кн. 4 (15). – С. 94–95. [2, с. 93].

384. Романовський В. Війна 1735 – 1739 років та її наслідки для України // Нариси з соціально-економічної історії України. Ред. Д.І. Багалій. – К., 1932.–Т. 1. – С. 27–42. (Окр. відб.) [4, с. 138].

385. Романовський В.О. Переписні книги 1666 р. – К.: ДВУ, 1933. – 430 с. [4, с. 39; 6, с. 62; 2, с. 132; 1, с. 142; 2, с. 143; 1, с. 144; 1, с. 145; 2, с. 145; 1, с.146].

386. Романовський В. Киевский архив древних актов // Исторический журнал. – 1944. – № 5–6. – С. 92–93. [3, с. 64; 1, с.93; 1, с. 99].

387. Романовский В.Декабристы. К 120-летию со дня рождения восстания. – СК. – 1945. – 25 декабря. [3, с.179].

388. Романовский В. Научная работа исторических кафедр Ставропольского педагогического института в 1949–1950 учебном году // Вопросы истории. – 1950. – № 12. – С. 44. [3, с. 66].

389. Романовский В. Рец.: Крикунов В.П. Крестьянская реформа 1861 года в Ставропольской губернии // Ставропольская Правда. – 1949. – 16 ноября. [4, с. 166; 3, с. 168].

390. Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины после присоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией. 1654 – 1954. Сб. ст. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С.395. [1, с. 136; 2, с. 136; 3, с. 136; 4, с. 136; 1, с. 137].

391. Романовский В.А. К истории украинского крестьянства времени воссоединения Украины с Россией. (Бобыли по переписным книгам 1666 года) // Сб. трудов Ставропольского государственного педагогического института. – Ставрополь: Книжное издание, 1955. – Вып. 9. – С. 115 – 127. [1, с. 147; 2, с. 147; 1, с. 148; 2, с. 148].

392. Романовський В.О. Сільське й міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. // Народна творчість та етнологія. – 1958. – С. 89–109. [2, с. 134].

393. Романовский В. А. Солдаты-декабристы на Кавказе // Сб. трудов историко-филологического ф-та Ставропольского государственного педагогического института под ред. доц. А.В.Попова. – Ставрополь, 1958. – Вып. 13. – С. 15–37. [3, с. 41; 4, с. 179; 1, с. 180; 2, с. 180; 3, с. 180].

394. Романовский В.А. Феодално-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII – начале XVIII вв. // Полтава: к 250-летию Полтавского сражения. – М., 1959. – С. 286 – 307. [2, с. 137; 1, с. 138; 2, с. 138; 3, с. 138].

395. Романовський В. Вміло користуватися історичними джерелами // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – К., 1960. – № 2 (40). – С. 46–47. [2, с. 111; 1, с. 112].

396. Романовский В.А. Основные проблемы истории феодализма на Левобережной Украине в XVII – XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1961 г. – Рига: Изд-во АН Латвийской ССР, 1963. – С.184. [1, с. 135; 2, с. 135; 3, с. 135].

397. Романовський Віктор Олександрович // УРЕ. – Т. 12. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1963. – С. 346.
398. Романовський Віктор Олександрович // РЕІУ. – Т.4. – К., 1972. – С. 10. [3, с. 18; 5, с. 31]
399. Романовський Віктор // ЕУ. Словникова частина. Перевидання в Україні. –Т.7. – Львів,1998. – С.2565. [2, с. 20].
400. Романовський В.О. // Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С.223. [4, с. 18].
401. Романовский В.А. Выступление крестьян против угнетателей // Ставропольский край в истории СССР [Учебное пособие по краеведению для учащихся 7 – 8 классов.] / Под общей ред. доктора исторических наук В.А. Романовского. – Ставрополь, 1964. – С.28–33. [1, стор.183;]
402. Романовский В.А. Восстание в селе Маслов Кут в 1853 году // К вопросам политического, хозяйственного и культурного развития Северного Кавказа. – Ставрополь, 1969. – С.3–51. [1, стор.183; 2, стор.183; 4, стор.183]
403. К вопросу о положении крестьян села Маслов-Кут перед восстанием 1853 года // Материалы по изучению Ставропольского края. – Ставрополь: Ставропольское книжное издание, 1971. – Вып. 12–13. – С. 254–265 [1, с. 183].
404. Романовский В.А., Чекменев С.А. Крестьянское движение //Ставропольский край в истории СССР.[Пособие по историческому краеведению]./ Под общей редакцией П.А. Шацкого. – Ставрополь: Ставропольское книжное издание, 1975. – С. 31–35 [1, с. 183].
405. Романовский В.А. Перепись населения Левобережной Украины 1666 г.: её организация и критическая оценка. – Ставрополь, 1967. – 125с. [3, стор.17; 1, стор.134; 3, стор.148; 1, стор.149; 1, стор.150; 2, стор.150; 3, стор.150; 4, стор.150; 5, стор.150; 6, стор.150; 7, стор.150; 1, стор.151]
406. Романовський В. Рец.: В.А.Дядиченко. Очерки общественно-политического строя Левобережной Украины конца XVII – начала XVIII в. / История ССР. – 1960. – № 6. – С. 162 – 167. [1, с. 155; 1, с. 166].
407. Романовский В.А. К истории аренды на Левобережной Украине во второй половине XVII – начале XVIII века (К вопросу о первоначальном накоплении) // Некоторые вопросы социально-экономического развития

Юго-Восточной России. – Ставрополь: Ставропольский гос. пед. ин-т, 1970. – С. 321–361. [2, с. 137; 3, с. 137; 1, с.183].

408. Романовський В. Куліш і його праці по історії України // Книжник. – 1990. – № 4. – С. 18–21. [1, с. 155; 3, с. 157; 3, с. 157; 4, с. 157; 1, с. 158; 2, с.158].

409. Рух декабристів на Україні. Ювілейне видання Укрцентрархіву. – Х., 1926. – 184 с.+104 с. [5, с. 88]

410. Савенок Л.А. Український історик і археограф Віктор Романовський // Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К., 1997. – Вип. 30. – С. 334–339.[3, с. 21; 1, с. 32; 2, с. 69].

411. Савенок Л.А. Науково-дослідна діяльність архівів у 1920-х роках: до питання про роль і місце організації історичних досліджень // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19–20 листопада 1996 р.): у 2-х ч. / Упорядники В.П. Ляхоцький, І.Б. Матяш. – К.,1997. –Ч. 1. – С. 159–161.

412. Самошенко В.Н. История архивного дела в дореволюционной России: Учеб. пособие для вузов по специальности «Историко-архивоведение». – М.: Высш. школа, 1989. – 215 с.

413. Святкування ювілею // БВ. – 1924. – Ч. I–III. – С. 174 .[4, с. 29].

414. Святкування 350-літнього ювілею українського друку // БВ. – 1925. – Ч. 1–2 (8–9). – С. 133 [4, с. 29].

415. 70-річчя В.О.Романовського // Науково-інформаційний бюлетень Архівного Управління УРСР. – 1960. – №1 (39). – С. 90.[1, с. 18].

416. Сергієнко Г.Я. Гетьман України Петро Сагайдачний і висвітлення його діяльності в історичному нарисі Д.Я. Яворницького // Д.І. Яворницький. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – С. 5–15.

417. Скальковский А.О. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVII ст. 1733 – 1768. – Одесса. – 1845. – 230 с. [2, с.160].

418. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1968. – 482 с. [2, с. 46].

419. Страшко В. Описання актових книг у ЦДІК України // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19–20 листопада 1996 р.): у 2-ч./ Упорядники В.П. Ляхоцький, І.Б. Матяш. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 162–166. [2, с. 25; 3, с. 91].

420. Теория и практика архивного дела в СССР: Учебник / Под ред. Проф. Л.А. Никифорова и доц. Г.А. Белова. – М.: Высш. школа, 1966. – 468 с.

421. Теория и практика архивного дела в СССР: Учебник / Под ред. Ф.И. Долгих и К.И. Рудельсон. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. школа, 1980. – 343 с.

422. Ульяновський В.І. Наталія Дмитрівна Полянська-Василенко: штрихи до портрета // Полянська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Т1. До середини XVII століття. – К.: Либідь, 1992 – С. V–LIV.

423. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С.5–76.

424. Хроніка // БВ. – 1923. – Ч. 4. – С. 81. [4, стор.29]

425. Хроніка // БВ. – 1925. – № 1–2 (8–9). – С. 133, 155. [2, стор.175]

426. Центральний архів стародавніх актів у Києві. 36 статтів за ред. В.О. Романовського. – К.: Видання ЦАУ УСРР, 1929. – 223 с. [3, с. 15; 3, с. 40; 4, с. 61; 3, с. 79; 4, с. 79; 2, с. 86; 3, с. 86; 1, с. 87; 2, с. 88; 3, с. 88; 4, с. 90; 5, с. 90; 6, с. 90; 7, с. 90; 8, с. 90; 1, с. 92; 2, с. 95; 1, с. 96; 2, с. 96; 3, с. 96; 1, с. 97; 1, с. 102; 1, с. 103; 2, с. 103; 3, с. 103; 1, с. 104; 1, с. 105; 2, с. 105; 3, с. 105; 4, с.123].

427. 100 лет со дня рождения (1890 – 1971) Виктора Александровича романовского, доктора исторических наук, профессора // Библиографический указатель литературы и памятным датам по Ставропольскому краю на 1990 год. – Ставрополь, 1989. – С. 14–15. [3. с.20]

428. Шандра В., Глизь І. Веретенніков Василь Іванович // Українські Архівісти: Біобліографічний довідник / Упор.: М. Коваль, І.Б. Матяш, В.С. Шандра: В 3-х вип. – Випуск перший (XIXст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С.64–68.

429. Швидько А.К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая пол. XVII – первая пол. XVIII в.). – Днепропетровск, ДГУ, 1981. – 107 с. [2, с. 19].

430. Швидько А.К. Социально-экономические отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века. – Днепропетровск: ДГУ, 1984. – 92 с. [2, с. 19]

431. Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины. – Днепропетровск: ДГУ, 1985 – 100 с. [2, с. 19].

432. Шацький П.А. Ювілей В.О.Романовського // УІЖ.–1965. – № 3. – С.159. [1. с. 18].

433. Шевченко Ф. Давня але єдина // Книжник.–1990.–№4.–С.18. [2, с.156].

434. Эйнгорн. В.О. О Малороссийских переписных книгах 1666 г. – М., 1895. – 12 с. (Окр. відб.) [1, с. 143].

435. Эйнгорн. В.О. О вновь найденных Малороссийских переписных книгах // ЧОИДР. – 1895. – № 2. – С. 27 – 36. [1, с. 143].

436. Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 70 с.

437. Яковлев С.О. Українська радянська археографія. – К.: Вид-во Київського університету, 1965. – 175 с.

Додаток А

**ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ ТА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ВІКТОРА ОЛЕКСАНДРОВИЧА РОМАНОВСЬКОГО**

В.О. Романовський народився 4 (16 н.ст.) січня 1890 р.

1900 р. , серпень, 19	– Навчання у Глухівській гімназії
1909 р., червень, 5	– Вступив спочатку на медичний факультет Київського університету Св. Володимира, але того ж року перевівся на історико-філологічний
1909 – 1914р.р.	– Навчання у Київському університеті Св. Володимира
1913 р.	– Став членом історико-етнографічного гуртка історико-філологічного факультету університету Св. Володимира та його секретарем
1914 р., січень, 30	– Нагороджений золотою медаллю за працю “Економічний устрій Чернігівського полку”
1914 р.	– Закінчив університет. Залишений для підготовки професорського звання
1915 (1916)? р.	– Вступив до партії кадетів. Вийшов в кінці 1917 р.
1916 р.	– Прийнятий в Київський центральний архів давніх актів на посаду помічника завідуючого. Працював до серпня 1918 р.
1917 р. липень	– Обраний в обласний комітет партії “Народної свободи” м.Києва
1918 р.	– Обраний доцентом Вищих жіночих курсів по кафедрі історії Росії та України-

- Обраний доцентом Київського археологічного інституту
- 1918, червень (?) – Працював в Міністерстві праці, відділ зв'язку (в період Гетьманату)
- 1918, серпень, 1 – Звільнився з КЦАДА за власним бажанням
- 1919 р., березень (?) – Вступив до масонської ложі "Астрей" ("Астрей"). Вірогідно, що залишався її членом по 1930-ті рр.(?)
- 1919 р., травень – В результаті злуки Вищих жіночих курсів з Київським університетом затверджений доцентом університету
- 1919 р. – Увійшов до створеної Комісії для складання історико-географічного словника української землі при ВУАН
- 1920 р., березень, 1 – Витримав магістерський іспит при Київському університеті
- 1920 р., березень, 1 – Обраний штатним редактором Комісії для складання біографічного словника діячів України при ВУАН. З 1921р. – нештатний
- 1920 р., серпень, 26 – Призначений приватним викладачем Школи червоних командирів XII армії.
- 1921 р., лютий, 1 – Призначений завідувачем КЦАДА
- 1923 р., вересень, 3 – Призначений експертом радянсько-українсько-польської делегації в Москві по справам виконання Радянсько-Польського мирного договору підписаного в м. Ризі
- 1923 р., (вересень-жовтень?) – Заарештований як учасник контрреволюційної організації "Центр Дій". За недостатністю

- матеріалів слідчих органів, Київським губсудом справу проти В.О. Романовського було припинено 25 січня 1924 р.
- 1924 р., грудень, 6–10 – Делегат Першої Всеукраїнської наради архівних працівників
- 1925 р. – Нагороджений премією ВУКСУ за книгу “Нариси з архівознавства”
- 1926 р., травень, 8–12 – Делегат Першого Всеукраїнського з’їзду архівних працівників
- 1926 р., вересень, 6 –
1926, жовтень, 22 – Запрошений до Харкова читати лекції на Всеукраїнських короткотермінових архівних курсах.
- 1929 р., листопад –
грудень – Запрошений читати лекції на архівному семінарі в Києві
- 1929 р., грудень, 29 – Ввійшов до секції видання джерел з соціально-економічної історії України АК ЦАУ
- 1929 р. – Обраний науковим співробітником науково-дослідної Кафедри української культури
- 1930 р., червень, 18 – Обраний членом державної АК при ЦАУ по двом секціям: джерела соціально-економічної історії України та архівознавства
- 1930 р. – Обраний членом комісії з соціально-економічної історії при ВУАН
- Обраний старшим науковим співробітником Археографічної Комісії ВУАН
- 1930 р., липень, 11 – Обраний керівником АК ВУАН
- 1931, січень, 31 – Заарештований по справі КОЦД. Звільнено

- 18 жовтня 1931 р.
- 1931 р. – Запрошений вести семінар з аспірантами на марксистсько-ленінській кафедрі в Києві.
- 1931 р., листопад, 29 – Призначений вченим секретарем Науково-дослідного інституту зерна та продуктів його переробки. Перебував на цій посаді по 17 березня 1933 р. В період з 4 по 15 грудня 1931р. виконував обов'язки директора Інституту зерна.
- 1931 р. – Запрошений читати лекції на архівному семінарі в Києві
- 1934 р., лютий, 13 – У зв'язку з ліквідацією соціально-економічного відділу ВУАН звільнений з цієї установи.
- 1935 р., квітень, 27 – Заарештовано за контрреволюційну агітацію. Засуджений 10 серпня 1935р. за ст.54-10 УК УССР на 5 років ВТТ
- 1940 р., квітень, 26 – Звільнився з Карагандинського ВТТ
- 1940 р., серпень, 23 – Після відбуття заслання призначений Карагандинським обласним відділом народної освіти завідувачим учбовою частиною Педагогічних курсів при Облвно
- 1940 р., листопад – Читав лекції по історії на заочному відділенні Карагандинського вчительського інституту
- 1941 р., липень, 1 – Переведений до Вчительського інституту
- 1944 р., січень – Звернувся до НКВС СРСР з проханням про зняття судимості. 1 грудня 1945р. клопотання

- було відхилено
- 1945 р., серпень, 31 – Написав листа Сталіну з клопотанням про зняття судимості
- 1946 р., серпень, 27 – Захистив кандидатську дисертацію
– Присвоєно наукове звання доцента
- 1947 р., вересень, 1 – Працював у Ставропольському державному педагогічному інституті
- 1971 р., лютий, 16
- 1948 р., травень, 24 – Захистив докторську дисертацію
- 1949 р. – Нагороджений медаллю ”За доблесну працю в Великій вітчизняній війні 1941–1945рр.”
- 1950 р. – Присуджено наукова ступінь доктора історичних наук
– Затверджений в науковому званні професора
- 1955 р., вересень, 1 – Призначений завідувачим кафедрою історії СРСР Ставропольського державного педагогічного університету.
- 1957 р. – Вдруге звернувся з клопотанням про зняття судимості. Відмовлено 17 лютого 1959 р.
- 1971 р., лютий, 16 – В.О. Романовський помер. Похований у Ставрополі.
- 1989 р., червень, 20 – На підставі ст.І Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р., В.О. Романовський, посмертно реабілітований.

Додаток Б

**БІБЛОГРАФІЯ ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ
В.О. РОМАНОВСЬКОГО**

1. Хозяйства монастырских крестьян Любецкой сотни в 1767 г.// Окр. Відб. – Б.д. – С. 81–98; Вона ж. // Юбилейный Сборник историко-этнографического кружка. – К., 1914. – С.81–98.
2. Підписана криптонімом: В. Рец.: “Кзаки Полтавского полка”// Украина.– К.,1914.– Кн.2.– С. 95–97.
3. [Підписана псевдонімом *Пан Малиновский* Чиншевое право на Правобережной Украине // Киевская земская газета – К.,1916 – № 47. – 4 с.]*
4. [Підписана псевдонімом *Пан Малиновский* Очерки по истории землевладения в Юго-западном крае.// Киевская земская газета.–К.,1917.– №1. – С.24-26]
5. Рец.: Максимович Г.А. “Выборы и указы в Малороссии в законодательную комиссию в 1767г.// Наше минуле. – К., 1918.– №2.– С.160–167 ; Вона ж., окремою відбиткою.
6. Рец.: Д. Дорошенко. Коротенька історія Чернігівщини, Чернігів. 1918. Видання товариства “Сіверянська думка”// Наше минуле. К., 1918. –Ч. 2. – С. 217.
7. Рец.: П. Антонович. Коротенька історія Волині. Видання Волинської Губерніяльної Шкільної Ради. Житомир, 1918. 62 стор. і 2 мапи // Наше минуле К., 1918. – Ч. 2. – С. 217 – 218.
8. Рец.: Різниченко В. Пилип Орлик. (Гетьман-емігрант, його життя й діяльність)// Книгар.– К.,1919.– Кн.22.– Стб. 1457–1460.

* Тут і далі, у квадратних дужках, означає, що праці De visu не переглянуто. Відомості про її існування почерпнуті з численних списків опублікованих праць, складених власноруч В.О. Романовським.

9. Куліш і його праці по історії України// Книгар.-1919.- кн.27.- С.1801-1808; Передрук праці //Книжник.-1990.- № 4.- С.18-21.
10. Під криптонімом *В. Р-ський* Од Київа до Канева. Історичні місцевості.- К.: друкарня Час,1919. – Популярна серія. Тов-во “Просвіта” у Київі.- 32с.
11. Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст.// БВ. – К.,1924.- Ч.1-3.- С.68-74.
12. Рец.: “Україна”. Науковий трьохмісячник українознавства, видає українське наукове товариство в Київі. 1917 рік. Книги 1, 2, 3 й 4 // Книгарь, 1920. – Стб. 31- 35.
13. Друкар Іван Федорович: життя його та діяльність.- К.,1925.- 55с.; Вона ж // Труди Українського наукового інституту книгознавства.- Т.1.- Українська книга XVI-XVII – XVIII ст.ст.- К.: ДВУ, 1926. – С.1-55.
14. Хто був “Самовидець?”.// Україна.-1925.- Кн.5(14).- С.60-73.
15. Підписана криптонімом *В. Р.* Київський Центральний Архів давніх актів// Україна.-1925.- Кн.6(15). – С.168-169.
16. Київський центральний архів давніх актів // АС.-1925.- Кн.перша – С.86-100.
17. Підписана криптонімом *В.Р.* Архів Давніх Актів у Київі // Хроніка. БВ.- К.,1925.-№1-2 (8-9).- С.141.
18. Наукова праця архівіста // Червоний архівіст.- 1925.- Ч.1(2).- С.10-15.
19. Без підпису. Український Центральний Архів в Харкові // Хроніка. БВ.- К.,1925.-№1-2 (8-9).- С.141.
20. Vigilaus. Архівні курси в Харкові // БВ. -1926.-№3.-С.91-92.
21. До історії папірництва на Україні// БВ.- К., 1926. – № 2. – С.73-75.
22. До історії архіва “Малоросійської колегії”// Україна.- 1926.- кн.5 (19).- С.3-6.
23. Причини невдачі в 1825році // Декабристи на Україні. Зб. праць для дослідів громадських течій на Україні. За ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського.- К.,1926.- С.11-17.

24. До історії архівних фондів старої Гетьманщини. // АС.–1927.– Кн.2–3.– С.55–65.
25. Новий документ до історії “Смутного времени” // АС–1927.– Кн.2– 3.– С.1–4.
26. Боротьба з архівними шкідниками // АС.– 1927.– Кн.4. – С.35–38.
27. До історії бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського.// Ювілейний зб. на пошану Д.І. Багалія.– К.,1927.– С.779–785.
28. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах.–Х.: ЦАУ,1927.– 170с.
29. Рец.: Український археографічний збірник. Видала АК УАН. // АС.– 1928.– Кн.5–6.– С.106–114.
30. Сторінка з недавнього минулого// Ювілейн. Зб. на пошану акад. М.С.Грушевського.– Т.1.– К.,1928.– С.428–430.
31. Рец.: “Archejon”– науковий ж-л присвячений архівним справам. Томи І та ІІ. Варшава, 1927// АС. – Х.,1928.– Кн.7.– С.84–86.
32. Рец.: Семенський Ю. Видавнича символіка. Проект встановити єдність. Варшава,1928.// Ас.– Х.–1928.–Кн.7.– С.86–87.
33. Рец.: “Archejon”– науковий ж-л присвячений архівним справам. Т.ІІІ. Варшава, 1928.// АС. – Х.,1928.– кн.8.– С.80–82.
34. Центральний архів стародавніх актів. Зб. статей за ред. В. Романовського. – К.,1929.– 223с.
35. Документ до історії державного скарбу давньої Гетьманщини. // Український археографічний збірник. – К.,1930.– Т.3.– С.1–16.
36. Консервація пошкоджених грамот //АС. – 1930.– Кн.2(13).– С. 65–71.
37. Рец.: Бельчиков Н. Теория археографи // АС.– 1930. – Кн.3(14). – С.134–138.
38. Рец.: “Archejon”– науковий ж-л присвячений архівним справам. Т.ІV. Варшава,1928 // АС.–1931.– Кн.4(15).– С. 94–95.

39. Про переховування Московських приказних стовпців // АС. – 1931. – Кн.4(15).– С.76–78.
40. Війна 1735 – 1739 років та її наслідки для України // Нариси з соціально-економічної історії України. Ред. Д.І.Багалій.– К., 1932.– /ВУАН. Праці Комісії Нариси з соціально-економічної історії України. Т.1./.– С. 27–42.; Вона ж. - Окр. відб.– Б.д. - С. 27–42.
41. Преписні книги 1666р. – К.,1933.– 448 с.
42. Киевский архив древних актов.// Исторический журнал.– 1944.– № 5–6.– С. 92–93.
43. Две великие победы. // СК.– 1945.– 15 июля.
44. Славная дата. К 185-ти летию со дня взятия русскими войсками Берлина // СК.– 1945.– № 199.– 10 октября.
45. Устим Кармелюк – крестьянский вождь.// СК.– 1945.– 13 октября.
46. Декабристы. К 120-летию со дня восстания.// СК.– 1945.– 27 декабря.
47. Пионер марксизма в России. К девятилетию со дня рождения Г.В. Плеханова // СК.– 1946.– 11 декабря.
48. Исторические корни дружбы народов СССР.// СК .– 1947.– 18 января.
49. За расцвет науки // СК. – 1947.- 16 февраля .
50. Рец.: Крикунов В.П. Крестьянская реформа 1861г. в Ставропольской губернии.// Ставропольская правда.– 1949.– № 225.– 16 ноября.
51. Научная работа исторических кафедр Ставропольского педагогического института в 1949 – 1950 учебном году // Вопросы истории.– 1950.– № 12.– С. 162.
52. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией / во второй половине XVII в.// Воссоединение Украины с Россией./1654–1954/.– Изд-во АН СССР.– М.,1954.– С. 395–420.
53. К истории украинского крестьянства времени воссоединения Украины с Россией. (Бобыли по переписным книгам 1666 года).// Сб. трудов

- Ставропольского государственного педагогического института.– Ставропольское книжное издание, 1955.– Вып. 9.– С.115–127.
54. (Обзор диссертаций по истории Ставрополя за 40 лет Советской власти // Сб. трудов Ставропольского государственного педагогического института. – Ставропольское книжное издание, 1957.– Вып. 12.– С.3–34.
55. Солдаты-декабристы на Кавказе // Сб. трудов историко-филологического ф-та Ставропольского государственного педагогического института под ред. Доц. А.В. Попова.– Ставрополь, 1958.– Вып.13 – С.15–37.
56. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х р.р. XVII ст. // Народна творчість та етнографія.– К.,1958.– С. 89–109.
57. Феодално-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII – начале XVIIIв. // Полтава: к 250-летию Полтавского сражения.– М.,1959. – С. 286–307.
- 58.Рец.: Дядиченко В.А. Очерки общественного политического строя Левобережной Украины концаXVII – начала XVIII в. – К.,1959 // История СССР. –1960.– № 6. – С. 162–167.
59. Вміло користуватися історичними джерелами // Науково-інформаційний бюлетень Архівного Управління УРСР.– К.,1960.– №2 (40).– С. 45–47.
60. Куликовская битва // Конференция по итогам выполнения планов научно-исследовательской работы за 1958/1959 учебный год. Тезисы докладов. Выпуск первый Гуманитарные науки. – Ставрополь-краевой: Издательство газеты ”Ставропольская правда”,1960. – С.22–23.
61. Главнейшие проблемы истории феодального землевладения и социальных отношений на Левобережной Украине во второй половине XVII – начале XVIII века.//Четвёртая сессия по аграрной истории Восточной Европы в городе Риге : Тезисы докладов.– Рига : Изд-во АН Латв. ССР, 1961.– С.34–85.
62. К вопросу о революционной ситуации (1859 – 1861гг.): (Восстание в селе Маслов-Кут в январе 1853 г.) // Тезисы докладов на научной сессии

- Северо-Кавказского совета по гуманитарным наукам. Октябрь 1962г.– Ростов н/Д : Изд-во Рост. Ун-та, 1962. – С.144–147.
63. Сельское хозяйство свободно-войсковых имений на Левобережной Украине по переписям 1737–1741 гг. // Тезисы докладов и сообщений шестой сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы в городе Вильнюсе (сентябрь 1963). – Вильнюс: Изд-во АН Лит. ССР, 1963. – С. 123–130.
64. Основные проблемы истории феодализма на Левобережной Украине в XVII – XVIII вв.// Ежегодник аграрной истории Восточной Европы 1961г. – Рига : Изд-во АН Латв.ССР, 1963.– С.184–194.
65. К вопросу об организации сельского хозяйства на Левобережной Украине второй половины XVIII в. // Тезисы докладов на научной конференции Ставропольского государственного педагогического института. - Выпуск первый (Общественные и гуманитарные науки). – Ставрополь: Ставропольское книжное издание, 1964. – С.41–44.
66. К истории развития сельского хозяйства на Левобережной Украине в XVIII в.// Тезисы докладов и сообщений седьмой сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы в г. Кишинёве (октябрь 1964г.). – Кишинёв: Изд-во АН Молд. ССР, 1964.– С.133–134.
67. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, её организация и критическая оценка // Тезисы докладов и сообщений восьмой сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы в г. Москве (сент.1965г.) – М.: Наука, 1965.– С. 75–80.
68. Українські городяни і політика царського уряду в другій половині XVII ст. // УІЖ.– 1966.– №2.– С. 22–29.
69. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, её организация и критическая оценка.– Ставрополь, 1967.– 125 с.
70. Выступление крестьян против угнетателей // Ставропольский край в истории СССР [Учебное пособие по краеведению для учащихся 7–8

- классов.] / Под общей ред. доктора исторических наук В.А. Романовского. – Ставрополь, 1964. – С. 28–33.
71. Восстание в селе Маслов Кут в 1853 году.// К вопросам политического, хозяйственного и культурного развития Северного Кавказа.– Ставрополь, 1969.– С.3–51.
72. К истории аренды на Левобережной Украине во второй половине XVII – начале XVIII века (К вопросу о первоначальном накоплении) // Некоторые вопросы социально-экономического развития Юго-Восточной России. – Ставрополь: Ставропольский гос. пед. ин-т, 1970.– С. 321–361.
73. К вопросу о положении крестьян села Маслов-Кут перед восстанием 1853 года.// Материалы по изучению Ставропольского края. – Ставрополь: Ставропольское книжное издание, 1971.– Вып. 12–13. – С.254–265.
74. Романовский В.А., Чекменев С.А. Крестьянское движение // Ставропольский край в истории СССР. [Пособие по историческому краеведению]./ Под общей редакцией П.А. Шацкого. – Ставрополь: Ставропольское книжное издание, 1975. – С. 31–35.

В.О. Романовський

Ставрополь, 1950/60 (?)

ДАСК, ф.Р-6007, оп.1, спр. 576

Додаток Д

В.О.Романовський (у другому ряду п'ятий справа)
Серед учасників I-го Всеукраїнського з'їзду
архівних працівників.
Харків, травень 1926 р.
ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 254, арк. 349.

В.О. Романовський (верхній ряд третій справа)
у колі співробітників і студентів
Карагандинського вчительського інституту.

Караганда, до 1948 р.
ДАСК, ф.Р-6007, оп.1, спр. 575
Подається вперше

В.О. Романовський з дружиною Оленою Павлівною
Караганда, 1945 р.
ДАСК, ф.Р-6007, оп.1, спр. 577

В.О. Романовський з дружиною Оленою Павлівною
Ставрополь, кінець 1950-х/ початок 1960-х (?) рр.

ДАСК, ф.Р-6007, оп.1, спр. 577

Подається вперше